

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ
ПРО
ДЕРЖАВУ
І ПРАВО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Мірошніченко М. І.,
Мірошніченко В. І.

**ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ
ПРО
ДЕРЖАВУ
І ПРАВО**

Навчальний посібник

НБ ПНУС

638264

КИЇВ АТІКА 2001

БІБЛІОТЕКА ДОЛИНСЬКОЇ ФІЛІЇ

ББК 67.1(4Укр)я73
М64

Рекомендовано до друку Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник

Рецензенти:

С. Д. Гусарев – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри теорії держави і права НАВСУ.

В. Ф. Колісник – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І.

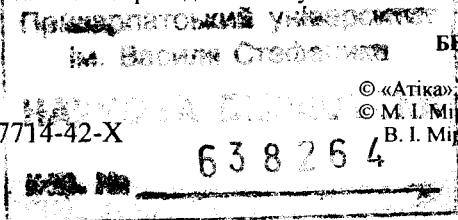
М64 Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001. – 224 с.

ISBN 966-7714-42-X

Історія вчень про державу і право – юридична дисципліна історико-теоретичного циклу, яка викладається у вищих юридичних навчальних закладах. Вона як наука розглядає теорії, концепції, доктрини, в яких порушуються проблеми виникнення, становлення і розвитку держави і права. Її висновки допомагають у з'ясуванні сутності держави і права як соціальних інститутів і вивченні природи та змісту понять «держави», «право», «закон» в їхньому подальшому історичному поступові.

Актуальність посібника зумовлена потребою як теоретичного правознавства, так і юридичної практики, оскільки є підґрунтям для пізнання закономірностей розвитку державно-правової сфери суспільного життя.

Рекомендовано як навчальний посібник для студентів вищих юридичних навчальних закладів, спеціалістів-правознавців – усіх, хто намагається самостійно аналізувати і оцінювати сучасні проблеми держави і права, їх обумовленість з громадянським суспільством.

ББК 67.1(4Укр)я73

© «Атіка», 2001

© М. І. Мірошниченко,

В. І. Мірошниченко, 2001

ISBN 966-7714-42-X

ПЕРЕДМОВА

Система юридичної освіти передбачає набуття студентами цілісних знань про державно-правову сферу суспільного життя. Ці знання необхідні для фахової підготовки юристів, оскільки без загального уявлення про сутність держави і права як соціальних інституцій стає неможливим і системне усвідомлення прикладного характеру галузевих юридичних знань, їх застосування в повсякденній практиці.

Історія вчень про державу і право є обов'язковою складовою сучасної юридичної освіти. За інформативністю і евристичним потенціалом вона, разом з іншими юридичними дисциплінами історико-теоретичного циклу, є важливим підмурком в оволодінні фаховими знаннями, оскільки сприяє формуванню системного підходу до розуміння природи і змісту понять «державна», «право», «закон», «демократичне суспільство», «громадянське суспільство», «державно-правовий режим» тощо; загальних закономірностей виникнення й розвитку держави і права; з'ясування їхньої сутності, визначенню можливих перспектив їх подальшої еволюції.

Запропонований навчальний посібник з «Історії вчень про державу і право» є результатом багаторічної праці авторів з викладання у вищій школі Історії держави і права, Історії вчень про державу і право, Загальної теорії держави і права. Це конспективне викладення матеріалу лекцій з Історії вчень про державу і право, прочитаних авторами в аудиторіях вищої школи. Лекції за тематикою і змістом відповідають вимогам вузівської програми навчального курсу з Історії вчень про державу і право та враховують результати плідної праці вчених Б. Чичеріна, В. Нерсисянца, Ф. Шульженка, Б. Кухти, Ю. Павленка, Д. Г. Себайна та Т. Л. Торсона.

Визнаючи ідею об'єктивної історичної закономірності стосовно становлення державно-правової форми організації суспільного життя, автори, однак, є прибічниками цивілізованого підходу в розумінні та поясненні виникнення держави і права, їх ролі у суспільному житті. Вказаний всебічний підхід до вивчення державно-правових вчень визначив основну мету посібника: допомогти у формуванні творчо-конструктивного стилю мислення студентів; навичок уважного їх ставлення до змісту понять і категорій, якими їм доведеться оперувати в повсякденній навчальній і фаховій діяльності; успішно орієнтуватися в двох основних підходах до вирішення проблеми взаємозв'язку держави і права, держави і громадянського суспільства. Йдеться про природно-правову традицію державно-правового мислення, в лоні котрого сформувався концепція

правової держави, яку взято на озброєння конституційною теорією та державно-правовою практикою майже всіх сучасних держав Європи та традицію юридичного позитивізму, в площині якої сформувалась концепція етатизму – патерналістської природи держави, яка по суті, є теоретичним підґрунтям, що на ньому тримались і намагаються триматися всі тоталітарні режими з їх синдромом непохитності держави та її монополією на всі сфери суспільного життя, залучаючи і права людини.

Відтак, автори поставили перед собою завдання: не заперечуючи твердження, що держава є політичним явищем, зорієнтувати майбутніх фахівців-юристів на сприйняття цієї інституції як явища правового. Орієнтація на розуміння держави виключно як феномену політичного, на думку авторів, є заporукою формування карально-репресивної правосвідомості, розгляду права як інституту насилля, який використовується державою у власних інтересах, які часто не збігаються з інтересами суспільства, призводить до ототожнення принципу верховенства права з принципом верховенства закону. Змістом держави як правового явища є визнання духовної, вільної, правоздатної людської особистості як самодостатньої автономної величини. Тут право розглядається як гарант індивідуальної свободи, як інститут компромісу.

Основний текст навчального посібника складається із розділів і параграфів, послідовність викладу матеріалу в яких аналогічна навчальній програмі вузівського курсу «Історія вчень про державу і право».

У кінці кожного розділу вміщено список найновіших видань підручників і наукової літератури, які допоможуть отримати необхідну інформацію і забезпечити ефективність самостійної роботи над засвоєнням курсу.

Для зручності засвоєння матеріалу курсу у кожному розділі розкривається зміст понять і термінів, які необхідні для глибокого вивчення окремої проблеми.

Запропоновані в навчальному посібнику завдання для індивідуальної роботи сформульовані так, щоб зорієнтувати студентів на системне вивчення юридичних дисциплін історико-теоретичного циклу: «Історії держави і права», «Історії вчень про державу і право», «Теорії держави і права».

Навчальний посібник спонукає до активної творчої роботи й рекомендований тим, хто прагне самостійно навчитися аналізувати, оцінювати й розв'язувати сучасні проблеми державно-правового життя суспільства.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
«ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО»
ЯК НАУКИ

1. ПРЕДМЕТ «ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ
ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО»

«Історія вчень про державу і право» в системі правознавства (юридичної науки) відноситься до історико-теоретичного циклу наук. *Юридична наука – система знань про об'єктивні закономірності розвитку держави і права, їх місце і роль у суспільному житті.* Головне її призначення – бути науковим орієнтиром для практики державно-правового будівництва на основі пізнання і усвідомлення відповідних суспільних процесів і явищ.

Юридична наука досліджує різні сторони й аспекти виникнення, функціонування і розвитку держави і права та є комплексом взаємопов'язаних між собою юридичних наук історико-теоретичного (теорія держави і права, історія держави і права, історія вчень про державу і право), галузевого (трудове право, цивільне право, сімейне право тощо), міжгалузевого (кримінологія, організація правосуддя, правоохоронні органи тощо), спеціально-прикладного (судова медицина, криміналістика тощо) напрямків.

Об'єктом наукового пізнання «Історії вчень про державу і право» власне є не держава і право як соціальні інституції, а форми їх теоретичного пізнання й осмислення: ідеї концепції, теорії, доктрини.

Предметом «Історії вчень про державу і право» є теоретично обґрунтовані і концептуально виважені знання людства про державу і право в їх історичному розвитку.

Об'єкт пізнання – це фрагмент об'єктивної реальності, що увійшла в коло практичної пізнавальної діяльності суб'єкта пізнання (людини). Об'єкт наукового пізнання цілеспрямовано вивчається правовою наукою із застосуванням наукових методів процесу пізнання. Історично пізнання розпочиналося саме з практики. З розвитком суспільства його об'єктом стає власне пізнання, тобто мислення людини. Тому процес наукового пізнання може розпочинатися й з теорії. Різниця між об'єктом і предметом наукового пізнання дещо відносна. Основна структурна відмінність об'єкта від предмета полягає в тому, що предмет вбирає

в себе лише головні, найбільш суттєві для даної науки (з погляду певного дослідження) властивості й ознаки.

В «Історії вчень про державу і право» предметом наукового вивчення є знання, які за пізнавальною глибиною і цінністю перевершують форми буденного (дотеоретичного) рівня пізнання: почуття, уяву, вірування, думки.

Отже, в «Історії вчень про державу і право» терміном «вчення» позначаються концепції, ідеї, теорії, доктрини, які в логічно-понятійній формі відображають історичний процес поглибленого пізнання державно-правових явищ.

Кожне окреме вчення про державу і право має відносно сталу *структуру*, а саме: *програмні й оціночні засади, методологічну основу, теоретичний зміст*.

Програмні й оціночні засади – це політична оцінка існуючої держави та права, визначення їх мети та завдання. У цій частині вчення, як правило, відображаються інтереси та ідеали окремих соціальних груп, їх ставлення до держави і права. Так, наприклад, ідея «договірної держави» переважної більшості теорій XVII–XVIII ст. була органічно поєднана із світоглядом нового соціального стану – буржуазії. Вона спрямовувалась проти теологічних догматів про «боговстановленість» влади феодальних монархів, набуваючи водночас різних тлумачень, що зумовлювалися світоглядом мислителів та історичними умовами, в яких відбувалась їхня практична та теоретична діяльність. Будь-яка спроба раціоналістично, за допомогою логічних умопобудов, з'ясувати сутність держави і права, відштовхувалась від основоположних понять «приватного права» і «громадянського суспільства».

Змістом державно-правових вчень є намагання з допомогою впровадження нового понятійно-категоріального апарату з'ясувати питання походження держави і права, осмислити правові форми, основні принципи побудови державного устрою та права, визначити соціальне призначення держави і права, встановити співвідношення права й держави, права й закону, держави й індивіда. Наприклад, римський філософ і політичний діяч Цицерон, намагаючись показати, що держава є корпоративною організацією, членство в якій належить усім громадянам, ввів поняття «*respublica*» (або *res populi*).

Методологічною основою вчення – є логіко-теоретичні (наукові), філософські або релігійні засади. Наприклад, уявлення про державу і право ранньокласових суспільств спиралися на міфологічно-релігійні (Стародавній Схід) та раціоналістичні історико-філософські засади (Стародавні Греція і Рим); у середні віки – на теологію (догмати церкви стали водночас політичними аксіомами, а біблійні тексти

набули сили закону); в новітній час теологію замінила раціоналістична юридична думка.

Історичний розвиток державно-правової думки підпорядкований певним *закономірностям*. Історія вчень про державу і право, вивчаючи ці закономірності, дає підстави для узагальнення знань про природу і зміст понять «право», «державна», «закон»; про роль держави і права в регульованні суспільних відносин; з'ясуванні напрямку еволюції державно-правової думки людства з урахуванням історичних тенденцій його розвитку.

Важливою закономірністю є те, що *будь-яке вчення формується із урахуванням політико-правової дійсності певної історичної доби, яка відображається в абстрактно-узагальнених теоретичних побудовах.*

Наприклад, в країнах Стародавнього Сходу людина незмінно перебувала у підпорядкуванні держави, яка виступала відносно індивіда як відчужена самодостатня сила. На Заході, вже з часів античної Греції, з'являється феномен вільного громадянина, який є (хоча ще й не у новоевропейському розумінні) економічно самостійним приватним власником, котрий спільно з іншими, такими ж як він власниками, створює громадянське суспільство – у межах поліса чи середньовічної міської комуні, чи новоевропейської ліберально-демократичної держави. Такому громадянині суспільства (за умов ідеальної реалізації демократичної форми правління) підпорядковані державні інститути. Інакше кажучи, на відміну від тотального на Сході панування держави і її первісної ролі в суспільстві, держава на Заході є феноменом похідним, вторинним відносно громадянського суспільства приватних власників.

Відповідно, східнодеспотична модель суспільного устрою передбачає нероздільну єдність влади і держави та її фактичну верховну власність на землю, природні й людські ресурси, а також соціально-політичне й соціально-економічне панування державного апарату над індивідом, який позбавлений (гарантованих якоюсь третьою, незалежною силою) громадянських прав. Характерно, що і влада земна і влада небесна усвідомлюються як тотальні, цілісні і органічно єдині у своїй основі начала, а визнання божественності земної влади санкціонує (виправдовує, більше того освячує) служіння цареві. Західна ж модель суспільного устрою передбачає оптимальне вписування людини у наперед визначені її походженням чи іншими обставинами суспільні рамки наявних ранньодержавних структур, освячених авторитетом богів і предків. Тут людина відчуває за

собою свободу і моральне право, санкціоноване вищими силами буття на незгоду з суспільною владою, на моральний осуд персоніфікаторів цієї влади і навіть на відкриту їй непокору. Відповідно основна увага в раціоналістичних побудовах зосереджується на теоретичному визначенні і класифікації форм правління, пошуку причин переходу однієї форми правління в іншу, прагненні визначити найкращу з них:

- у середні віки з об'єктивних причин суспільство поділялося на два табори – церкву і мирян (громадянське суспільство). Зрозуміло, що в основі тогочасної політичної думки лежала суперечка між світською і церковною владами за домінуючий вплив на суспільство;

- у XVII–XVIII ст. за доби Відродження та Просвітництва центральним змістом державно-правових вчень постають проблеми гарантій рівності всіх перед законом, свободи і прав особистості;

- у XIX ст. вже на порядок денний постало питання про соціальні гарантії прав і свобод людини;

- у XX ст. проблеми форм правління і політичного режиму суттєво поповнилися дослідженнями обопільного зв'язку держави з політичними партіями та іншими політичними і громадськими течіями й організаціями, зв'язку держави й особи, держави і громадянського суспільства.

Не менш важливою закономірністю щодо розвитку державно-правових вчень є їхній *взаємозв'язок на альтернативних засадах, що сприяє прогресивному поступу державно-правової думки.*

Якщо існують структурно-функціональний і конфліктний підходи до аналізу публічної влади, як ознаки державної форми організації суспільства, то прибічники структурно-функціонального підходу, зокрема американський соціолог-теоретик Т. Парсонс, розглядають її як знаряддя узгодження інтересів різних соціальних груп (знаряддя для інтеграції суспільства). Представники конфліктного підходу, в основному марксиста, пов'язують виникнення публічної влади з протистоянням антагоністичних інтересів у суспільстві, з утвердженням теорії панування й підлеглості. Відповідно така влада виражає волю уже не всіх членів суспільства, а лише окремих панівних соціальних груп. Ця влада, під впливом соціальної диференціації суспільства інституціоналізується в систему політичного гегемонізму, провідною силою якого є сама держава. Ретельне вивчення вказаних вище підходів до аналізу публічної влади дає підстави стверджувати, що кожний із них не позбавлений сенсу і має

раціональне зерно, сутність якого в тому, що державна влада завжди пов'язана з примусом. Питання полягає в іншому – якими методами цей примус здійснюється? Методом переконання чи залякування.

Закономірним є й те, що *формування вчень про державу і право відбувається в розгалуженій системі ідеологічних впливів, а спосіб обґрунтування політико-правових доктрин пов'язаний з домінуючим історичним типом світогляду та світоглядом самого мислителя.*

Так, наприклад, в країнах Стародавнього Сходу і в період античності владарював міфологічний світогляд з центральною *ідеєю космоцентризму*, згідно з якою світопорядок мислився як родова цілісна єдність людини з природою і космосом, в якому жодна із частин не вирізняється як щось особливе. Характерними рисами міфологічного світогляду є *антропоморфізм* і *анімізм*, що виявляються в одухотворенні явищ природи, перенесенні на них душевних і навіть тілесних властивостей людини. Метою держави, на думку древніх, було втілення космічної справедливості у людському житті. В середні віки панував релігійний світогляд з центральною *ідеєю креаціонізму* – створення Богом світу з нічого. Релігійним сенсом життя вважалося спасіння безсмертної душі, яке можливе внаслідок праведного життя, що полягає у вірі в Бога та дотриманні релігійних норм у духовному та буденному житті. Фундаментом світосприйняття були засади *теології* – сукупності релігійних доктрин про сутність і промисел божий. У зв'язку з цим будь-яка державно-правова теорія чи доктрина набували теологічного забарвлення.

Закономірним є й те, що в *історії державно-правових вчень існує спадкоємність та зв'язок між вченнями попередніх та наступних історичних епох. Кожне наступне вчення, як правило, враховує уявлення про державу і право тих мислителів, теорії і концепції яких були першими історично і логічно.*

Так, наприклад, теолог середньовіччя Тома Аквінський, успішно витлумачив авторитетне вчення Арістотеля про поліс як необхідну умову і єдиний засіб якнайвищого розвитку людських здібностей в католицько-теологічному дусі, перетворивши його на потужну філософсько-світоглядну опору католицької церкви. Звертаючись, зокрема, до вчення Арістотеля Тома визнавав його думку про те, що право поділяється на зрівняльне й розподільне, але кожний з них пояснював такий поділ, керуючись різними методологічними підходами (Арістотель пояснював світ на засадах емпіризму, а Тома – на засадах теології).

2. МЕТОД «ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО»

Збереження у пам'яті усталених ознак окремих явищ та спільних ознак багатьох явищ, а також зв'язків між явищами, називається *знанням*. Знать людина набуває, взаємодіючи з навколишнім середовищем у процесі практичної та теоретичної діяльності. Найпершим джерелом її знань є повсякденне життя чи, інакше, *повсякденний досвід*. Вищою формою пізнання та духовного освоєння дійсності є *наука*. *Наука* – це сфера людської діяльності, функція якої полягає у виробленні та теоретичній систематизації об'єктивних знань про дійсність. Результатом наукового пізнання є *наукові знання*. Особливість їх полягає в тому, що вони здобуваються із застосуванням *методів наукового пізнання*. *Метод наукового пізнання* – це усвідомлений і свідомо здійснюваний спосіб пізнання, адекватний природі об'єкта. Інакше кажучи, метод пізнання – це сукупність процедур, за допомогою яких людина отримує істинне знання про світ, сукупність прийомів та операцій теоретичного і емпіричного пізнання, а також практичного освоєння дійсності.

Метод «Історії вчень про державу і право» – *сукупність логічних засобів і конкретних способів пізнання загальних закономірностей виникнення і розвитку вчень про державу і право, їх тлумачення й оцінки, спосіб і форма вираження співвідношення конкретної державно-правової теорії (концепції, доктрини) з реальною дійсністю*.

Методи наукового пізнання класифікуються *методологією* (методологічною наукою) за ознаками спільності, масштабами об'єктів їх застосування. За такої класифікації методи поділяються на: *всезагальні* (філософські) – це гносеологічні й методологічні настанови, на які зорієнтовані більшість наук; *загальнонаукові* – застосовуються багатьма науками; *окремонаукові* – у використанні окремих наук.

Всезагальними методами історії вчень про державу і право є філософські методи діалектики та герменевтики.

Метод діалектики орієнтує на розгляд усього існуючого як такого, що виникає, проходить у своєму розвитку певні стадії і зникає, перетворюючись на щось нове, а також на пізнання всіх явищ як єдності та боротьби протилежностей. В історії вчень про державу та право метод діалектики скеровує на розгляд державно-правових концепцій у розвитку і взаємозв'язку як між собою, так і з явищами суспільного буття. Його застосування дає змогу розкрити предметний

зміст теорії, інакше кажучи, з'ясувати, у якому аспекті мислитель розглядає взаємозв'язок держави і права, права і позитивного закону, держави і суспільства.

Герменевтика – це теорія і мистецтво тлумачення історичних текстів. За ствердженням італійського історика права Е. Бетті, герменевтика через тлумачення історичних текстів «переміщується в чужу суб'єктивність».¹ Йдеться про те, що методом герменевтики досягається увесь драматизм виникнення нових знань, наукових пошуків, вплив соціального статусу, світоглядної орієнтації автора на характер і зміст його наукової праці. Дослідникові необхідно після ретельного аналізу доробку мислителя відокремити раціональне зерно (зміст) від ідеологічних і світоглядних нашарувань. Адже кожний мислитель, створюючи теорію, ставав виразником інтересів певних соціальних груп, або прибічником певних політичних режимів, і, насамкінець, у свою працю вкладав власне розуміння сенсу людського життя, а отже і власну інтерпретацію доцільності та перспектив розвитку різноманітних форм людського буття; це в однаковій мірі стосується держави і права.

Загальнонауковими методами пізнання є загальнологічні (методи теоретичного пізнання): абстрагування, аналогія, аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, формалізації тощо та *методи емпіричного пізнання:* описання, порівняння, спостереження, експеримент тощо. *Загальнонауковими методами пізнання Історії вчень про державу і право є методи порівняння, логічно-історичний, структурно-функціональний.*

Метод порівняння дає змогу встановити тотожність, подібність об'єктів пізнання. Застосування цього методу в дослідженні державно-правових вчень спроможне з'ясувати, в якій мірі вони успадкували політико-правову думку минулих поколінь і що виникло нового в тлумаченні причин виникнення, розвитку та сутності держави і права.

Логічно-історичний метод орієнтує на розгляд історії як специфічної форми руху від минулого до сучасного і майбутнього. Застосування цього методу історією вчень про державу і право сприяє об'єктивному аналізу окремих державно-правових вчень, з'ясуванню їх місця і ролі, соціальної цінності у системі державно-правових знань на конкретному етапі історичного розвитку, практичного значення для сьогодення, дає змогу виявити ступінь спадкоємності і взаємозв'язку державно-правових концепцій.

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 111.

Структурно-функціональний метод – спрямовує на дослідження соціальних явищ і процесів як системи, в якій кожний окремий елемент структури виконує певну функцію. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні державно-правових вчень дає змогу виявити співвідношення між державою і правом на кожному окремому етапі історичного розвитку, з'ясувати їх функціональну роль у суспільстві, виявити характерні особливості взаємозв'язку між етичними, юридичними і релігійними нормами суспільного життя.

Найбільш поширеними *конкретно-науковими методами* «Історії вчень про державу і право» є *соціально-юридичний та порівняльно-правовий*.

Застосування *соціально-юридичного методу* пізнання в процесі вивчення державно-правових вчень дає можливість виявити зовнішні ознаки державно-правових явищ суспільного життя, з'ясувати характер відношення держави і суспільства. Особливої ваги тут набуває питання про суб'єктивне і об'єктивне у розвитку держави і права, їх обопільні ролі в суспільному житті. Хто відповідальний за все, що відбувається в суспільстві і в державно-правовій сфері його життя зокрема. Бог? Безликий об'єктивний закон? Чи самі люди, але тоді, хто саме: народні маси чи лідери, які прагнуть змінити світ. На ці запитання немає вичерпної відповіді, як немає однозначної відповіді на причини виникнення держави і права, а отже і їх сутність. Є окремі версії цих відповідей. У подальшій розмові ми звернемося до цих питань.

Порівняльно-правовий метод застосовується для співставлення юридичних понять, явищ і процесів державно-правового життя суспільства та виявлення серед них спільних і відмітних рис. Це дозволяє класифікувати державно-правові явища, виявляти їхню історичну послідовність, генетичний зв'язок, вивчати природу і зміст фундаментальних категорій юридичної науки: «державна», «право», «позитивний закон», «державна влада», «державний суверенітет», «правова держава» тощо.

3. КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Критерій – це мірило оцінки (ознака, на основі якої формується оцінка, визначення або класифікація предметів і явищ реальної дійсності). *Критерій оцінки державно-правових вчень* – це рівень відображення загальнолюдських

цінностей в історії державно-правових і політичних вчень, правового відношення держави й суспільства, міра подолання політичного відчуження індивіда.

Такий критерій в повному обсязі обумовлений об'єктивними тенденціями розвитку суспільства та закономірностями формування державно-правових вчень. Інакше кажучи, важливою умовою забезпечення у суспільстві порядку постає необхідність підпорядкування волі багатьох – одній. Це формування такої залежності, коли людина поступається владній настанові не із-за страху, а із власної волі, визнаючи авторитетність носія влади. (Така умова є необхідною і обов'язковою для забезпечення життєздатності будь-якої соціальної системи). Без подібного підпорядкування розвивається хаос, який врешті руйнує суспільну систему. Найбільш дієвою силою, що забезпечує стабільність у суспільстві, є *суспільна влада*. Суспільна влада зароджувалась саме як концентроване вираження спільних інтересів, як втілення єдиної соціальної волі для забезпечення потреби у збереженні своєї цілісності. З розвитком історії відбувається відокремлення влади від населення, відчуження її від окремих індивідів. Із виникненням держави влада поступово зосереджується в руках обмеженого кола людей, суспільна влада еволюціонує в державну, формується самостійний апарат влади, тобто спеціальний апарат управління, який згодом стає однією з головних ознак держави.¹ Інтереси державного апарату управління (чиновників) перестають збігатися з інтересами соціуму. Держава перетворюється в інституцію, яка протиставляє себе суспільству. Такий перебіг подій створює ситуацію, коли держава, перетворившись в самодостатню інституцію, перестає виконувати свою основну онтологічну функцію – узгодження суспільних інтересів і захисту індивіда незалежно від расової, соціальної і майнової належності. Онтологічно ж державна влада покликана на підставі правового закону створювати умови для узгодження різноманітних інтересів у суспільстві заради забезпечення всезагального інтересу (створення умов для задоволення потреби свободи). Це мета, до якої прагне будь-яке суспільство. Однак, як свідчить історія, державний апарат управління за певних історичних і політичних обставин стає одним із чинників відчуження індивідів від вирішення загальносуспільних справ.

Наведені положення знаходили і знаходять своє обґрунтування у державно-правових вченнях. Для ретельного їх

¹ Див.: Рябов С. Політологічна теорія держави.– К., 1996.– С. 12–17.

аналізу і застосовується критерій оцінки. Всі державно-правові вчення за критерієм оцінки класифікуються на *прогресивні, консервативні і реакційні*.

Оцінюються як *прогресивні* такі вчення, які містять ідеї підпорядкування держави інтересам народу, вимогу забезпечення природних і політичних прав людини, захисту індивіда і суспільства від безчинств і беззаконня, підпорядкування державної влади законів. (Це гуманістичний (цивілізаційний) підхід до оцінки державно-правових вчень). До прогресивних відносяться, наприклад, теорії відродженого природного права, правової та соціально-правової держави.

Як *консервативні* набувають оцінки такі вчення, які заперечують будь-які прояви шовінізму та негативного націоналізму в практиці державно-правового життя, проповідують глибоке вкорінення у традицію (а формування державності завжди спрямовується на запобігання конфліктів), консолідацію державою соціальних і національних спільнот на принципах верховенства права та наповнення норм права моральним змістом. До таких теорій, наприклад, відносяться теорія національно-демократичної держави (М. Грушевський), класократична теорія (В. Липинський), патріархально-патерналістська концепція держави Конфуція тощо.

Оцінку як *реакційних* мають такі вчення, в яких проголошуються і захищаються ідеї етатизму, необмеженості державної влади, ідеалізуються авторитарні й деспотичні режими, формується правовий нігілізм. До реакційних, наприклад, належать фашистські і націоналістичні теорії держави і права.

4. ФУНКЦІЇ «ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО»

У функціях «історії вчень про державу і право» як науки проявляють себе її сутність, зміст, призначення. Вони визначаються особливостями її предмета, місцем і роллю в системі юридичної науки.

«Історія вчень про державу і право» насамперед виконує *наукову функцію*, в широкому розумінні, – *пізнавальну*. На основі узагальнення, аналізу державно-правових знань, набутих людством у процесі історичного розвитку, та з розвитком самої науки створюється цілісна картина закономірностей поступу державно-правової думки, розглядається раціональне осмислення питань про природу держави і права, їхнє походження та способи існування. Таким чином, «Історія вчень про державу і право» систематизоване,

узагальнене знання про теоретичне (раціональне) осмислення державно-правової сфери суспільного життя, про сутність держави і права.

«Історія вчень про державу і право» не обмежується узагальненням, систематизацією та аналізом державно-правових вчень. За допомогою власних наукових методів, вивчаючи форми теоретичного пізнання державно-правових інститутів, вона досліджує природу і зміст понять «держава», «державність», «право», «закон». Її метою є отримання справжнього знання про державу і право, передусім безвідносно до суб'єкта пізнання.

«Історія вчень про державу і право» не обмежується пізнавальною функцією. Своєю здатністю синтезувати в цілісну й завершену форму всю сукупність теоретично-обґрунтованих і концептуально виважених знань про державу і право вона впливає на формування правосвідомості, правової й політичної культури індивіда, виконуючи, у такий спосіб, *світоглядну функцію*.

Із науковою і світоглядною функціями Історії вчень про державу і право тісно пов'язана *евристична функція*, яка дає змогу на основі вивчення теоретичних форм осмислення держави і права відкрити нові закономірності, властиві державно-правовим явищам в нових умовах розвитку суспільства.

«Історія вчень про державу і право», виконуючи *комунікативну функцію*, сприяє якісному розвитку юридичних знань. Зокрема, разом з іншими юридичними науками історико-теоретичного циклу вона вирішує проблему забезпечення фактичним, науково обґрунтованим матеріалом Загальної теорії держави і права, яка виконує методологічну функцію в системі юридичної науки.

Прогностична функція впливає із природи теоретичного мислення, підсумковим результатом якого є народження нових ідей. В цьому аспекті на основі вивчення закономірностей розвитку державно-правової думки, способів осмислення держави і права, їх соціальної мети і завдання виникає можливість передбачити перспективи розвитку держави і права як соціальних інститутів та визначити напрямок їх еволюції.

«Історія вчень про державу і право» виконує і *навчально-прикладну функцію*. Як навчальна дисципліна вона оптимально пристосована до цілей та умов навчального процесу в юридичному вузі. Її застосування в навчальному процесі сприяє оволодінню юридичними знаннями та підвищенню професійного рівня майбутніх фахівців-юристів.

**5. «ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО»
В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ НАУК
ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНОГО ЦИКЛУ**

«Історія вчень про державу і право» відносно самостійна наука в системі правознавства, завдячуючи безпосередньому практичному зв'язку з державно-правовою реальністю. З одного боку вона знаходиться у безпосередньому співвідношенні з «Теорією держави і права», «Історією держави і права», «Історією політичних і правових вчень»; з іншого – розвиваючись паралельно з державно-правовою сферою суспільного життя, державно-правовими закладами й інститутами, вона набуває нових ідей, водночас справляючи неабиякий вплив на практичну сферу державно-правового життя.

Кожна окрема наука, суміжна з «Історією вчень про державу і право», маючи власний предмет дослідження, орієнтується лише на один із аспектів вивчення держави і права.

«Теорія держави і права» – узагальнююча теоретична наука у відношенні до інших юридичних наук, яка інтегрує їхні досягнення. Історія вчень про державу і право є історичним фундаментом Теорії держави і права. Вона постачає матеріал про історичний процес формування понятійного апарату теорії. Наприклад, Теорія держави і права досліджує проблему природного права (*поняття, види, ознаки*), Історія вчень про державу і право повідомляє про те, ким і в яких історичних умовах вперше було розроблено теорію природного права, розкриває основні ознаки природного права в трактуванні окремого мислителя.

«Історія вчень про державу і право» має *спільний* з «Історією політичних і правових вчень» предмет наукового дослідження. Однак, *Історія політичних і правових вчень*, вивчає свій предмет через призму міжкласових та міжнаціональних інтересів, виконуючи тим самим *ідеологічну функцію* в юридичній науці. Вона зосереджує увагу на політичних аспектах держави, водночас співвідносячи право з доцільністю і корисністю. «Історія вчень про державу і право» вивчає свій предмет через призму загальнолюдських цінностей і всезагального інтересу, зосереджуючи увагу на правових аспектах держави, разом з тим співвідносячи право із законністю і справедливістю.

Процес історичного розвитку державно-правових форм життя окремих народів в хронологічній послідовності вивчає «Історія держави і права». Історичні факти використовуються Історією вчень про державу і право з метою вивчення змісту та виявлення характерних рис державно-

правових вчень певної історичної доби, методів впровадження їх у практику державно-правового життя. Співвідношення і обопільний зв'язок політико-правових ідей і вчень та історії розвитку державно-правових форм, закладів, інститутів є очевидним: по-перше, відповідні теоретичні узагальнення необхідні для висвітлення політико-правової реальності в історичному розвитку; по-друге, без знання історії держави і права, загальних тенденцій історичного розвитку важко з'ясувати конкретний зміст відповідних державно-правових теорій. Наприклад, аналізуючи політичну реальність, яка пов'язана, як правило, з об'єктивними історичними тенденціями розвитку соціуму, видатні мислителі розробляли плідотворні ідеї і концепції, застосування яких сприяло суспільному прогресу. У свій час лібералізм Локка допоміг обмеженню влади короля і запровадженню в Англії конституційної монархії. Однак треба підкреслити, що та частина його трактату про правління, де Локк говорить про справедливий державний устрій, тобто про конституційну монархію, була написана ним задовго до «Славної революції», в результаті якої запровадилась конституційна монархія. Вплив Локка простежується також і в Конституції США, в основних політичних документах Великої французької революції. Можна ще навести характерний приклад. Теорія поділу влад, яка є основою становлення і розвитку правової держави, створена французьким політичним філософом Ш. Л. Монтеск'є. На його думку верховенство права може бути забезпеченим тільки поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову для взаємостримування одна одної. А вже Д. Медісон в умовах США розробив оригінальний механізм стримування і противаг інститутів влади, завдячуючи якому кожна із трьох владних гілок стали відносно рівноцінними і функціонували як засіб протидії взаємним зловживанням. Політична філософія І. Бенґама вплинула на здійснення політичних реформ в Англії періоду 30–50-х років XVIII ст., політичні ж ідеї Дж. Мілля – на реорганізацію британської політичної системи в другій половині XIX ст.

6. «ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО» В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Усі суспільні науки переплетені між собою, оскільки об'єктом їхнього дослідження є суспільство у різноманітних формах буття. Історія вчень про державу і право, вивчаючи свій предмет, перебуває у тісному співвідношенні

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ІНТ. №

638264

з філософією, філософією права, етикою, соціальною психологією, соціологією, економічною теорією, політологією.

«Філософія» та «Філософія права» у відношенні «Історії вчень про державу і право» виконують методологічну роль. Остання, вивчаючи свій предмет, користується інструментами пізнання – філософськими категоріями – явище і сутність, зміст і форма, можливість і дійсність, причина і наслідок, система і структура тощо. Окрім того, на творчість мислителів, які переважно займались соціально-політичними або державно-правовими проблемами (легісти в Стародавньому Китаї, римські і середньовічні юристи, політичні і громадські діячі, вчені Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Джефферсон, Т. Пейн, Ж.-Ж. Руссо та ін.) значно вплинули окремі філософські ідеї, концепції, принципи пізнання і пояснення реальної дійсності. До того ж, значний внесок в історію державно-правової думки людства здійснили філософи Конфуцій, Платон, Арістотель, Тома Аквінський, Григорій Сковорода, Дж. Локк, І. Кант, Ф. Гегель та ін.

У процесі аналізу державно-правових вчень із застосуванням основних принципів філософії права виявляються суттєві відмінності між правом природним і правом позитивним (законом), з'ясовуються роль наукових абстракцій у побудові системи категорій права, зміст і природа понять «правова держава» і «громадянське суспільство».

Історія вчень про державу і право має зв'язок з етикою – філософською теорією моральності. Предметом етики є природа людської вдачі та як вона співвідноситься з уявленнями про *належне*. Етику цікавлять питання, звідки беруться переконання про *добро*, *зло*, *справедливість*. Будь-яка державно-правова теорія, пояснюючи причини, завдання, мету держави і права звертається до уявлень про *належне*, оперуючи поняттям *справедливості*. Історико-логічне тлумачення *справедливості* необхідне для опанування змістом термінів «*право як втілення справедливості*» і «*справедливість у праві*».

Вивчення законів про відображення людиною навколишнього життя у процесі її діяльності (*відчуття*, *пам'ять*, *мислення*), законів поведінки людей, як членів окремих соціальних груп – це коло проблем, якими займається *соціальна психологія*. Предметом науки *соціології* є проблеми спільного життя людей, які об'єднуються в соціальні групи за схожими інтересами. Опанування знаннями соціальної психології і соціології дає змогу за допомогою критерію оцінки визначити характер державно-правового вчення (прогресивне, консервативне, реакційне), це є можливим з

огляду на те, що зміст державно-правових вчень, як правило, відображає інтереси та ідеали певних соціальних груп, їхнє ставлення до держави і права. До того ж, в контексті аналізу вчень про державу як форму політико-правової організації суспільства вагомими для «Історії вчень про державу і право» є знання про роль людини, людської свідомості та вільної активності у створенні держави, у здійсненні її функцій, роль психологічного фактора у виникненні права.

Обопільний зв'язок існує між «Історією держави і права» та політологією. *Політологія* вивчає закономірності виникнення, функціонування та тенденції розвитку суспільної влади, держави, політичних інституцій з метою розв'язання питань прикладного характеру: як узяти державну владу, як організувати побудову держави, які конкретно сили можуть це здійснити. Ця наука зосереджує увагу на описанні й аналізі фактів під кутом зору соціально-політичних цінностей. Історія вчень про державу і право, вивчаючи політико-правові теорії, зосереджує увагу на описанні й аналізі фактів у площині правових цінностей. До того ж, перші вчення про державу і право були невід'ємною частиною політичної теорії, яка своїми витокami сягає філософії.

Взаємозв'язок *економічної теорії* з «Історією вчень про державу і право» очевидний. Економічна теорія вивчає вплив домінуючого способу виробництва на зміст і форми суспільної свідомості та політичні й державно-правові інститути суспільства. Інститути держави і права виникають у відповідь на економічні потреби і самі виявляються важливим фактором у формуванні соціально-економічних відносин, які завжди набувають правової форми. Механізм такого взаємозв'язку так чи інакше присутній у будь-якій державно-правовій теорії.

Висновок

«Історія вчень про державу і право» як юридична історико-теоретична наука досліджує історію виникнення і розвитку теоретичних знань людства про державу і право. Вона є логічним узагальненням державно-правової думки і відображає послідовну закономірність еволюції уявлень, ідей, поглядів на державу і право. Її наукові узагальнення сприяють якісному розвитку юридичних знань.

Як наука і вузівська навчальна дисципліна «Історія вчень про державу і право» має пізнавальне, світоглядне і прикладне значення: по-перше, це пізнання начал і сутності

державно-правового життя суспільства, спроба збагнути і усвідомити проблеми його колективного існування й організації. Тут у систематизованому вигляді подається історія виникнення і закономірності розвитку нових знань про державу і право, опанування якими сприяє усвідомленню мети, завдань і перспектив розвитку держави і права як соціальних інституцій; по-друге, Історія вчень про державу і право безпосередньо впливає на формування правової свідомості, правової і політичної культури; по-третє, як навчальна дисципліна, вона оптимально пристосована до цілей та умов навчального процесу у юридичному вузі, позаяк є певною системою знань необхідних для фахової підготовки юристів.

Світоглядне й прикладне значення «Історії вчень про державу і право» впливає з її характерних особливостей, які полягають в історико-теоретичному осмисленні державно-правових проблем суспільного життя.

З одного боку ця наука всебічно вивчає процес історичного розвитку теоретичних знань людства про державу і право, законодавство, виявляє вплив на формування цих знань світоглядних традицій конкретної історичної доби; оцінює внесок кожного мислителя в скарбницю загальнолюдської правової культури і правової свідомості; з іншого – ретельно аналізуючи теоретично обґрунтовані та концептуально виважені погляди і знання про державу і право, що своєю пізнавальною глибиною і цінністю перевершують відображення державно-правової дійсності на рівні буденної свідомості, вона допомагає в оволодінні природою і змістом фундаментальних категорій юридичної науки «державна», «право», «закон», «влада», сприяючи всебічному науковому вивченню зовнішніх ознак державно-правових явищ і пізнання їх внутрішньої сутності.

Завдання для індивідуальної роботи

1. З'ясуйте різницю між об'єктом і предметом науки. Що становить об'єкт і предмет Історії вчень про державу і право?
2. Які функції виконує Історія вчень про державу і право?
3. Назвіть критерій оцінки державно-правових вчень?
4. В чому полягає гуманістичний підхід в трактуванні державно-правових вчень?
5. Вкажіть на принципову відмінність у оцінці державно-правових вчень під кутом зору класових і загальнолюдських інтересів. Який підхід, на вашу думку, оптимально відповідає усвідомленню загальнолюдської цінності права?

6. Яке місце і роль відводиться Історії вчень про державу і право в системі суспільних та юридичних наук?

7. Обґрунтуйте наукове і практичне значення вивчення державно-правової думки в історії людства.

Література

История политических и правовых учений. Учебн. для юрид. вузов (Под ред. *Нерсесянца В.*).— М., 1999.

Бурдые П. Социология политики.— М., 1993.

Лебедева Т. О научной значимости изучения истории политической мысли // Вестник Московского ун-та. Серия «Политические науки».— 1995, № 12.

Потульницький В. Теорія української політології. Курс лекцій.— К., 1993.

Рябов С. Політологічна теорія держави.— К., 1996.

Себайн Г., Торсон Т. Історія політичної думки.— К., 1997.

Темнов Е. О деидеологизации методологических подходов в историко-политических и государственно-правовых исследованиях // Государство и право.— 1992, № 3.

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. ЗАГАЛЬНІ РИСИ МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Початок державно-правової думки як невід'ємної складової міфологічного світогляду сягає доби ранніх річкових цивілізацій, які створили ірригаційне землеробство та могутні державні інституції його підтримки.

Ранні форми державної організації суспільства (прото-держави) виникли в лоні перших цивілізацій в родючих долинах річок Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія) на межі IV–III тис. до н. е. Приблизно в цей же час аналогічний процес відбувався в долині Інду (Індія), трохи пізніше – в II тис. до н. е. – в долинах річок Хуанхе і Янцзи (Китай), згодом – в I тис. до н. е. – на Балканському півострові, Західному узбережжі Малої Азії та південному узбережжі Апеннінського півострова (Стародавня Греція). Стародавні цивілізації сформувалися переважно у вигляді низки пов'язаних між собою і, як правило, етнічно близьких ранньокласових номових міст-держав, з подальшою їх трансформацією у централізовані східні деспотії, яскраво виражені в Стародавньому Єгипті та Китаї. Поняття «східна деспотія» характеризується низкою ознак. Це монархічна форма правління з необмеженою спадковою владою монарха – вищого законодавця і вищого судді; централізованою державою з жорстоким тоталітарним режимом, з розгалуженим адміністративним апаратом та безправними підданими. Масова свідомість наділяла правителя тотальними повноваженнями не тільки завдяки божественному характеру його влади, а й завдяки одноосібній ролі в підтримці безпеки, соціальної справедливості і правосуддя. Стійкі патріархально-общинні відносини, на ґрунті яких розвивались ранні державні деспотичні режими, формували в суспільній свідомості образ правителя-батька, захисника слабких і обездолених.

Влада-власність у формі верховного диктату бюрократичної державності виступала структуроутворюючою силою економічного, суспільно-політичного і культурного життя ранньокласових суспільств Стародавнього Сходу. Держава тотально домінувала над суспільством, повністю організу-

ючи та контролюючи його функції. Окремий індивід поза державою не мислив свого існування, навіть не виникало уявлення про його індивідуальну цінність, а отже не ставилося питання про особисті права індивіда. Були громадяни держави (вільні) і були раби в якості знаряддя праці. Політичний союз був початком і кінцем, альфою і омегою суспільного буття, майже не існувало поняття церкви і громадянського суспільства як окремих союзів.

На Стародавньому Сході панував міфологічний світогляд з його домінуючим уявленням про божественне, надприродне походження назавжди встановлених суспільних порядків. Міф у нерозчленованій, синкретичній формі відображав погляди на господарське, соціальне, економічне, політичне життя суспільства. У зв'язку з цим держава уявлялась древнім як цілісний організм, який породжений самою природою, втіленням вищого порядку, ідей добра і справедливості, яким людина покликана служити. Правитель розглядався або живим богом, якому юридично належало все в країні (Єгипет, Індія), або особою, яка керує від імені богів, будучи сама суворо підпорядкованою їм (Месопотамія, Китай). Переконання в божественній природі державної влади виключало будь-який моральний осуд персоніфікаторів цієї влади або думку про непокору. Всі беззастережно корилися деспоту, «заслуговуючи» таким чином на милість богів і безсмертя душі.

Деспотична форма державного правління, морально-етична світоглядна традиція та міфологічна свідомість обумовили характерні риси політико-правових поглядів в країнах Стародавнього Сходу. Усі вони були *міфологізованими*, мали виключно *прикладний характер*, в основному стосувалися питань *природи, завдання влади правителя та мистецтва управління*, механізму здійснення влади і правосуддя. Політичні уявлення органічно вписувалися в *норми моралі*, набуваючи форми *етико-політичних доктрин*, згідно з якими перетворення в суспільстві і державі пов'язувалися зі зміною в *способі життя людей та їх моральною поведінкою*. «Мистецтво управління» зводилося до *морального удосконалення* можновладців. Державна влада і суспільство *ототожнювались*. Це стало причиною того, що питання про *походження держави і права*, їхній *історичний розвиток* залишалися поза увагою.

Принципи етичного детермінізму в методах і засобах управління знаходимо в таких писемних джерелах як «Повчання», що нерідко були настановами з політичних питань: «Повчання Птахотепа», «Книга мертвих», «Повчання

гераклеопольського царя своєму синові» та ін. (XXV–XXXII ст. до н. е.), в ранніх главах книги історичних переказів «Шуцзин» (VIII ст. до н. е.), найдавніших пам'ятках права – «Авесті», «Артхашастрі» (VI–III ст. до н. е.), «Законах Ману» (II ст. до н. е.) тощо. Всі вони засуджують злостивість, самовдоволеність, пихатість, безвілля, безвідповідальність правителів; загострюють увагу на зобов'язаннях правителя бути справедливим і старанним у виконанні владних функцій, турбуватися про благо підданих, оточуючи себе здібними, талановитими помічниками, втілювати в життя божественну справедливість.

Так, в політико-моральних поглядах Стародавнього Єгипту з класичною формою східної деспотії домінували уявлення про божественну природу державної влади, фараон розглядався як уособлення бога на землі (так, ще в ранньому царстві (III тис. до н. е.) єгипетським фараонам присвоювали священний титул «сина бога Сонця»), а запорукою земних порядків, законів і правил людської поведінки була божественна справедливість (читай – справедливість фараона). Всі, хто безчинствували, потрапляли у немилість до богів і позбавлялися надії на головне – загробне життя.

У Месопотамії та прилеглих до неї областях (Сирія, Фінікія) вже за доби правління царя Вавилону Хаммурапі (II тис. до н. е.) посилилась тенденція до формування станово-класового суспільства. Тут поряд із державною владою-власністю та редистрибуцією (системою державного централізованого перерозподілу матеріальних та духовних благ) дедалі виразніше почали владно заявляти про себе приватні власність та підприємництво, започатковувався процес поступового відокремлення влади від власності. В масовій свідомості відповідно похитнулися уявлення про сакральність влади верховного правителя, і як нове утверджувалась думка про цінність індивіда. Намагання Хаммурапі зберегти попередні уявлення про божественний характер влади і своїх законів, переконати суспільство про їхню відповідність незмінним божественним приписам і справедливості знаходимо в Законах царя Хаммурапі – політико-правовій пам'ятці XVIII ст. до н. е.

Об'єктивний процес формування імперських структур на Близькому Сході, зініційований новоасирійським, а пізніше нововавилонським і мідійським царствами в третій чверті VI ст. до н. е. врешті завершився утворенням світової імперії Ахеменідів. Вавилонія та Єгипет остаточно втратили незалежність відповідно у 539 і 525 рр. до н. е., увійшовши до складу перської наддержави Ахеменідів.

Цивілізації Межиріччя та Єгипту занепали, і вже не відігравали провідної ролі у культурному, інтелектуальному житті стародавнього людства. Хоча в імперії Ахеменідів утвердилась класична форма східної деспотії, однак імперія, як форма деспотичної держави не мала стабільності і перспектив подальшого розвитку. Прогрес і майбутнє людства як історично справдилося, пов'язувались із трьома великими периферійними цивілізаціями Індії, Китаю, Греції.

2. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ДУМКА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Одна із ранніх цивілізацій утворилася більше чотирьох тисяч років тому в долині річки Інд, з центрами в Хараппі та Махенджо-Даро. Археологічні розкопки виявили, що вже в III тис. до н. е. тут існували досить великі міста – центри ремісництва, де були розвинуті землеробство, торгівля, існувало майнове розшарування суспільства. Соціальна нерівність у Стародавній Індії привела до виникнення особливих станових груп – варн: *брахманів* (священнослужителів, жерців), *кшатріїв* (воїнів, правителів), *вайшіїв* (землеробів, торговців і ремісників) і *шудр* (слуг). Перша згадка про брахманів, кшатріїв, вайшіїв і шудр міститься в ранньому творі ведичної літератури – Рігведі. У пізніших варіантах Вед вказується на спадковий характер релігійної і військово-управлінської діяльності брахманів і кшатріїв.

Занепад Харрапської цивілізації зумовився глибинною внутрішньою кризою, що охопила суспільство. Крах відпрацьованої державної машини харрапського періоду, занепад економіки, злидні та дискредитація пов'язаних зі старою суспільною системою релігійно-світоглядних засад – усе це спричинило духовну кризу. Настав новий магадхомаурійський період у розвитку Стародавньої Індії (друга половина I тис. до н. е. – I ст. н. е.), пов'язаний з пануванням прийшлих у XVI ст. до н. е. арійських племен. Це був період формування та розвитку найбільшого не тільки в Стародавній Індії, але й на Стародавньому Сході державного утворення – імперії Маур'їв (IV ст. до н. е. – II ст. н. е.). Характерною особливістю суспільних відносин на той час була регламентація життя суспільства за законами каст, держава ж майже не втручалася у приватні справи людей. Особа царя-людини не мала символу обожествлення. Обожествлялась власне царська влада – гарант процвітання вірнопідданих.

Арійська кастова (варнова) система віднайшла ідеологічне обґрунтування у філософії *брахманізму*, а засудження

цієї системи знаходимо у *ранньому буддизмі*, який не визнавав авторитету Вед, а відтак і освячуваного ними суспільного устрою.

Ідеологія брахманізму практично втілилася в численних релігійно-ритуальних і правових збірниках, що створювались різноманітними брахманістськими школами – *дхармасутри* і *дхармашастри*. Найбільш відома дхармашастра отримала назву «Закони Ману» (II ст. до н. е. – II ст. н. е.), якими законодавчо закріпився кастовий поділ суспільства і привілеї родової знаті. Станова належність визначалась з народженням і була пожиттєвою. Царю-людині належало шанувати брахманів, єдиних знавців Вед.

Історія вчень про державу і право розглядає *брахманізм* як один з варіантів *теологічного уявлення про світобудову і суспільне життя*. Його *політичним ідеалом є теократична держава*,¹ в якій цар² править під керівництвом брахманів, яким належить виключне право тлумачити закони і давати поради царю та представникам інших варн.

Альтернативою брахманізму стала релігійно-філософська течія *буддизм* (виник у VI ст. до н. е.), засновником якої став виходець із знатної кшатрійської родини *Сіддхартха Гаутма (Будда)*. Ідеологи раннього буддизму заперечували існування бога-творця, визнаючи абсолютне начало Брахмана. *Брахман* в релігійних і філософських вченнях Стародавньої Індії – це абсолютне, абстрактне, духовне начало, з якого виникає світ і все, що існує в світі. Бог Брахма мислився іманентним, тобто внутрішньо притаманним Брахману.

Виходячи з уявлення про природний характер законів, які керують світобудовою в цілому і суспільством зокрема, буддисти, заперечуючи існування надприродних сил і сакральність варнового поділу суспільства, висунули соціальну вимогу урівняння каст. Згідно з їхнім вченням світ не створений богом, а є єдиною течією матеріальних і духовних елементів «дхарм». «Внаслідок постійної зміни «дхарм», реальність виражена як процес вічного і безперервного становлення. Мінливий перебіг буття заважає людині досягти вершин досконалості, а отже позбавляє надії на спасіння. Однак, на думку буддистів, спасіння можливе і полягає, перш за все, у стримуванні людських почуттів, бажань за умови самоспоглядання і самозаглиблення, кінцевою метою яких є вічне блаженство у злитті з божеством і досягнення абсолютного спокою – нирвани (тобто заспокоєння, згасання).

¹ Див.: Словник термінів, с. 218.

² Цар в Індії належав до варни кшатрійів (воїнів).

Отже, право на спасіння мають не тільки брахмани, а будь-хто, завдяки власним духовним зусиллям. Ця ідея втілилась у буддійському каноні (законі) «*Дхаммапада*» (Шлях чеснот). У ньому викладена універсальна етична схема буддизму, інтегрованим висновком якої є положення про те, що моральна доля кожної людини повністю контрольована самою людиною, а можливості спасіння душі необмежені. Перепоною до спасіння можуть бути виключно власні гріхи і помилки.

Таким чином, буддійським вченням підривався авторитет брахманів від народження, та їхні посягання, з огляду їх належності до вищої касты брахманів, на ідейний і політичний провід у суспільстві. Ранній буддизм є одним із варіантів *природного права*.

Ідеї буддизму визнавались у суспільстві настільки актуальними, що почали справляти неабиякий вплив на державну політику і законодавство. В період об'єднання Індії за правління царя Ашоки (268–232 рр. до н. е.) буддизм в Індії існував в якості державної релігії, набувши значного поширення також у країнах Південно-Східної Азії.

3. ЕТИКО-ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Іншу, принципово відмінну від індійської, ситуацію спостерігаємо у Стародавньому Китаї, де станові межі мали менш істотне значення, а людина співвідносилася безпосередньо з державно-адміністративними структурами.

Державно-правова думка в Китаї виникла в добу Шань-Іньської цивілізації – складної військово-політичної структури, яка сформувалася в долині річки Хуанхе (XIV–XIII ст. до н. е.). Регулюючим механізмом суспільних відносин цього періоду були етичні норми (лі), які визначали відношення членів китайської общини до правителя вана і регулювали внутрішньосімейні стосунки. Провідну роль у суспільстві відігравала патріархальна сім'я. Авторитет батька санкціонувався державною владою. Особа правителя – вана була напівбожественною. Легітимність його влади забезпечувалась визнанням того, що верховна регулююча сутність – *Небо* вручила мандат на управління *найдостойнішому*, щоб справедливо врегульовувати усі земні справи. Імперія дістала назву Піднебесної.

У VII–III ст. до н. е. Шань-Іньська держава розпалась на кілька окремих князівств. А вже в період царювання Цінь-Хуаньді (246–210 рр. до н. е.) відновилась єдина централі-

зована держава, водночас сформувалась політична традиція і політична культура в суспільстві. Підмурком політичної культури Китаю стала історико-політична *концепція «Шу-цзин»*, основні положення якої зводились до таких засад: управління Піднебесною здійснюється виключно за мандатом Неба; управляти Піднебесною повинні наймудріші, освячені благодаттю не в етичному аспекті, а харизматично;¹ правитель мусить бути взірцем моральних чеснот, справедливим і старшим, піклуватися про благо підданих, оточувати себе здібними, талановитими політиками і чиновниками.

Істотний вплив на формування політико-правової думки в Китаї мали *конфуціанство, легізм, даосизм і моїзм*.

Найбільш поширеними і впливовими ідеями стали політико-правові принципи *конфуціанства і легізму*. Жодна правова система в світі не зазнала такого вагомого впливу двох протилежних ідеологій, як правова система Стародавнього Китаю. Етико-політичні догмати конфуціанства і політико-правова концепція легізму сформували традиційне праворозуміння китайців, заклали підвалини механізму правозастосування. Спільною рисою цих двох шкіл була їхня політична орієнтація – прагнення організувати життя китайського суспільства на «раціональних», «справедливих» засадах, але розуміння цих засад було різним. Таке становище загострювало ідеологічну суперечку. Але спільна мета сприяла компромісу. З утвердженням династії Хань (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) відбулось злиття легізму і конфуціанства в нове вчення – *ортодоксальне ханьське конфуціанство*. Провідною ідеєю цієї ідеології стала конфуціанська ідея нерівності людей за соціальною, становою, ранговою належністю, а також в залежності від статі, віку, становища в сім'ї. В новій ідеології мораль і право збігалися. Норми моралі стали стереотипом поведінки, а право, на підставі жорстких карних санкцій забороняло ухилятися від виконання норм моралі. Ідеологія ортодоксального конфуціанства відіграла значну роль у створенні імперсько-бюрократичної системи управління в Китаї, яка проіснувала без змін аж до початку ХХ ст., в цій системі індивід виступав здебільшого «гвинтиком» величезної адміністративної машини.

Ідеологом *раннього конфуціанства* був *Кун Фу-цзи (Конфуцій)* (551–479 до н. е.). Основний зміст конфуціан-

¹ Див.: Словник термінів, с. 220.

ства викладено у книзі «Лунь юй» («Бесіди і висловлювання»), яка була написана учнями Кун Фу-цзи. Конфуціанство має виразний етико-гуманістичний характер. Основною філософською ідеєю цього вчення є *ідея гармонії*, як запорука загального космічного порядку, рівноваги в світі, а отже і щастя людей. Це гармонія між людьми і природою, гармонія в стосунках серед людей, в добродійній, моральній поведінці, що відповідає природному закону *Дао*.

Дао – одне з фундаментальних понять китайської філософії, що позначає природний, вічний і всезагальний закон спонтанного виникнення, розвитку і кінця Всесвіту. *Дао* у вченні *Конфуція* – це природний моральний закон, етичний принцип та обов'язок перед державою. Реалізація і удосконалення *Дао* можливе лише через навчання й формування гуманності (додержання законів і традицій предків), що є необхідними заходами на шляху до гармонізації суспільства. Гармонія в суспільстві, згідно з вченням *Конфуція*, – це «воля Неба». Формою такого суспільства є сукупність соціальних груп, що складаються з колективів, об'єднаних спільними інтересами. Спільною метою цілеспрямованого об'єднання в подібні колективи є реалізація ідеї «сяо» – синівської любові, пошани до старших, а також представників, що належать до вищого рангу в ієрархії суспільних (державних) відносин.

Керуючись ідеєю гармонізації суспільства, та спираючись на традиційну для Китаю ідеалізацію патріархальної сім'ї, *Конфуцій* розвинув *патріархально-патерналістську концепцію держави*. Згідно з його поглядами держава подібна до великої патріархальної сім'ї. Влада імператора (сина Неба) уподібнена владі батька і є недоторканною і священною. Відносини правителя, правлячих і підданих аналогічні сімейній ієрархічній підпорядкованості.

Політичним ідеалом *Конфуція* була аристократична форма правління, яка зобов'язує правителя і чиновників дотримуватися принципів добра і справедливості, а найвищою чеснотою підданих – віддано служити правителю і мати послух перед «старшими» (чиновниками). Існуючий у суспільстві поділ людей на вищих і нижчих («благородних мужів» і «дрібних нікчемних людоців») *Конфуцій* обґрунтовував як справедливий стан, який повністю узгоджується із загальним законом справедливості *Дао*. Засобом підтримки справедливості у державі, згідно з *Конфуцієм*, є не позитивний закон, а норми добродійності і моралі, основним змістом яких виступають компроміс і згода, які досягаються шляхом дотримання «міри» у прагненнях і жаданнях людей.

Негативне ставлення Конфуція до позитивного закону було викликане імперативно-наказовою формою, та жорсткими санкціями останнього. Законодавчу форму Конфуцій розглядав лише як мірило, зразок правильної поведінки, але яка не вимагає суворого дотримання і обов'язкового судового захисту.

Таким чином конфуціанство започаткувало *ідею патерналістської природи держави*.

У III–V ст. до н. е. в Китаї періоду Чжаньго посилилась роль права з його стабільними каральними санкціями. В цю добу остаточно сформувався завершене вчення про управління народом і державою – *легізм*, школи *законників*. Ідеологи легізму *Гуань Чжун*, *Шан Ян*, чії погляди узагальнені в легістській *«Книзі правителя області Шань» («Шань дзюнь шу»)*, розв'язували суспільні проблеми виключно в інтересах держави, розглядаючи окрему людину лише як *засіб* для досягнення загальнодержавних цілей.

Легісти *першими* в історії політичної думки Стародавнього Світу (і людства взагалі) раціоналістично обґрунтували думку про *несумісність політики і моралі*, що суперечило існуючій на той час традиції ототожнення моралі і політики. Вони відстоювали ідею абсолютної влади правителя, який повинен правити методом «*батоба і пряника*» на основі позитивних жорстоких законів, які тотально регламентували б життя підданих і не підлягали осуду та оскарженню.

Підмурком ідеології легізму є *концепція деспотичної держави*, в якій одноосібним творцем законів є імператор (правитель); держава тотально регулює економіку; відбувається систематичне оновлення державного апарату шляхом призначення на посади чиновників і на засадах рівних можливостей при висуванні на адміністративні посади; діє єдиний принцип титулування на підставі чіткого розмежування між правлячими станами, з відповідною системою привілеїв, нагородженням за віддану імператорові армійську службу і військові доблесті; панує єдиний принцип колективної відповідальності з уніфікованим мисленням чиновників і цензорським наглядом за роботою державного апарату.

Легісти проповідували ідею мілітарної держави, яка розширює свої кордони шляхом завоювань інших народів. Проголошували ідею жорстоких покарань, без яких, на їх думку, існування суспільства позбавлене сенсу; відмовлялись визнавати зв'язок між мірою покарання і тяжкістю проступку, наполягали на жорсткому незворотному пока-

ранні навіть за найменше порушення наказів імператора, заперечуючи апеляції про помилування. Таке ставлення до покарань без оскарження *формуvalo* в правовій свідомості поняття *злочин проти держави*.

Таким чином, легісти започаткували ідею *тоталітарної* держави з її непогрішимістю і тотальною вседозволеністю.

Зачатки роздумів про *природне походження держави і права* знаходимо в *даосизмі* – філософському вченні про існування Всесвіту і людського суспільства. Формування цього вчення асоціюється в історії філософської і політичної думки з іменами *Лао-цзи (Лі Ер)* і *Чжуан-цзи* (IV–III ст. до н. е.). Ідеї цих мислителів втілені в трактаті *«Лао-цзи»* («Дао де дзін») і просякнуті іронічним, неприховано негативним ставленням до державної служби. Згідно з їхнім вченням *державна*, як і Всесвіт, *виникла* і розвивається згідно з законом Дао. У філософії Лао-цзи Дао – це незримий, всюдисущий закон природи, суспільства, поведінки і мислення, що невідокремлений від матеріального світу і править ним. Стосовно до Дао всі *рівні*, бо він втілює вищу добродійність і природну справедливість. Будь-яке насильство, війни, загарбання чужих територій не повинні стати практикою державного життя. Всі штучно створені державні інституції, що формою і змістом суперечать закону Дао, є хибними і ведуть суспільство у небуття.

Даоси ідеалізували традиційні патріархальні відносини, визнаючи їх відповідними закону Дао. Шлях вдосконалення людини вбачали поза одержавленим суспільством, на лоні природи у єднанні зі світовим Дао на принципах *недіяння*, відмови від будь-якої боротьби. На їхню думку причиною зла і смуту в суспільстві є *знання і пристрасті*. Тому управління на засадах знання є найгіршим нещастям для підданих. Єдиним засобом подолання зла, на думку даосів, є відмова від будь-яких бажань, пристрастей, освіти. Ідеальним правителем може бути лише той, хто сам відмовився від бажань.

Отже, згідно з вченням даосів *державна* – це *частка єдиного природного процесу* розгортання закону Дао, а в суспільстві всі *рівні*, отож повинні мати *рівні* можливості і права в розв'язанні суспільних проблем.

Зародок *договірної теорії держави та права* знаходимо у *моїзмі* – філософському вченні, засновником якого був *Мо Ди* (Мо-цзи) (479–400 рр. до н. е.). Основні ідеї моїзму викладені в трактаті *«Моцзи»*, який створювався протягом двох століть. Звертаючись до традицій старовини, моїсти захища-

ли *ідеал держави*, в якій би діяли принципи взаєморозуміння, взаємоповаги, всеохоплюючої любові і взаємовигоди.

Мудрість правителя вбачали у вмінні правити так, щоб у державі не було бідних, бо бідність – це чинник, що веде до зла і безладу як у суспільстві, так і у державі.

Мо-цзи проповідував ідею соціальної рівності, бо у «Неба немає вибраних». В старовину, говорив Мо-цзи, люди жили як дикі звірі, між ними панували ворожнеча, кожен по-своєму розумів, що таке справедливість. Згодом вони усвідомили, що причиною ворожнечі і безладу в суспільстві є відсутність мудрого управління і старшинства. Тоді з-поміж себе люди вибрали наймудрішого, добродішного правителя і проголосили його сином Неба. Правитель створив єдиний зразок справедливості в Піднебесній і це стало запорукою порядку і миру між людьми.

Отже, згідно з Мо-цзи, *державна форма організації суспільства* започаткувалась шляхом *добровільної угоди* між людьми, які прагнули досягти злагоди і миру у стосунках між собою.

4. ЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗОРОАСТРИЗМУ

Зороастризм – давньоіранська релігія, що склалася у Х–VII ст. до н. е. і набула поширення у Середній Азії. Основні постулати релігії втілені у збірнику священних книг «*Авеста*». Виникнення зороастризму пов'язують з ім'ям легендарного *Заратустри* (прибл. VIII ст. до н. е.). Позитивний сенс і мету буття Заратустра вбачав у боротьбі добра зі злом, вірячи в абсолютну перемогу добра. Цей ідеальний постулат став фундаментом вчення зороастризму.

Зороастризм виник як *духовна альтернатива* давнішим традиціям Близького Сходу, для яких окрема людина була безправною, пасивною, другорядною істотою – і в Космосі, і в соціумі. Тепер *вперше* в історії духовної культури людства проголошувалась *свобода волі та вибору* індивідом свого власного життєвого шляху, свого вибору між добром, яке персоніфікує Ахурамазда – головне божество, що уособлює світло, добро, істину, життя, та злом, втіленням якого є Анра-Майю – божество темряви, зла, брехні і смерті.

Заратустра, закликаючи всіх служителів Ахурамазди до взаємної любові, всепрощення, миру і злагоди, вчив, що держава покликана втілювати добро небесного царства Ахурамазди, а правитель зобов'язаний опікуватися знедоленими і боротися зі злом.

Висновок

Політична модель суспільства Стародавнього Сходу вкладалася в просту схему: політичний лад зосереджувався в богові-цареві, його підтримували і оточували жерці-бюрократи, які тлумачили світ за допомогою міфу, а політичний союз був початком і кінцем всього життя суспільства. Держава мислилась як цілісний організм, даний самою природою, як *чинний орган* здійснення вищих ідеалів правди і добра, яким людина зобов'язана служити, *взірець* найвищої реалізації моральної досконалості. Проте тут окремий індивід не мислився як цінність. Найвищою цінністю була держава, очолювана правителем, який уособлював або втілював Бога на Землі.

На рубежі II-I тис. до н. е. спостерігається поступова деміфологізація політико-правових уявлень. На зміну приходять раціональне осмислення дійсності. Здійснювалося це відповідно до вимог об'єктивного розвитку суспільства. Саме в цю добу спостерігається перехід від ранніх цивілізацій до традиційних станово-класових суспільств Сходу. Влада поступово десакралізується, відокремлюється від власності, натомість набирає розвиток приватна ініціатива. Політика, як стратегія людської волі та хитрощів, відокремлюється як самостійний чинник від релігійного культу. Людина відчуває за собою моральне право, санкціоноване вищими силами буття на свободу і відкрити непокору владі з її зловживаннями і несправедливим врядуванням. Даоси іронізують над державною службою, буддисти не визнають сакральності варнового поділу суспільства, зороастрійці наголошують на свободі вибору між добром і злом.

Відповідно спостерігаємо уже в Стародавньому Китаї чітку орієнтацію правової свідомості і політичної культури на норми *природного права* (книга Шу-цзин), ідея якого тільки визрівала в Стародавньому Єгипті. Основні *засади природного права про природну рівність людей*, право на реалізацію *потреби свободи*, були втілені у вченнях Заратустри, буддистів, даосів. Ідею договірною походження *держави* знаходимо у вченні Мо-цзи. Глибоке укорінення у патріархальні традиції суспільства Стародавнього Китаю сприяло формуванню тут і утвердженню ідеї *патерналістської природи держави на етико-моральних* (конфуціанство) і *тоталітарних* (легізм) засадах.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Дайте загальну характеристику міфології як світогляду. Розкрийте зміст ідеї космоцентризму. Який вплив мала міфологічна свідомість на розвиток державно-правової думки в країнах Стародавнього Сходу.

2. Дайте загальну характеристику деспотичної форми правління.

3. Дайте загальну характеристику рабовласницького типу права. Зверніться до вузівського підручника з Історії держави і права зарубіжних країн і з'ясуйте, чому рабство в країнах східної деспотії традиційно вважалося справедливим. На вашу думку: чому в жодному з існуючих на той час етико-політичних і філософських вчень не засуджувалося рабство?

4. Хто був засновником патріархально-патерналістської концепції держави?

5. Хто вперше в історії державно-правової і політичної думки проголосив несумісність політики й моралі?

6. Чому державно-правова думка країн Стародавнього Сходу не торкалася питання причин виникнення держави та права?

7. Хто першим в духовній культурі людства проголосив свободу вибору людиною свого власного життєвого шляху? Як це вплинуло на розвиток державно-правової думки тієї доби?

Література

История государства и права зарубежных стран. Ч. 1.— М., 2000.— С. 13—115.

История политических и правовых учений: древний мир.— М., 1985.

История политических и правовых учений: домарксистский период.— М., 1991.

История политических и правовых учений. Учебник для вузов (Под ред. Нерсесянца В.).— М., 1999.— С. 35—50.

Калінін Ю., Харьковщенко Є. Релігієзнавство. Підручник.— К., 1997.— С. 42—77.

Павленко Ю. Історія світової цивілізації.— К., 1996.— С. 257—296.

Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ
ГРЕЦІЇ І СТАРОДАВНЬОГО РИМУ1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
АНТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Державність Стародавньої Греції виникла в I тис. до н. е. на початку так званої «героїчної епохи», коли історичний процес усвідомлювався залежним не тільки від богів, а й від діянь героїв, що уподібнювалися богам.

Міф із світовідчуття і способу пояснення світу поступово перетворився у літературний засіб. Започаткувалась тенденція до понятійного сприйняття і пояснення світу. Однією з провідних світоглядних ідей стала *ідея Космосу*. Якщо зануритися у зміст розмаїтих думок і поглядів давньогрецьких мислителів, то впадає в око, що їхньою домінантою було розуміння світу як завершеної, прекрасно упорядкованої цілісності – на протилежність хаосу. Всі елементи буття розташовувалися в ієрархічних структурах космосу, поєднуючись в єдиний, пронизаний життям організм, в якому панує *всеохоплююча космічна справедливість*, яка заперечувала будь-яке насилля і панування однієї частини над іншою. Всеохоплююча космічна справедливість мислилась вищим принципом людського буття. Відповідно з космічним світовідчуттям закони людського суспільства розглядалися не як божественний винахід, а як *існуючий звичай*. Боги ж лише виконували обов'язок охоронців всеохоплюючої справедливості.

Доба античності – це класичний період полісної організації суспільства, яка досягла апогею свого розвитку в V–IV ст. до н. е. – доби Афіньської держави. *Поліс* – це місто-державка, форма соціально-економічної і політичної організації суспільства в Стародавній Греції та в Стародавній Італії. У площині своєї внутрішньої організації *античний поліс* об'єднував вільних громадян міста, що утворювали своєрідний союз власників економічно самостійних домогосподарств, за межами якого перебували не тільки раби, а й чужинці-іноземці, навіть вихідці з інших грецьких полісів. Для вільних громадян поліс був своєрідним мікрокосмом із власними формами політичного устрою, звичаями, традиціями, правом. Кожний громадянин був *зобов'язаний брати участь у політичному житті поліса*.

Вищим органом влади у полісі слугували народні збори (демос), на яких обиралися особи з дорученням виконувати громадські обов'язки по управлінню життям громади. Всі обранці були, по-перше, *підзвітними* громаді, а, по-друге, *не мали* в своїх руках важелів економічної влади над іншими членами соціуму. Інакше кажучи, полісне суспільство як союз приватних власників, керуючись інтересами громади, сам контролює і створює (зрозуміло не завжди вдало, про що свідчить утвердження олігархічних і тиранічних режимів у численних містах-державах Стародавньої Греції) форми політичного устрою, які функціонують в інтересах усіх громадян-власників, які мають рівні права і обов'язки. Це є поясненням тому, що в полісному суспільстві переважали *республіканські форми управління*: аристократія, демократія, олігархія, плутократія тощо.

За такої системи доки поліс не буде підпорядкованим якійсь зовнішній силі або не підпаде під владу тирана (Полікрата на Самосі, Пісістрата в Афінах, Діонісія в Сиракузах), кожний з його громадян має найширші можливості творчої самореалізації не лише в духовній, а й в економічній і політичній діяльності. Перешкодою цьому може стати лише сама полісна громада – верховний власник полісної землі та розпорядник полісного життя.

Отже, характерною рисою суспільства античного полісу вирізнялося те, що над особою та її власністю стояла не монополізована бюрократичною державою верховна влада – власність (що було притаманним для країн Стародавнього Сходу), а влада-власність, репрезентована громадсько-політичними органами самоврядування.

Утвердження суспільно-політичних відносин, що об'єктивно склалися в Стародавній Греції, супроводжувалось правотворчою діяльністю. Основною формою правотворчості був *позитивний закон (писаний закон)*, позбавлений будь-якої містичної чи релігійної оболонки.

Для стародавніх греків поліс був *формою* втілення ідеї всеохоплюючої космічної справедливості. Критерієм справедливості виступало *право – сукупність індивідуальних прав громадян, що відповідають звичаю*.

Поліс заповів людству три великі політичні ідеї, які й сьогодні не втратили актуальності, а мислителі Стародавньої Греції дали тлумачення сутності цих ідей. По-перше, *ідея громадянського суспільства*. Суть її полягає в усвідомленні кожним громадянином полісу своїх прав і громадянських обов'язків, належності до життя усієї громадянської общини. Поза полісом – формою втілення вищих прин-

ципів справедливості, індивід не мислив свого існування і був зобов'язаний чинити все для спільного блага, забезпечуючи, у такий спосіб благо власного існування. По-друге, *ідея демократії*. У полісі *вперше* в історії цивілізації виникла уява про народоправство і відповідальність кожного громадянина перед суспільством (полісом). По-третє, *ідея республіканізму*. В полісі *вперше* в історії людства був запроваджений у життя *принцип виборності* всіх органів управління. Три основні складові політичного життя полісу – *виборність, колегіальність, короткотерміновість магистратур* інтегрувались у *ідею республіки*. Ця ідея віднайшла своє громадсько-політичне втілення в Стародавньому Римі періоду республіки.

Історія розвитку державно-правової думки Стародавньої Греції відобразилась в трьох періодах, які відповідають розвиткові державності Стародавньої Греції та розвитку власне грецької античної філософії.

1. Ранній період (IX–VI ст. до н. е.), період становлення давньогрецької державності. На цей час міфологічні уявлення про світ поступаються місцем раціоналізації політико-правових вчень, формується філософське розв'язання проблем держави і права з народженням *теорії місто-держави*.

2. Час розквіту політичної філософії (V – перша половина IV ст. до н. е.) і античного полісу, коли виникає *патріархальна теорія держави* Арістотеля.

3. Доба пізнього еллінізму (II пол. IV ст. до н. е. – II ст. н. е.) – започаткувала занепад давньогрецької державності з поступовим підпорядкуванням грецьких полісів Македонії, а згодом – могутньому Риму; діяльність римських юристів, сприяла виникненню юстиції як суспільної інституції.¹

В цілому державно-правова думка за доби античності розвивалася від міфологічних уявлень (Гомер і Гесіод) до філософських поглядів («сім мудреців», Піфагор, Геракліт, Демокріт), раціоналістичної інтерпретації (софісти), логічно-понятійного аналізу (Сократ і Платон), емпірично-наукового (Арістотель) та історико-політичного дослідження (Полібій) держави і права. Майже всі мислителі античності були єдиними в твердженні, що поліс (місто-держава) – *досконалий засіб і необхідна умова найвищого розвитку людських здібностей, а його метою і завданням є втілення космічної всеохоплюючої справедливості в межах всієї полісної громади (громадянської спільноти)*.

¹ История политических и правовых учений (Под ред. В. Нерсесянца).– М., 1999.– С. 34–35.

2. ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Першу спробу раціоналізувати уявлення про етичний, морально-правовий порядок у людських стосунках знаходимо в героїчному епосі стародавніх греків, передусім в поемах Гомера «Іліада» й «Одіссея» і Гесіода «Теогонія», «Труди і дні», які започаткували міфо-епічну традицію в античній культурі і, зокрема в уявленнях про державу і право. В їхній творчості відображено спробу в інтуїтивно-поетичній формі осмислити поняття «право природне» і «право позитивне», «благодіяння», «беззаконня», «закон». Вони намагалися з'ясувати співвідношення свободи волі і правового порядку, що в подальшому було осмислено Арістотелем та римськими юристами. Необхідно зауважити, що «свобода» у поетичній творчості, філософії і повсякденному житті стародавніх греків розглядалась як фундаментальна цінність. Але реальних свобод і прав окремо взятий громадянин не мав. Стародавні греки розуміли під свободою незалежність міста-батьківщини або його демократичне самоврядування.

Згідно з уявленнями Гомера і Гесіода стан належного правопорядку у суспільстві Стародавньої Греції забезпечувався гармонійним поєднанням звичаїв із принципами всеохоплюючої справедливості, які вимагали створення умов для компромісного вирішення проблем суспільного життя. Формою такого поєднання висувався закон («номос»). Однак уже тоді поети звернули увагу на те, що люди, незважаючи на свою природу (мають розум) порушують належний правовий порядок, спричинюючи хаос і беззаконня (дисноме). Ігноруючи закон, люди діють усупереч принципам всезагальної (космічної) справедливості, за що часто бувають покарані богами. Божа кара посиляється людям для того, щоб відновити порушену гармонію (тобто належний правопорядок). Отже, Гомер і Гесіод, хай і в інтуїтивній формі, все ж здогадалися, що причиною суспільних негараздів є сама людина. Цей здогад згодом буде сформульований Протагором як твердження, що «людина є мірою усіх речей».

Спробу Гомера і Гесіода раціоналізувати уявлення про належний порядок в людських стосунках розвинули «сім мудреців», Піфагор, Геракліт, Демокріт (IX–VI ст. до н. е.). Намагаючись віднайти природну причину змін у навколишньому світі, ці мислителі остаточно відійшли від міфологічного способу пояснення світобудови до раціонального його осмислення. Наприклад, на думку одного із

«мудреців» Афін архонта *Солона* (середина VI ст. до н. е.) фундаментальна роль у космічному устрої світу належить справедливості діке і закону номос. Запорукою ж благодатного розвитку життя в полісі є законний порядок, а найгіршим злом, що веде до втрати полісом свободи є беззаконня і міжусобиці. Солон в історії Афін відомий як мудрий реформатор. Головною метою реформ Солон було примирення інтересів ворогуючих угруповань у середовищі вільних громадян міста-держави. Тому він запровадив практику позбавлення громадянських прав тих, хто порушував або закликав до порушення законів.

Політичним ідеалом *Піфагора* і *піфагорійців* було правління *освіченої аристократії* на засадах справедливих законів. Для цих мислителів справедливими законами вважалися *звичаї і традиції* міста-держави, а бездоганне їх виконання – найвищою добродійністю, що здатна подолати найгірше зло для полісу – анархію. Піфагорійці вкрай негативно ставилися до демократії, критикуючи цю політичну форму за надмірність свободи, що часто спричинює хаос і завершується втратою свободи для полісу.

Прихильником ідеї правління *освіченої аристократії* виступав і *Геракліт* (бл. 530–470 рр. до н. е.), який не схвалював порядку демократичного прийняття законів. Дотримуючись не надто високої думки про плебс, він порівнював «розумування натопту» хіба що з дитячими забавами. Філософ не схвалював законотворчої діяльності, яка орієнтувалась на віджиле родове право, звичаї і традиції, визнаючи виняткове право на існування нового писаного закону для полісу. За його уявленнями позитивний закон за змістом повинен відповідати вимогам всеохоплюючої вічної справедливості і правди (діке), яка інтерпретувалась Гераклітом як *всесвітній розум (закон природи) – Логос*. Саме Логос, на думку мислителя, керує Всесвітом і людьми. Логос у грецькій філософії означає водночас «слово» і «зміст» (смысл). Цим поняттям позначається протилежність всьому безвідповідальному, безглуздому, брутальному і безформному як у світі в цілому, так і окремо в людині.

3. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ДОБИ РОЗКВІТУ ФІЛОСОФІЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ. ТЕОРІЯ МІСТА-ДЕРЖАВИ (V–IV ст. до н. е.)

Першим із грецьких філософів, хто не визнавав у житті людини присутності вищих сил був один із творців атомістичної концепції буття *Демокріт* (бл. 460–370 рр. до н. е.).

Вчення Демокріта – це підсумок узагальнення здобутків грецької натурфілософії. Згідно із вченням Демокріта існують тільки атоми й порожнеча. За рухом атомів не існує жодного усвідомленого наміру. У природі все відбувається механічно. Однак увесь предметно-речовий порядок, його гармонія суворо й однозначно детерміновані «велінням неблаганного фатуму», незворушної долі. Людина є часткою цього світопорядку Космосу. Доля (ананке) так само беззастережно визначає вчинки людей, як необхідність («еймармене») жорстко скеровує рух у порожнечі кожного окремого атома.

У філософській концепції Демокріта знаходимо і розв'язання проблеми полісного життя. У цьому аспекті античне грецьке суспільство (поліс), в якому індивіди сприймали свою життєдіяльність, що керується долею із зовні, виступає своєрідним прообразом демокритівського космосу. У вченні Демокріта кожний індивід полісної громади – це окремий атом. Для нього одна людина «варта десяти тисячам, якщо вона краща. Якщо це освічений і мудрий правитель». Освіченість і розум тих, хто править, Демокрит цінував вище, ніж багатство невігласів і неуків, тому гостро засуджував демократію, де править натовп і серед якого губляться поодинокі найкращі – освічені, розумні люди. За Демокритом необхідною умовою і засобом упорядкування життя полісної громади є штучно створені, писані закони полісу. Відповідно його концепції ці закони, хоч і створені людьми, все ж мають природний, причинно зумовлений характер.

Приблизно з 450 р. до н. е. одним із провідних міст-держав і великим культурним осередком еллінського світу стали Афіни. За формою правління – це була демократична республіка, в якій афінські громадяни мали рівні права і можливість брати участь у політичному житті свого міста. Саме в Афінах свого найвищого розквіту досягла антична філософія. Якщо натурфілософи, насамперед досліджували природу, то мислителі Афін зосередили увагу навколо людини, на етико-політичних і гносеологічних проблемах її життя.

Розвиток демократичних процесів в Афінах потребував освіти, поширення якої в середовищі полісної громади уможливило б повноцінну участь громадян у політичному житті свого міста-держави. Обов'язок просвітницької роботи в народі перейняли на себе мандрівні вчителі і філософи, які називали себе софістами (мудрими). Серед софістів старшого покоління було чимало видатних філософів, таких як *Протагор* (бл. 490–420 рр. до н. е.), *Гінній* (460–400 рр. до н. е.) та ін.

Атом Демокріта, як уже зазначалось, реалізує індивідуалізацію космічного цілого, але реалізація сприймається на абстрактному рівні. Софісти ж звертаються до людського індивіда як до індивідуальності особливого типу. Специфічною рисою останньої виступає здатність розмірковувати про речі, оцінювати їх і, отже, відрізнити одну від одної, тобто – індивідуалізувати. Така тенденція у розумінні людини втілювалась у знаменитій тезі *Протагора*: «Людина є мірою всіх речей – існування існуючих і неіснування неіснуючих». Висловлюючи цю тезу, він застерігав, що добре, хороше, правильне, неправильне, погане – все оцінюється стосовно потреб людини. Отже потребою, водночас і благом для людей, є необхідність дбати про порядок у державі і жити у злагоді із законом. Протагор кваліфікував своє вчення як «політичне мистецтво» (тобто «політичне» від слова поліс), оволодівши яким можна стати гнучким і спритним у політичному житті.

Першим серед софістів, хто *протиставив природу (фюзіс) і закон (номос) був Гіппій* (460–400 рр. до н. е.). Він *першим* серед філософів античності оприлюднив думку про *природну рівність людей*, стверджуючи, що природа (закони природи) – це *природне право*, яке протистоїть хибному, недосконалому, штучно створеному людиною закону – *позитивному праву*. Він був *першим* і в тому, що вказав на суттєву *різницю* між природним правом і позитивним законом. Під природним правом Гіппій мав на увазі *неписані закони*, яких однаковою мірою дотримувалися громадяни всіх, без винятку полісів античної Греції. *Природне право – це право вільного самовизначення людини згідно з вимогами природи*. Отож природне право і є *справедливістю*. *Позитивне право – це писаний закон, який примушує дотримуватися умовних, штучно створених вимог*, тому закон *заперечує* справедливість.

Серед софістів прихильником ідеї природної рівності людей був і *Лікофрон*, який стверджував, що *природне право – це індивідуальні права людини*. Гарантом природного права є *угода* між людьми про створення держави. Отже, мислитель *першим* серед античних філософів сформулював *ідею суспільного договору*, розглядаючи державне життя полісу як результат *договору між людьми, укладеного задля взаємної вигоди*, вбачаючи в законах *гарантію* індивідуальних прав громадян. Вживаючи сучасну термінологію, Лікофрон вперше в історії державно-правової думки висловив *ідею правового закону*. Інакше кажучи, закону, який втілює принципи природного права, маючи на увазі,

що такий закон фактично і є *суспільним договором* (конституційним законом).

Цікавою є політико-правова концепція представника молодшого покоління софістів **Фрасімаха** (II пол. V ст. до н. е.) Предметом його роздумів стало поняття справедливості. Шукаючи критерій справедливості, Фрасімах звернувся до практичної політики, сутність якої вбачав у вигоді сильнішого. Тому й визначав *справедливість* як таке, що *вигідно* сильнішому. У суперечках із опонентами він постійно наголошував, що у кожній державі силу має той, хто знаходиться при владі. Сила є базисом закону і запорукою панування при будь-якій формі правління. Створивши і впровадивши закони в життя, влада, підкреслював Фрасімах, оголошує їх справедливими, а тих, хто не кориться владі, карає як порушників закону і справедливості.

Софісти охоче подорожували світами, спостерігаючи за перевагами і недоліками різних форм правління полісами, які докорінно різнилися своїми порядками, звичаями та писаними законами. Зважаючи на це, переважна більшість софістів, попри різне тлумачення особливостей полісного життя, все ж були єдиними в твердженні, що *не існує абсолютних загальноприйнятих норм людської поведінки. Абсолютні чесноти – це ілюзія.* Чеснотами і добром є те, що корисне в певний час, при певних обставинах і що про це думає сама людина. Однак софісти *першими* на загал оприлюднили думку про *природно-правову рівність людей*, підкресливши, що *нерівність існує не від природи, а причиною її є саме суспільство, яке порушує вимоги всеохоплюючої космічної справедливості (закони природи).*

Із софістами різко полемізував **Сократ** (бл. 469–399 рр. до н. е.), один із найвидатніших мислителів античного світу, стверджуючи, що чесноти і загальні норми людської поведінки існують, оскільки закладені в самому розумі людини. При цьому Сократ не вбачав різниці між розумом раба і розумом патриція. «Пізнай самого себе» – такою є вихідна теза сократівської філософії. Результатом пізнання будуть знання, що і є *вищим зразком доброчесності.*

Філософські тези Сократа торкалися багатьох проблем життя полісу. На його думку запорукою політичної свободи полісу є панування *законів*, що за змістом відповідають вимогам розуму і справедливості. Тому перевагу в управлінні надавав не родовій аристократії чи новоявленим багатіям, а правлінню освічених людей. Філософ різко засуджував *тиранію*, як режим *беззаконня*, свавілля й насильства, але й гостро критикував демократію, головний недолік

якої вбачав у некомпетентності посадових осіб, які обиралися за жеребом. Із скепсисом спостерігав за правлінням *демосу* (народних зборів), часом висміюючи його «політичну мудрість».

Сократ першим в історії європейської державно-правової думки сформулював *концепцію договірних відносин між державою і громадянами*, заклавши моральні підвалини практичної політики і права.

Накреслену Сократом гуманістичну лінію філософських пошуків кращої організації життя полісу (міста-держави) розвинув *Платон* (428/427–347 рр. до н. е.). Платон був першим серед філософів античності, який системно виклав своє розуміння держави, започаткувавши філософсько-політичну *теорію міста-держави* (полісу). За методологічну основу своєї теорії Платон взяв філософію об'єктивного ідеалізму, яку сам же й створив. Згідно з цією філософією, ідеї є первинними стосовно речей навколишнього світу. Вони вічні, досконалі і незмінні. Світ ідей (ідеальний світ) – це «справжня реальність». Світ речей, охоплюючи і світ людей, є лише блідою, недосконалою копією, «тінню» реального досконалого світу ідей. Здатністю до безпосереднього споглядання ідей володіє людська душа, яка після смерті тіла відділяється від нього і перебуває певний час у безтілесному (але цілком реальному) царстві ідей. Згодом душа вселяється в нове тіло, «забуваючи» все, що споглядала в царстві ідей. Проте у відповідних умовах душа здатна «пригадати» забуте. Пізнання, за Платоном, у ході якого формуються загальні поняття (добро взагалі, краса взагалі, будинок взагалі, трикутник взагалі тощо), і є процесом такого «пригадування». Думка Сократа про знання як вищий зразок добродієності стала провідною думкою філософсько-політичної теорії міста-держави Платона.

Основні положення цієї теорії Платон розвинув у двох найбільших своїх працях, викладених у формі діалогу «*Держава*» і «*Закони*». Окремі її аспекти знайшли втілення у діалогах «*Політик*» і «*Крітон*».

Темою книги «*Держава*» є загальна природа держави, як вірця. Предметом теорії є *ідея держави*, або справедлива *ідеальна держава* (читай реальна держава), як модель, конструкція людського розуму, яку можна втілити в життя.

Конструюючи ідеальну державу, Платон відштовхується від положення, що *поліс* (читай держава)¹ – це *гармонійний союз людей, які взаємно задовольняють потреби одне*

¹ Платон не протиставляє поняття «суспільство» і «держава».

одного і чий здібності доповнюють одна одну. Запорукою єдності і гармонії полісу є справедливість, яка полягає у рівності всіх громадян перед державою і чесному виконанні обов'язків у відповідності із належним соціальним статусом – правителя, воїна (стража) і годувальника.

Ідеологічним підмурком ідеальної держави став «благородний вимисел» Платона – міф про походження людей, який він застосовує з метою переконання громадян (які є рівними перед державою) в доцільності і справедливості розподілу статусів. Виявляється люди є синами матері-Землі, в лоні якої їх виліпив Бог. (Отже, всі вони рідняться між собою). Одним у кров батько-Бог підмішав золото, іншим – срібло, третім – мідь і залізо. Ті, у кого кров з домішками золота, від природи мають меткий розум, здатні до мислення і міркування. Отже, вони мусять бути філософами і виконувати функції правителів. Нагороджені сріблом від природи мають силу волі, запеклий дух воїнів. Отже, вони мусять виконувати функції стражів (воїнів). У тих, хто має кров з домішками міді і заліза від природи переважає хить або жага. Вони мусять бути годувальниками. Селянину ніколи не бути філософом, а філософу – селянином чи ремісником.

Правителі і воїни з часу народження ведуть аскетичний спосіб життя і з дитинства розвивають свої природні здібності, щоб найкраще реалізувати своє покликання і виконувати обов'язки на благо держави. Годувальники – ремісники і землероби живуть у достатку і багатстві, володіючи землею (власником землі є полісна громада), золотом і сріблом – всім необхідним для щасливого життя. Свобода, яку забезпечує держава індивідові, існує не стільки для вільного вияву, скільки для реалізації його покликання.

Жінки в такій державі рівні в політичних правах з чоловіками, діти виховуються у дитячих садках.

Править державою не родова знать (аристократи за походженням) чи олігархи, а аристократи духу і знання – філософи-царі, бо тільки філософам відкривається істина, що є добро і справедливість як для полісу в цілому, так і для кожного індивіда зокрема. Головна функція держави, за Платоном, освітня. Все населення постійно знаходиться у навчанні у філософа-царя.

Ідеальна держава не потребує законів, бо верховним законом тут є розум.

Хід думок Платона завершився духовною і соціально-політичною моделлю ідеальної держави: «правителі-воїни (стражі) – годувальники.

Допускаючи можливість втілення моделі ідеальної держави в недосконалому людському суспільстві і враховуючи вади людської природи, Платон показав шлях еволюції держави від досконалих до «викривлених» форм. Кожна наступна форма держави виникає у відповідь на появу нових цінностей, як правило менш вартісних, які опановують суспільством.

В *ідеальній державі* найвартіснішою цінністю є *мудрість*. Такою державою править цар-філософ. Знання тут вважаються вищим взірцем добродетелі. Така держава не має потреби в законах.

Ідеальна держава еволюціонує в *тимократію* – *правління військових*, як правило схильних до наживи. Тимократія виникає тоді, коли суспільство починає цінувати понад усе *мужність*. Така держава є мілітарною і постійно перебуває в стані війни.

Тимократія еволюціонує в *олігархію* – *правління багатих*. Олігархія виникає тоді, коли суспільством опановують цінності меркантильного характеру: схильність до наживи, хитрощі, жага. Влада в такій державі функціонує на засадах майнового цензу, бідні відсторонені від участі в управлінні.

Наступною за олігархією виникає *демократія*. До влади приходять бідняки. Демократія утверджує свою свободу як *вседозволеність* і свою рівність як *«зрівнялівку»*. Губить демократію *надмірність свободи*.

Врешті утверджується в суспільстві *диктатура тирана*. *Тиранія* – це тотальне, жорстоке панування брутальної сили, яка не визнає мудрості.

Аналізуючи позитивні і негативні аспекти різних форм держави, Платон надає перевагу царській владі і владі аристократії. І та, і та, на думку філософа, найбільш оптимально відповідають меті полісної громади – жити в гармонії, забезпечуючи умови для кращого життя.

У діалозі *«Політик»*, Платон, взявши за критерій ідеальну державу, розробив детальну класифікацію типів держав за формами правління, поділивши їх на держави із законами і держави без законів.

Правління однієї особи – це *монархія і тиранія*. Монархія (царська влада) – *законна* влада. Тоді як тиранія – *протизаконна*.

Правління кількох осіб – це *аристократія і олігархія*. За Платоном аристократія уособлює *законну* владу, олігархія ж – *протизаконну*.

Влада народу – *черні* – це *демократія*. Тут заміщення посад відбувається за жеребом. До влади приходять випад-

кові люди. Демократію Платон ділив на *помірну законну* і *крайню протизаконну*.

{ Класифікуючи держави за формами правління, Платон керувався тим, що у недосконалому людському суспільстві існує мало підстав для того, щоб утвердилась ідеальна держава із законною царською владою. Тому в державах, де немає істинних правителів, філософ радить громадянам покладатися на мудрість, втілену в позитивних законах, та на природну схильність людей дотримуватися норми закону і звичаїв. Мислитель наголошує, що закон – це краще, ніж «сваволя», а чесноти правителя, який править відповідно закону, – це краще, ніж владна воля тирана, або правління плутократії чи сваволя охлократії.

Розчарувавшись у «перевагах» афінської демократії, Платон в діалозі *«Законои»* намагається розв'язати проблему можливості та доцільності створення *змішаної держави* і проблему провідної ролі законодавця в державі. На думку Платона, *змішана держава* повинна поєднати в собі переваги *демократії* і *монархії*: демократичних принципів свободи і поділу влади, притаманних для демократії та принципів правління мудрого уряду, що підкоряється закону, характерних для аристократії.

Така держава згідно із Платоном може виникнути і з найгіршої форми – *тиранії* при умові, коли закони буде писати мудрий законодавець. Мислитель радить законодавцеві бути поміркованим і створювати розумні закони, які б обмежували з одного боку владу правителя, а з іншого – свободу підданих і жорстко регламентували як публічне, так і приватне життя людей. На сторожі законів повинне стояти правосуддя, оскільки будь-яка держава не в змозі повноцінно функціонувати без правосуддя. Однак правосуддя у Платона не є окремою гілкою влади. Суддею може бути і правитель, але за умови обов'язкового залучення громадян до здійснення правосуддя. Запорукою стабільності життя у такій державі є державна ідеологія, яка формує одностійкість підданих. Платон визнає, що у такій державі не можливе гнучке пристосування індивіда до держави, але управління, що здійснюється відповідно до закону дає змогу пристосуватися загалу. *Громадянство* зазначеної держави – чітко обмежене *класом привілейованих осіб*, які можуть дозволити собі перекласти важку фізичну працю на плечі рабів та іноземців. Плин міркувань Платона завершився створенням духовної, соціально-політичної моделі суспільства, яка виражається формулою: *правитель – воїни – раби*. Користуючись сучасною термінологією, можна стверджу-

вати, що в діалозі «Закони» Платон створив модель тоталітарної держави, в якій рабство розуміється не тільки в фізичному, а ще більше у духовному аспекті.

Учень Платона, один з найавторитетніших мислителів античної Греції Арістотель (384–322 рр. до н. е.) у своїй політичній філософії відійшов від схеми ідеальної держави і поставив на меті створити ідеал держави. Він остаточно порвав з міфологічною традицією і першим відмовився від форми діалогу, звернувшись до форми наукового трактату. Дослідивши історію існуючих на той час міст-держав, недоліки і переваги їх управління, Арістотель вже потім зробив висновки про структуру, мету, функції і завдання поліса (міста-держави), завершивши, започатковану Платоном теорію міста-держави. Погляди Арістотеля на державу і право, співвідношення політики і моралі, закону і справедливості викладені ним у наукових трактатах «Політика», «Афінська політика» та «Нікомахова етика».

Методологічною засадою емпірично-теоретичного розв'язання Арістотелем проблем полісного життя стала створена ним концепція природи. Концепція виявилася підсумком ретельного дослідження політики як емпіричної і уможливної науки. Дотримуючись переконання, що політик мусить професійно правити в будь-яких умовах полісного життя, він відокремив політику від етики.

Застосувавши поняття «природа» до умов життя суспільства, Арістотель намагався з'ясувати двояку сутність людини як істоти природної (окремими інстинктами вона не відрізняється від тварин, а саме: потребою в їжі, продовженні роду тощо) і як істоти суто політичної. Людину Арістотель називав особливою твариною – політичною, такою, що живе в полісі.

У своєму дослідженні міста-держави (полісу) Арістотель відштовхувався від думки, що людина єдина жива істота, яка мешкає у містах, створюючи науку, мистецтво, кориться законам. Вона не може існувати не виробивши власних форм життя, інакше залишилася б твариною або перетворилася у Бога, порушивши, таким чином, ієрархічно гармонійну структуру Всесвіту (космосу). [Свої людські здібності індивід може реалізувати тільки в державі (полісі)]. На думку мислителя: державна – це тип суспільства, що є союзом несхожих особистостей, які об'єднуються задля спільного блага, задовольняючи власні потреби через обмін товарів і послуг. Ідеальним збудником до подібного об'єднання є потреба людей у спілкуванні.

Арістотель відобразив послідовність розвитку форм

людського буття від сім'ї до держави (полісу), чим довів, що держава виникає шляхом еволюції природних форм людського буття. Першою такою формою є сім'я, позаяк союз між чоловіком і жінкою є необхідним за законами природи. Із об'єднань кількох сімей формується община. Об'єднання кількох поселень завершується формуванням поліса (міста-держави), що є вищою формою суспільного буття і в якому створюються всі необхідні умови для цивілізованого життя.

Таким чином, Арістотель, розглядаючи причини виникнення полісів (держави) прийшов до висновку, що держава, як і будь-які суспільні форми буття, виникає із елементарних потреб життя, заради його удосконалення. Отже, держава (поліс) є «самодостатньою» формою буття, здатною сама по собі забезпечити умови якнайвищого рівня моральної досконалості своїх громадян.

Підвалиною вчення Арістотеля про державу як самодостатню форму суспільного буття стала ідея конституційного правління. На думку мислителя головною ознакою самодостатньої держави є верховенство закону, як запоруки і умови громадянської злагоди. Навіть наймудріший правитель (нехай це буде і цар-філософ) не може обійтись без закону, вимогам якого мусять коритися всі – як можновладці, так і піддані. Закон (писане право) по суті є регулятором суспільних відносин і не повинен заперечувати природного права (звичай), більше того він є критерієм справедливості у суспільстві, бо наразі втілює розум громадян полісу, які прагнуть кращого життя.

Арістотель сформулював три основні ознаки конституційного правління: по-перше, на відміну від правління окремих політичних угруповань, яке здійснюється в інтересах певного класу чи окремої особи, конституційне правління узгоджується з інтересами усіх громадян; по-друге, конституційне правління – це законне правління, яке впроваджується на підставі постанов, обов'язкових як для урядових виконавців, так і для громадян; по-третє, конституційне правління існує з добровільної згоди громадян, чим відрізняється від деспотизму, який тримається виключно на брутальній силі.

Створюючи теорію про ідеал держави, філософ намагався розв'язати проблему форми конституційної держави. Аналізуючи тенденцію до єднання закону, держави і форми правління, Арістотель розрізняє принципи конституційного і деспотичного правління. Конституційне правління діє на благо всіх, а деспотичне виключно на благо правлячого

класу. Справедливими конституційними державами є монархія, аристократія і помірна демократія (політія). Деспотичними державами є тиранія, олігархія і крайня демократія (правління натовпу).

Найкращою самодостатньою державою, на думку Арістотеля, є держава із змішаною формою правління, яка розумно поєднує елементи демократії і олігархії. Керуючись ним же запровадженим етичним принципом *добročесності* (золотої середини), мислитель вважав, що *соціальною основою* змішаної держави є *середній клас* (люди середнього достатку). На доведення цього твердження мислитель вибудував таку аргументацію. «Кожна держава (читай поліс.— Авт.), — писав він, — складається із трьох частин: багатих, бідних і тих, хто займає середину — заможних». Помірність і середина — найкращі із чеснот. Наприклад, при середньому достатку легко коритися аргументам розуму. Надто багатому або надто бідному важко дотримуватися цих аргументів. Люди, що належать до першого типу стають переважно зухвальцями і великими мерзотниками, а ті, хто відносяться до другого типу — злодіями і дрібними мерзотниками. Держава, яка складається із рабів і панів неповноцінна. В ній панують заздрість і презирство, що ведуть до суспільних суперечок і внутрішньої війни. Отже, «держава, яка складається із заможних людей (середнього класу.— Авт.) і буде мати найкращий суспільний лад».

Змішану форму держави Арістотель назвав *політією* (конституційним правлінням). Пояснюючи змістовно політію, Арістотель вказував, що олігархія і демократія — це дві основні форми, із яких утворюються всі інші форми держав. Він писав, що ті види державного ладу, які тяжіють до демократії, як правило, називаються *політіями*, а ті, які сповідують олігархію — аристократіями. Для кожного типу державного устрою існує своя вища цінність: для аристократії — *добročесність*, для олігархії — *багатство*, для демократії — *свобода*. Політія — змішана форма, тому вона не має чітко визначених цінностей. Саме цей устрій «поєднує дві частини суспільства — *заможних і незаможних (бідних)*».¹

Отже, згідно із Арістотелем поліс — є метою і сенсом життя громадян, оскільки покликаний втілити в межах полісної громади (громадянської общини) ідею справедливості. *Критерій* справедливості він убачав у *природному праві — звичаї*, яке уособлює політичну справедливість (читай

¹ Див.: Арістотель. Політика. Кн. 4. // Мыслители Греции. От мифа к логике.— 1998.— С. 546–584.

конституційне правління.— Авт.) і є нормою політичних відносин у суспільстві. Арістотель розглядає політичну справедливість у двох площинах: *зрівняльна і розподільна*. Сферою *зрівняльної справедливості* є цивільно-правові угоди, відшкодування збитків тощо. Сфера *розподільної справедливості* охоплює пропорційний розподіл суспільних благ відповідно до заслуг (гроші, почесні, влада тощо).

В цілому, розробляючи теорію міста-держави, Арістотель створив у відповідності із сучасною термінологією *патріархальну теорію походження держави* та морально-правові принципи її функціонування, які заперечують будь-яке насильство: це *законність, дискусія і згода*. Запорукою самодостатньої держави є *конституційне правління*, яке впливає із добровільної згоди громадян.

4. КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ДОБИ ПІЗЬНОГО ЕЛЛІНІЗМУ ТА РИМСЬКОЇ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Арістотель помер у 322 р. до н. е., коли Афіни втратили свою провідну роль у античному світі. Це було зумовлено великими внутрішніми політичними потрясіннями та впливом зовнішнього чинника — завоюваннями Александра Македонського. Античний світ вступив у період поступово зростаючої кризи, яка супроводжувалась суттєвими змінами суспільного організму, що згодом трансформували античне суспільство у якісно нове — феодально-середньовічне. Хронологічно це збігається з добою так званого еллінізму (ідеється про зміну традиційної філософсько-політичної парадигми античного суспільства).

У еллінській філософії відбувся якісний стрибок від проблем космосу до проблем людини (започаткований ще Сократом); по-друге, зріс інтерес до суб'єктивної тематики. Відповідно змінилися уявлення людей про буття, державний порядок і устрій. Не випадково три найбільш розвинені напрямки у *вивченні і тлумаченні держави і права* не виходили за межі трьох основних філософських напрямків: *стоїцизму* (Полібій), *епікуреїзму* (Лукрецій), *еклектизму* (Цицерон). У межах елліністичної політичної філософії питання держави і права набули винятково раціонального обґрунтування, що свідчило про новий етап у розвитку *вчень про державу і право*.

У еллінську добу, як і в античну, універсальний порядок буття все ще продовжує панувати над людиною. Але вже

мислиться не Логосом, який створює гармонію Всесвіту та у якому рівнозначно розчиняються природа і людина, а зовнішньою щодо людини *необхідністю*. Ця необхідність вже не стільки наперед визначена як доля (фатум), скільки *зобов'язує* до реалізації можливостей внутрішнього світу людини (духу), незалежно від зовнішньої необхідності. Таким чином, за людиною визнавалася можливість наперед планувати своє життя, будучи вільною у власному виборі. Фактично ставилося питання про *індивідуальну свободу людини* (в античному полісі, і в античній філософії свобода окремої людини не визнавалась).

Одним із виразників цих поглядів був *Епікур* (341–270 до н. е.), засновник філософської школи в Афінах (306 р. до н. е.). На думку Епікура і його учнів (епікурейців) природа людини користолюбна. В суспільстві не існує ніяких інших чеснот і цінностей окрім прагнення комфорту і щастя. Ніколи не існувало абсолютної справедливості, а лише угода між людьми щодо обмеження і уникнення дій, які спричинюють страждання, створюють незручності у житті. Як наслідок відповідної *угоди* виникли *держави і закон*, які покликані врегулювати стосунки між людьми з метою задоволення спільної потреби комфортного, щасливого існування. За відсутності угоди не існує й справедливості. Закон і управління створюються заради спільної безпеки і є ефективними лише тому, що *покарання законом* ставить перепону на шляху до несправедливості. Отже, на думку Епікура, *закон є формою утвердження справедливості в суспільстві*. Однак він підкреслював, що справедливість – категорія мінлива – для кожного місця і часу вона своя.

Інакше кажучи: якщо застосувати сучасну термінологію у розкритті змісту висловленої Епікуром думки, то треба розуміти, що зміст поняття «справедливість» обумовлюється *ментальністю* кожного окремого народу та ментальністю суспільства за певної історичної доби.

Римський епікурець, філософ і поет *Тит Лукрецій Кар* (бл. 99–55 рр. до н. е.), автор знаменитої поеми «*Про природу речей*» усі форми суспільного життя пов'язує винятково із розумом людини, заперечуючи втручання у життя суспільства будь-яких надприродних сил чи божественного розуму. На його думку, індивід позбавлений будь-яких інстинктивних прагнень жити у суспільстві, окрім прагнення особистого щастя. Але необхідність адаптації в умовах природи та досвід такої адаптації сприяли розвитку людей корисних ремесел, виникненню різних соціальних інститутів, включаючи державу і закони організованого суспільства.

Отже, згідно із вченням Лукреція Кара, *держави і закони – це результат природної творчості людей, які діють в умовах певного фізичного середовища.*

Фактично епікурейці першими започаткували *теорію виникнення і розвитку соціальних інститутів* (держави і права включно) *на матеріалістичних засадах.*

Першими, хто заперечив поліс з його державно-правовими інституціями, були стоїки. Стоїцизм як філософська течія проіснував з III ст. до н. е. до II ст. н. е. Філософія стоїцизму пояснювала світ (космос) у саморозвитку, як живу, розумну істоту. Всесвітом керує Логос, він є загальним природним законом, який, проте, має божественний характер. Люди є часткою світового космічного циклічного процесу, синами Божими, а відтак і братами один одному. Отже, на думку стоїків у світі повинне існувати *загальне право*, так зване *природне право*, підмурком якого є вічний розум універсуму та розум людини. На зміст природного права не впливають ні місце, ні час (тут стоїки підтримують Сократа у його суперечці із софістами). Стоїки твердили, що перед природним правом усі *рівні*, навіть раби. Збірники законів різних полісів є лише блідою копією природного права. Згідно із їхнім вченням жити у *злагоді* із природним правом – це жити по *справедливості*.

Стоїки розглядали людей, як *громадян* єдиної світової держави *космополісу*, а окремого індивіда – *громадянином* полісу. Громадянами космополісу, за їхнім вченням, є боги і люди. У космополісі править закон, який розумно регламентує поведінку людей на принципах міркувань здорового глузду. Здоровий глузд – це закон природи (закон Бога), який є універсальним *критерієм* добра і справедливості, непорушний у своїх засадах, а його приписи є *обов'язковими* як для можновладців, так і для інших підданих. У космополісі не повинно існувати соціальної різниці між громадянами: грек і варвар, аристократ і простолюдин, раб і вільний, багатий і бідний – всі оголошуються рівними перед законом природи. За єдине, що різнить людей, стоїки визнавали розум і вказували на суттєву різницю між розумним і дурнем: «розумного необхідність веде, дурного ж – волочить».

Відтак для всіх і кожного стоїки запроваджували два закони: закон міста (окремого полісу) – закон звичаю і закон всесвітньої держави (космополісу) – закон розуму. З цих двох законів закон розуму мав вищі повноваження і втілював норму, з якою мусили узгоджуватися закони полісів і їхніх провінцій.

Таким чином, стоїки започаткували *теорію світової держави* і *теорію природного права*. Всесвітня держава стоїків передувала Граду Божому, що з'явився пізніше в християнській теології. Ідеалом стоїків була царська влада – *правління наймудрішого*.

Ідею стоїків про долю, як загальний природний закон, що керує Всесвітом, обстоював грецький історик *Полібій* (200–120 рр. до н. е.), прихильник римського державного устрою. В історії Риму, яку він виклав у сорока книгах, світова держава під орудою імперії розглядається ним як єдина реальна дійсність.

Держава, згідно із вченням Полібія, виникла об'єктивним шляхом. Ідеальною спонукою цього процесу стало прагнення людей до взаємної підтримки і захисту. Очолив об'єднавчий процес найсильніший, влада якого забезпечувалась виключно шляхом застосування сили. Згодом виникла царська влада, яка забезпечувалася уже силою розуму. Вся життєдіяльність у державі врегульовувалася звичаями і законами. Поступово в суспільстві сформувалась уява про добро і зло, критерії шкідливого і корисного для загалу. Так виникло *право і судочинство*.

У пошуках причин могутності Риму Полібій створив *теорію циклічності форм держави*. Емпіричним підмурком теорії послужив узагальнений істориком досвід функціонування державних інституцій полісу (міста-держави).

Згідно із вченням Полібія історія людства – це історія циклічної зміни форм держави, бо історія людства підкоряється єдиному законові природи – законові розвитку і занепаду. Підпадаючи під його дію форми правління, пройшовши певні етапи свого розвитку незмінно занепадають, еволюціонуючи в інші. Так, *монархія* в своєму розвитку незмінно прямує до *тиранії*; *аристократія* – до *олігархії*; *олігархія* – до *демократії*; *демократія* – до *охлократії*, що є останньою і найгіршою з усіх форм правління. Це форма насильства і беззаконня. Демократія, завершуючи циклічний розвиток форм держави, незмінно прямує до *монархії*. Розпочинається новий виток історії людства.

Причиною і умовою величі Риму, на думку Полібія, стало утвердження *змішаної форми правління*, із своєрідним механізмом урівноваженої поміркованості в управлінні, що забезпечувалось поєднанням в одне ціле трьох влад: *монархії* (консули), *аристократії* (сенат) і *демократії* (народні збори). Інтеграція цих трьох влад в єдину змішану форму правління здолала природну тенденцію до занепаду, яка за необхідності зростає при надмірному посиленні однієї з цих влад.

Таким чином, згідно із вченням Полібія найдосконалішою формою врядування є *змішана форма правління*, що створює *баланс політичних сил* (у Арістотеля – це баланс соціальних класів). Ця форма поєднує *царську, аристократичну і демократичну* форми правління.

На початку I ст. до н. е. місто-держава втратило своє значення, а народів, із політичною свідомістю, яка сформується значно пізніше, у новий час, ще не було. Ідеї ж про *всесвітню державу, природне право і всезагальне громадянство*, набувши поширення, наповнювалися більше етичним, ніж політичним змістом. Поступово в суспільній свідомості утверджувалось переконання, що світ підпорядкований *всеохоплюючій волі Бога*; всі люди брати і члени єдиної *вселюдської родини* (розум уподібнює їх одне одному і споріднює з Богом, незважаючи на існуючу різницю в мові, місцевих звичаях, традиціях тощо). Низка сформованих раннім християнством *норм моралі і справедливості*, поступово поширювалися на увесь загал, знаходили відгук і пошану власне із-за своєї *самодостатності*, а не перед загрозю невідвортної карі за їх невиконання.

Поширення впродовж двох – трьох століть нової ери наповнених моральним змістом ідей світової держави, природного права, світового громадянства завершилося формуванням *двох основних течій* у розвитку вчень про державу і право: одна розвивалась під впливом *стоїцизму*, започаткувавши *римську юриспруденцію*, інша – на принципах *раннього християнства*, за яким держава і закони мислились *наперед визначеними Божим Провидінням і покликани керувати життям людей*. Серед авторів, які розвивали ці два напрямки в розвитку державно-правової думки, заслуговують на увагу *римський політичний діяч, філософ і письменник Сенека Луцій Анней* (бл. 4 р. до н. е. – 65 н. е.) і *римський політичний діяч, оратор і письменник Цицерон Марк Туллій* (106–43 рр. до н. е.). Вчення Сенеки набуло *релігійного забарвлення*, а вчення Цицерона – *політичного*.

Цицерон створив *теорію змішаної форми влади та теорію циклічності форм правління*, а також наповнив новим змістом *ідею природного права*, яка поширилась у всій *Західній Європі* включно аж до XX ст. Вчення Цицерона розвинули *римські юристи*, а потім *отці церкви*.

У політичних трактатах Цицерона «Про державу» і «Про закон» найліпше віддзеркалилась *політична думка Риму* напередодні *падіння республіки*.

На думку Цицерона держава і право виникли у відповідь на *вимогу вродженого прагнення людей до спільного гро-*

мадського життя і задоволення природної потреби в охороні власності. *Державу* Цицерон розглядає як «справу народу» – «res populi» або «res publica», що практично рівноцінне за значенням первинному вжитку англійського – «commonwealt» – «співдружність». Тут варто зауважити, що поняття республіка (держава), в теорії Цицерона наповнене більше моральним змістом, аніж політичним. Далі мислитель намагається з'ясувати сутність такої співдружності. Для цього він запровадив категорію «народ», якою позначив *об'єднання людей, що добровільно згуртувалися навколо права і законів у єдиному прагненні користуватися благами суспільства на засадах взаємної вигоди*. Відтак згідно із вченням Цицерона держава за своєю сутністю є *самоврядним корпоративним об'єднанням, членство в якому належить усім громадянам. Її основне завдання полягає у забезпеченні умов справедливого урядування*.

Цицерон сформулював три основні принципи справедливого урядування, які і надалі не *втратили актуальності*: 1) *влада делегується народом*; 2) *влада має функціонувати винятково на підставі закону*; 3) *влада може бути виправданою виключно моральними чинниками*. Далі мислитель надає аргументованого тлумачення змісту цих принципів. По-перше, народ є самоврядною організацією і має удосталь засобів, необхідних для самозбереження і розвитку. Благом у державі є *закон*, оскільки держава і закони є спільною справою народу; по-друге, перепорою на шляху до зловживань політичною владою урядовцями, які є ставлениками народу, стає обов'язкове урегулювання їхніх повноважень законом; по-третє, сама держава неодмінно мусить підпорядковувати свою діяльність вимогам природного закону (Божого закону справедливості) – найвищого авторитету в житті людей, а в приписи позитивних законів втілювати принципи справедливості. Жодний закон, який встановлюється людьми, не повинен порушувати природний порядок і створювати право із безправ'я, благо (добро) із зла, чесне із безчестя. Жодне законодавство, яке суперечить вимогам природного права, не може називатися правом.

Суспільство, на думку Цицерона, є фактично космополітичним об'єднанням людей, оскільки всі вони підкоряються єдиному універсальному закону природи, творцем якого є Бог. Отже, у певному сенсі всі люди рівні від природи. Власне із рівності громадян єдиної світової держави (космополісу) випливає справедливість, яка утверджується у суспільстві за умови життєдіяльності, підпорядкованої законам. *Справедливість* полягає в тому, щоб *не посягати на*

чужу власність. Джерелом справедливості є увесь космос і розумна природа людини, а її критерієм – *універсальний закон природи – природне право*, яке є вищим істинним законом і яке історично і логічно *передує* державі, а отже й будь-якому писаному закону.

Розробляючи теорію циклічності розвитку форм держави, Цицерон, спираючись на вчення грецьких мислителів, виокремлює три основні форми держави: *монархію* (царську владу), *аристократію* (владу оптиматів), *демократію* (владу народу). Серед цих форм кращою, на думку мислителя, є *монархія*. Він дослідив, що кожна із простих форм за необхідності перетворюється в так звані «порочні» форми: *тиранію, олігархію і владу натовпу* (черні). Цицерон підкреслював, що «хибні» форми в принципі не можна розглядати як державу, оскільки там панують брутальне свавілля і насилля влади, а отже руйнується держава як *об'єднання вільних громадян*.

Змішану державу, яка поєднувала б елементи монархії, аристократії і демократії, Цицерон називав найбільш життєздатною. На його думку до такої форми правління наближалась Римська республіка в добу найвищої своєї величі, коли в ній органічно поєднувались влада консулів (монархія), аристократів (сенат) і народу (демократичні збори).

Одним із перших, хто порушив традиційну для античного світу віру в державу (поліс) як засіб реалізації найвищої моральної досконалості був *Сенека*. На місце держави як чинного органу удосконалення людини, він поставив владу, наділену знаряддям *примусу*, яка покликана зробити земне життя стерпним. Негативно ставлячись до *ідеї рівності громадян*, Сенека запровадив *ідею загальної рівності усіх людей і усіх станів, як творинь Божих*. На його думку можна служити людству і не обіймаючи державної влади. Натомість він відійшов від *доктрин «стародавньої стої»*, згідно з якими індивід є одночасно членом двох спільнот: громадянської держави (полісу), підданим якої він є, і *всесвітньої держави*, що об'єднує усіх людей як розумних істот і до якої він належить як частка людства. Цю більшу спільноту Сенека розглядає не як *державу*, а як *громаду*, об'єднану *моральними і релігійними* узами, але аж ніяк не *політичними чи правовими*. Такою формою організації невдовзі стала незалежна християнська церква. Попередні громадянська і політична доблесті знецінювались, натомість у суспільній свідомості запанували чесноти милосердя і доброти, чуйність, осуд жорстокості і насилля стосовно підданих і слаб-

ких. Наступала ера феодалізму. Відповідно зазнавала змін і державно-правова думка людства.

У класичну добу римської юриспруденції II–III ст. н. е. набули поширення праці римських юристів, що були скомпоновані в Дигестах імператора Юстиніана і за його наказом видані в 529 р. У римському праворозумінні поняття «право» (*ius*) було узагальненим поняттям, що охоплювало право природне (*ius naturale*) і право позитивне (*ius civile*). Важливо підкреслити, що в римському праворозумінні спеціального поняття «позитивне право» в якості заперечення «природного права» не існувало. Натомість було поширене поняття «закон» (*lex*) – едикти магістратів, право юристів, рішення сенату, конституції імператорів тощо. Поняття «позитивне право» з'явилося в історії наступних правових вчень. Ним позначалися усі форми права, які брали свій початок із законодавчої діяльності, а законодавче джерело обов'язково мало відповідні повноваження.

Римські юристи розрізняли три основних види права: *цивільне право* (*ius civile*) – *позитивне місцеве право*, яке охоплювало звичаєве і преторське право та рішення народних зборів; *право народів* (*ius gentium*) і *природне право* (*ius naturale*). Право народів і природне право збігаючись по формі, різнилися ставленням до рабства. Природне право (божественне) визнавало всіх людей від природи рівними, право народів, як право міжнародного спілкування, визнавало рабство (у римському суспільстві назагал раб не визнавався суб'єктом права. Його прирівнювали до знарядь праці, до речей).

Визнання реальності *природного права*, що згідно із тлумаченнями римських юристів, було невід'ємною часткою діючого права, застосовувалось виключно як теоретико-правова конструкція, для обґрунтування в діючому праві обов'язковості дотримання таких моральних принципів як рівність усіх перед законом, дотримання слова, чемне поводження з людьми, заступництво за підданих, захист рабів від жорстокого поводження з ними (почасти шляхом максимального спрощення процедур їх звільнення). Вимоги і властивості природного права рівнозначно відносились як до права позитивного, так і до права народів. Таке праворозуміння пояснювалося тим, що слово «частка» в римському праві не передбачало автономності розділів права, а підкреслювало взаємопов'язаність і взаємообумовленість властивостей, теоретично виокремлених у структурі діючого права.

Отже, в римському праворозумінні *природне право* перш за все розумілось як *право справедливості*. Його приписи забороняли посягання на приватну власність, попереджали про незворотність відплати кожному за вчинене зло тощо.

Насамкінець важливо наголосити, що здобутки практичної діяльності римських юристів, особливо в добу імперії завершилися створенням своєрідної правової теорії, яку остаточно розробив римський юрист *Ульпіан* (період домінування). В теорії вказувалося на основне *джерело права*. Всі форми права, згідно із вченням Ульпіана, мають своїм джерелом законодавчу діяльність політично організованого народу. Необхідною умовою в законотворчості є те, що законодавче джерело обов'язково повинне мати повноваження на видання законів. Джерелом закону можуть бути рішення народних зборів (*plebes*), результати голосування представників певної частини населення, наприклад зібрання плебеїв (*plebiscita*), декрети сенату або імператора (*senatus consulta, constitutiones*), накази урядовця, уповноваженого видавати постанови.

Висновок

Мислителі Стародавньої Греції започаткували філософсько-наукове осмислення держави і права як форм суспільного життя. В період античності сформувалась загальна теорія міста-держави (полісу), в якій держава розглядалась як посередник між морально-рівними вільними громадянами (читай рівноцінними власниками), які поведуться згідно із приписами закону, живуть у злагоді і мирі, а проблеми вирішують виключно шляхом дискусії. Провідною ідеєю теорії стала ідея *законності* – панування *справедливих законів* (йдеться про *всеохоплюючу космічну справедливість, яка заперечує насилля і нерівність громадян*), які є підмурком політичної свободи (свободи полісу). Основним же завданням держави, її метою є *забезпечення законності*.

Платон, створивши вчення про загальнообов'язковість закону, його вищий авторитет, сформулював уявлення про *норму права, яка є загальним принципом належної поведінки людей у особистому і громадському житті*. Він заклав фундамент *доктрини природного права*, захищаючи загальний для всіх громадян *принцип справедливості у праві* (перед законом усі рівні, включаючи і правителя). Не менш важливою заслугою мислителя є утвердження ним думки,

що державою можуть управляти лише освічені громадяни, мудрі правителі.¹

Арістотель у загальних рисах заклав фундамент емпірично-наукового підходу до вивчення держави і права. Він розробив *патріархальну теорію держави*. Вперше окреслив у моральній філософії особливу сферу – *політику*, розглядаючи її як *науку про вище благо* людини і держави. Розвинув *доктрину природного права* з урахуванням рівності і диференціації у відносинах між людьми, свободи й необхідності, належного і допустимого. Створив власну конструкцію *правового регулювання*, за якою *майнові, трудові, приватні, сімейні відносини* держава регулює з допомогою *зрівняльного права*, а відносини між *суспільством і людиною, державою і громадянином* – з допомогою *розподільного права*. Цією конструкцією теоретично він заклав фундамент для поділу права на *публічне і приватне*, що знайшло своє практичне застосування в правовій практиці Стародавнього Риму.

Заслуга Цицерона в розвитку історії вчень про державу і право полягає в наданні ним *ідеї природного права* такого тлумачення, яке поширилось у Західній Європі і стало вагомим здобутком державно-правової думки людства аж до ХХ ст. включно. Від Цицерона це вчення перейшло до римських юристів, а згодом до отців каталицької церкви. Згідно із вченням Цицерона *природне право* виникло *раніше* (історично і логічно), ніж виникла *держава і позитивний закон і є вищим істинним законом справедливості*. Власне Цицерон в систематизованому вигляді започаткував *природно-правову традицію* в історії розвитку вчень про державу і право.

Однак, починаючи з перших кодифікацій римських імператорів, які проводилися з метою удосконалення існуючого на той час правового матеріалу в одному правовому акті – Кодексі, право поступово звелось до *команди правителя*, бажання якого набирало сили закону (*quod princeps placuit, legis habet vigorem* – воля правителя набуває сили закону). Така тенденція остаточно оформилась в теорії римського юриста Ульпіана і якою започаткувалась *традиція юридичного позитивізму* в історії вчень про державу і право. Теорія римських юристів про поділ правової дійсно-

¹ Існує мудре прислів'я: «Всезнання розуму не додає». Володіти широкими знаннями – ще не свідчить про вміння мудро правити державою. Мудрим правителем є той, хто пізнав закони світобудови й людської душі і сам перебуває в гармонії із Всесвітом та може навчити інших як жити у злагоді і мирі.

сті на *право приватне* і *право публічне* була визнана в середні віки тими країнами, що запозичили римське право, і укоренилася в європейському праві нового часу.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Чим відрізняється східна деспотія від полісу?
2. Чим відрізняється сучасне розуміння громадянського суспільства від громадянського суспільства полісу? На основі порівняльного аналізу з'ясуйте сутність самої ідеї громадянського суспільства.
3. Хто вперше в історії вчень про державу і право сформулював ідею змішаної форми правління? У чому полягає її сутність?
4. Розкрити зміст патріархальної теорії держави. Хто з античних філософів був її творцем?
5. Кому з античних філософів належить ідея договірної держави?
6. Вкажіть на різницю в поглядах на державу і право Цицерона і Сенеки, Арістотеля і Цицерона, Арістотеля і Сенеки.
7. Хто з античних мислителів намагався з'ясувати моральні і раціональні засади сутності держави?
8. Хто в історії вчень про державу і право започаткував природно-правову традицію і традицію юридичного позитивізму в осмисленні держави і права та їх ролі в суспільстві?

Література

- Аристотель*. Никомахова етика // Соч. в 4-х т. – М., 1983.
Аристотель. Политика // Соч. в 4-х т. – М., 1983.
Себайн Г., Торсон Т. Історія політичної думки. – К., 1997.
Материалисты Древней Греции. – М., 1995.
Мыслители Греции. От мифа к логике. – М., 1998.
Мыслители Рима. Наедине с собой. – М., 1998.
Нерсесянц В. Платон. – М., 1984.
Нерсесянц В. Политические учения Древней Греции. – М., 1979.
Нерсесянц В. Право и закон: из истории правовых учений. – М., 1983.
Утченко С. Политические учения Древнего Рима III–I вв. до н. э. – М., 1977.

Розділ 4

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. ОСНОВНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Падінням західної Римської імперії (476 р.) завершився період історії Стародавнього світу, започаткувалась історія середніх віків – доба феодалізму, яка тривала тисячу років (V–XV ст.).

Розвиток державно-правової думки здійснювався відповідно до поетапного розвитку феодального суспільства, а на її особливості великий вплив справило християнство і римо-католицька церква.

Середньовічне мислення Західної Європи в основі своїй теократичне. Всі пануючі на той час християнські вчення зводились до постулату, що спасіння людини винятково залежить від церкви, єдиної інституції, якій належить відпущення гріхів і оцінка чеснот віруючих. Зміст цих учень зумовлювався об'єктивними тенденціями розвитку ранньофеодального суспільства і утвердженням християнства, яке в 311 р. стає офіційно дозволеним, а під кінець IV ст. – пануючою релігією Римської імперії. Воно підпадає під опіку і контроль з боку римських імператорів, які, будучи зацікавленими у єдності підданих, покровительствували новій релігії. Межі християнського світу певний час практично сумішалися з межами Римської імперії, так що сан імператора був водночас саном єдиного верховного світського предстоятеля всіх християн світу. У період кризи слабкості, а згодом і крах державності в західній частині імперії сприяли піднесенню влади римського єпископа (папи), який перебрав на себе і світські функції.

Прагнення церкви утвердити своє панування над державою стало політичним догматом середньовіччя. Поряд з цивільним правом формувалося право церковне, яке намагалось поширити свою компетенцію і підпорядкувати церкві життя мирян у правовому аспекті. Теологія поступово утверджувала свою перевагу в царині інтелектуальної діяльності, перетворюючи науки і філософію на своїх служниць.

Ідейне панування християнської релігії і церкви обумовило ту обставину, що основні положення державно-пра-

вової думки набули релігійного оформлення. Йдеться про те, що *догмати церкви стали водночас політичними аксіомами, а біблійні тексти у будь-якому суді (світському чи церковному) мали силу закону. Поза християнською доктриною не виникало будь-яких уявлень про державу і право.*

На період раннього феодалізму (X–XI ст.), провідним було вчення трьох великих мислителів – отців католицької церкви, що жили через два століття після офіційної легалізації церкви: св. *Амвросій* (друга пол. IV ст.), св. *Августин* (поч. V ст.), св. *Григорій* (друга пол. VI ст.). Ніхто з них не мав на меті створити систематизовану церковну філософію та оформити стосунки церкви й держави, і все ж висловлені ними погляди стали підвалиною християнських переконань і складовою частиною теологічної концепції взаємин церкви і держави.

Ідейною засадою теоретичних міркувань мислителів доби раннього середньовіччя було положення – про існування єдиного християнського суспільства, яке охоплює увесь світ. Після Бога це суспільство має ще дві голови – папу й імператора, два принципи влади: духовне правління – священників і світське – королів. У духовних справах юрисдикція церкви поширюється на всіх християн, включаючи й імператора, який як християнин вважався чадом церковним (перебуває всередині церкви, а не над нею). Отже, суперечки між двома ієрархіями (церквою і державою) за вплив на суспільство в правовому відношенні є винятково *юрисдикційними*. Ці роздуми стали засадовими в *теорії «двох мечів»*, концепцію якої виклав папа Гелазій I наприкінці V ст. Основні положення теорії спирались на довільне тлумачення цитат із Євангелій – імператор одержує свій меч від церкви, а відтак зобов'язаний служити їй своїм мечем. В питаннях віри він повинен залишати право останнього слова за церквою і мусить радше вчитися, аніж навчати. Захищаючи право церкви на провід у суспільстві, отці церкви створили засади *теократичних теорій*, які почали домінувати з розвитком феодалізму (XI – поч. XVI ст.). Засадовим у теократичних теоріях було твердження, що *державна зобов'язана підпорядковуватися церкві, а світські правителі мусять користися їй як християни (чада церкви).*

На час феодалізму церква зміцнила своє економічне становище, перетворившись у великого феодала, а церковники – у великих землевласників (феодалів). Священники високого сану завдяки багатству, авторитету в суспільстві і особливо завдяки своїй освіченості, активно переймалися проблемами світського життя і часто займали високі посади

в державі. Поступово моральна і духовна вищість священників у суспільстві трансформувалася у вимогу юридичного підтвердження такого стану. Політична думка відразу ж відреагувала на подібні прагнення. Її головною проблемою стає *боротьба між світською і духовною владами за вплив на суспільство*.

Зміст *правової свідомості* визначався світоглядними параметрами. Духовним джерелом таких понять як «справедливість», «право», «закон» була Біблія. Наприклад, всі були переконані, що приписи закону є неспростовними і, що він має фундаментальне значення для упорядкування суспільних відносин на землі. Справедливість же зобов'язує застосовувати до обвинувачених два крайніх заходи: жорстоку кару в повному обсязі або помилування.

2. РАННЬОХРИСТИЯНСЬКІ УЯВЛЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Перше, на що необхідно звернути увагу, це те, що християнство було передусім *вченням про спасіння*, а не філософією чи політичною теорією. Але це вчення набуло політико-правового забарвлення, позаяк не могло обминути питання про взаємини особи, земної влади, державності в цілому (традиційне середньовічне мислення продовжувало традицію античної державно-правової думки й не протиставляло суспільство і державу).

Християнство як вчення про спасіння запозичило від стоїків ідеї про природне право, віру в Провидіння, що править світом, у незмінну справедливість закону і самоврядування, а також рівність усіх людей перед Богом. Віра в Божественне одкровення не суперечила ідеї, якої дотримувався Цицерон, що закон природи – це Божий закон. Стоїчній ідеї *всесвітньої держави* християнство надало релігійного тлумачення в площині божественного задуму спасіння людства. В проекті цього задуму світській державі (світській владі) відводилась роль засобу перетворення земного життя на поріг до життя вічного. На ідею світського права воно наклало ідею християнського обов'язку.

У своєму історіософському оформленні християнська монотеїстична концепція Бога відштовхувалась від положення, що Бог-Творець не частина космосу (як Зевс) чи його субстанція (як Брахма), а якісно відмінна від матеріального буття *першопричина*. З перших сторінок Біблії стикаємося з ідеєю створення (а не самопородження) космосу, який має джерело не в собі, а над собою – у вигляді Божест-

венного розуму і волі. А те, що світ свідомо створений вищою силою, то це відбулося заради певної мети, досягнення якої має бути кінцем світу. Отже, згідно із концепцією світ має початок (акт творіння), історію (перебіг подій, головне в аспекті взаємин Бога з людьми) та фінал (кінець світу). Тому попри все свідомість середньовічних християн була зорієнтована на неминучий кінець світу та долю душ людських після Страшного суду.

Принциповими засадами раннього християнства були, по-перше, *теїзм* – сприйняття Бога як творця і промислителя світу; по-друге, *дуалізм* – погляд на світ як арену боротьби добра і зла; по-третє, *персоналізм* – у розумінні визнання за кожною людиною права на свободу вибору і одноосібної відповідальності за свої дії перед Богом; по-четверте, *провіденціалізм* і *есхатологізм* – віра у кінцеву, наперед визначену перемогу добра над злом, що й знаменує собою «кінець світу» як «Страшний суд» та утвердження Царства Божого на землі.

Ні людина, ні держава не розглядалися «нейтральними» відносно Всевишнього, оскільки він є персоною і вищою дієвою силою світу. Всі мусили служити Богові, реалізуючи, незважаючи на всі перешкоди і страждання, його волю і задум, а якщо виступали проти його волі, мислилися уособленням ворожих сил – уособленням Диявола. З огляду на це допускалися дві можливі форми *ставлення* людини до *влади*: якщо вона від Бога, тоді людина визнає її священною (сакральною) і вважає своїм обов'язком віддано служити їй; якщо ж влада не від Бога (відчужена від нього або ж прямо ворожа), то їй необхідно морально протистояти у тому випадку, якщо держава буде примушувати, чи підштовхувати людину на скоєння «богоогидного» вчинку чи сама скоїть гріх.

Виразником ранньохристиянських ідей був визнаний авторитет середньовіччя в питаннях християнської релігії і філософії аж до Томи Аквінського християнський теолог *Аврелій Августин* (Блаженний) (345–430 рр.). Політичні і правові погляди теолога викладені в книзі «*Про град Божий*». Своїм вченням він заклав підвалини процесу *десакралізації* пануючих у суспільстві уявлень про державу. Цього вимагала логіка боротьби за утвердження диктату церкви над суспільством і державою. Прагнення применшити роль держави й штовхнули теолога на проголошення її не як божого творіння, а творіння рук людських. Його погляди спрямовували суспільну свідомість на сприйняття держави як організації нижчого порядку, другорядної відносно церкви.

Однак, важливо підкреслити, що церковну і світську влади Августин не розглядав як *інституційно протилежні*. Згідно з його вченням існувало *єдине* християнське суспільство (яке охоплювало принаймні до XI ст. увесь світ), яке теолог не *протиставляв* державі і церкві. Він підкреслював, що після Бога суспільство мало дві голови: папу й імператора, отже дві ієрархії посадових осіб. Між цими обома об'єднаннями не існувало водорозділу. Однак основним у вченні Августина було прагнення обґрунтувати *ідею моральної зверхності* церкви над державою і *право* (обов'язок) держави на підтримку церкви, особливо у боротьбі останньої проти еретиків. Підставою було визнання ранньохристиянських засад, згідно з якими історія людства – це звершення задуму божественного спасіння, присутність церкви у розгортанні божественного задуму має вирішальне значення, бо єдність роду людського перш за все означає єдність християнської віри під верховенством церкви.

Погляди Цицерона та інших дохристиянських мислителів, котрі вбачали мету істинної держави в утвердженні справедливості, Августин критикував саме з тих причин, що жодній «язичницькій імперії досягти цього так і не вдалося». Він переконував, що з часу виникнення християнства жодна держава не може бути справедливою, якщо вона не християнська і жодний правитель, якщо він перебуває поза церквою, не спроможний правити справедливо.

Утіленням *божественної справедливості* згідно із вченням Августина є *право*. Засадовим принципом права – *є непорушний, вічний, санкціонований Богом закон, що регулює людські відносини*. Вічний закон – *вираження Божественного розуму і волі, він визначає природний порядок, а отже і природне право*. *Природне право* – це *ідеальна норма людських відносин і водночас загальний закон буття, що впливає із незмінного порядку природи і всього Всесвіту*. Вічний закон і природне право *іманентні* (атрибутивні, внутрішньо притаманні) розуму і волі Бога. Ці положення стали методологічними засадами обґрунтування Августином *мети істинної* (християнської) держави – *утвердити справедливість, утілену в природному божественному праві*. Сутність справедливості можна досягнути тільки з допомогою Святого Письма. Держава, в якій ігнорується право (як втілення божественної справедливості) *приречена на небуття*.

3. ВЧЕННЯ ТОМИ АКВІНСЬКОГО ПРО ДЕРЖАВУ, ПРАВО І ЗАКОН

Свою філософсько-теологічну систему – томізм – монах-домініканець *Тома Аквінський* (1225–1274 рр.) виклав у численних працях, в яких торкається питань держави, права і закону в аспекті відношення церкви і держави, влади і суспільства, істини і справедливості. Найвизначнішими серед його творів є «*Сума істини католицької віри проти язичників*», «*Сума теології*», «*Про правління можновладців*». Усі ці твори спрямовані проти аристотелевсько-аверроїстичного вчення, яке набуло поширення в Західній Європі у XI–XII ст. і порушувало засади християнсько-католицького світу. Аверроїзм – напрямок у західноєвропейській середньовічній філософії, який походить від поглядів арабського філософа XII ст. *Ібн Рушди* (в лат. традиції Аверроес) і став результатом переосмислення вчення Арістотеля з позицій натуралізму.¹

Аверроїзм – це вчення про вічність матерії і руху, яке заперечує акт одночасного божественного творіння, визнаючи Бога *не як творця, а як першопричину* всього суцього. Згідно із вченням аверроїзму все земне життя, включаючи державу і право, підпорядковане природній необхідності.

Тома Аквінський як неухильний провідник ідеології католицької церкви успішно витлумачив аристотелізм (вчення послідовників Арістотеля) в католицько-теологічному дусі, перетворивши його на потужну філософсько-світоглядну опору католицької церкви. Він один з перших спробував розвинути християнську доктрину держави на основі Арістотелевої «Політики».

Доцільно наголосити на принципово різних засадах вчень Арістотеля і Томи Аквінського, зокрема стосовно розуміння *природи людини і справедливості*. В Арістотеля (і в античних мислителів в цілому) людська поведінка підпорядкована природному праву, яке втілює вимоги всеохоплюючої космічної справедливості. У Томи Аквінського (взагалі у мислителів середньовіччя) природне право – це підкорення людини Богові і втілення божественної справедливості. У Арістотеля держава (поліс) є «самодостатньою», тобто вона онтологічно сама по собі здатна забезпечити всі умови, за яких можливий найвищий рівень морального розвитку громадян. Полісна організація суспільства мислилася реальною умовою реалізації космічної (вічної)

¹ Див.: Словник термінів, с. 219.

справедливості, критерієм якої розглядалося право. У вченні Аквінського держава теж відіграє значну роль у житті суспільства, позаяк її метою є «загальне благо». Але божественна (вічна) справедливість може утвердитися на землі не завдяки світській владі (державі), а завдяки владі церкви, як єдино відповідної заповітам Бога. Критерієм справедливості є Святе Письмо (Біблія). У зв'язку з цим у роздумах Аквінського про державу і право поза все проходить теза про верховенство у суспільстві духовної влади над світською.

Аквінський поділяв думку Арістотеля, що людина – політична істота. Визначальним у її природі є прагнення жити у суспільстві. Ідеальною спонукою до об'єднання людей у суспільство є суто людські потреби, які можна задовольнити лише у державі. Аквінський, як і Арістотель, не розмежовує суспільство і державу. Згідно із його вченням *держава – це форма людської єдності і співробітництва, яка виникає у відповідь на потреби природи і розуму*. Однак, *природа держави – це реалізація законів провидіння*.

Тома Аквінський здійснив *класифікацію форм держав* на основі критерію морального правління. З огляду загального блага як мети суспільства він поділяє правління на справедливе і несправедливе. За цим же критерієм теолог розрізняє владу політичну і владу деспотичну. *Політична влада – це дотримання законів, оскільки функція світського правителя полягає в опікуванні обороною, судочинством, усуненні зловживань, закладенні підвалин людського щастя шляхом підтримання миру у державі*. *Деспотична влада – це ніким і нічим не обмежене правління за принципом «повелитель-раб»*. Засуджуючи деспотичне правління, Тома підкреслював, що правитель мусить керуватися вимогами божественної справедливості і дотримуватися приписів закону, спонукуючи до такої ж поведінки і своїх підданих. Правління однієї людини над іншою не повинне позбавляти підданого права на вільний моральний вибір. Ніхто, навіть раб, не зобов'язаний коритися деспоту. Саме з цієї причини Тома визнавав опір тиранові не лише *правом*, а й *обов'язком* підданих. Найкращою формою правління мислитель називав *політичну монархію*. На відміну від абсолютної вона має низку переваг. Тут вагому роль у житті суспільства відіграють крупні феодали – світські і духовні «князі церкви», а влада монарха залежить від законів і своїми діями не порушує їх приписів.

Мислитель підкреслював, що *влада виникає у відповідь на природну необхідність задоволення потреб людини*.

Влада об'єднує суспільство і допомагає людям удосконалюватися морально, піклуватися про душу, стати соціальними й політичними істотами. Влада приводить до дії *закони держави. Закони держави – це специфічні настанови (приписи), які не порушують божественного порядку.*

У відповідності до середньовічної традиції святості закону Тома стверджував, що влада закону всеохоплююча. Людський закон пов'язаний із божественним законом і є часткою системи Божого врядування у Всесвіті. Для обґрунтування своїх тверджень Аквінський розробив *класифікацію законів*, дія яких охоплює чотири рівні космічної реальності, що є «чотирима формами Божественного розуму». Космічна реальність (світ) згідно із вченням мислителя постає як ієрархічна система із чотирьох сфер. Перша – це нежива природа. Над нею розташувалася сфера вищого порядку – світ рослин і тварин. Над цим світом існує світ людей, який є перехідним у надприродну духовну сферу. Довершеною реальністю, вершиною, абсолютною першопричиною, сенсом і метою всього сущого є Бог.

У класифікації законів провідне місце посідає *вічний закон*, який є тотожним розуму Бога (вічний план божественної мудрості). У відповідності з цим законом відбувається увесь процес творення. Формою віддзеркалення божественного розуму в створених речах і явищах чуттєвого світу є *природний закон*. Сферою його впливу є світ живих істот, що підкоряються інстинктам життя і самозбереження. У людському житті цей закон проявляється у прагненні жити досконалим, достойним людини життям – прагнути до добра, уникати і не чинити зла, виховувати дітей, цінувати власне життя. Природний закон діє однаково як в сфері християнського світу, так і серед язичників. Дарунком божої милості – Боже одкровення – є *Божественний закон*. Він визначає кінцеву мету людського життя, керує душею і спрямовує людей у прагненні до добра. Це, наприклад, правила християнської моралі чи норми, встановлені церквою. Всі перераховані закони прямо не стосуються людей, бо не впливають із людської природи. Законом спеціально передбаченим для людей є *людський закон*, який конкретизує природний закон. Тома поділяв його на *право народів (ius gentium)* – *однакові норми, що зустрічаються у різних народів та право громадян (ius civile)* – *специфічні для кожної окремої країни норми*. Згідно вчення Аквінського *людський закон – це сила, яка примушує недосконалих за своєю природою людей коритися владі перед страхом покарання.*

Торкаючись питань права, Аквінський керувався вченням Арістотеля і римських юристів про *природне право*, якому підпорядковується людина в своєму житті, а правову концепцію створив спираючись на категорію «справедливість». *Справедливість* він розглядав як одну із етичних чеснот з принципом заслуженої відплати. Тома, як і Арістотель, поділяв справедливість на *розподільну і зрівняльну*. *Розподільна справедливість* – це надання благ згідно із людськими доблестями, а *зрівняльна* відноситься до сфери вищого порядку і пов'язана з божественною природою людини. Відповідно і право поділяється на *природне і позитивне*. *Дія природного права* – це сфера внутрішньої природи людини (її душі). *Дія позитивного права* – це сфера людських стосунків, де справедливість встановлюється з волі людей.

Отже, згідно із вченням Аквінського *право* – це дія божественної справедливості у божественному порядку людського життя. Його джерелом є вічний закон.

4. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ МАРСИЛІЯ ПАДУАНСЬКОГО ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ВІЛЬЯМА ОККАМА

Протягом XII–XIII ст. в країнах Західної Європи завершилося юридичне оформлення станів, намітився процес формування станово-представницької монархії, як гаранта стабільності у суспільстві. Відбулася низка так званих «комунальних революцій», у результаті яких великі торговельні міста добилися повного визволення від сеньйоральної залежності. У XIII ст. сформувалось феодальне міське право – «магдебурзьке право», яке встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання опіки, торгівлі, спадкування тощо. В цю добу активізувався процес формування національних ринків, який вимагав політичного об'єднання держав. Відтак, об'єктивно з'явилися нові державно-правові концепції з *ідеєю централізованої держави і політичного миру*. Однією із таких концепцій є вчення італійського мислителя, ідеолога представників нового стану міщан (бюргерства) *Марсилія Падуанського* (бл. 1275 – бл. 1343 рр.), прибічника аверроїзму. Він один із перших в історії європейської державно-правової думки створив нове вчення про державу, побудоване на раціональних засадах і *першим* підняв *ідею верховенства закону* в суспільстві, впритул підійшов до *проблеми юрисдикційного розмежування духовної і світської влад, а світської влади* –

на законодавчу і виконавчу, наголосивши, що обранці народу, які ухвалюють закон, *мають визначати* компетенцію виконавчої влади.

Свою теорію світського правління Марсилій Падуанський виклав у творі «*Захисник миру*». Теорія ґрунтується на безпосередній практиці й концепції розвитку італійських міст-держав з їх самоврядною формою управління. Методологічні засади теорії Падуанський запозичив у Арістотеля, скориставшись насамперед принципом «самодостатнього суспільства», спроможного задовольнити свої власні моральні й фізичні потреби.

Мислитель розглядає проблему виникнення держави і стверджує, що держава виникає природним шляхом поступового ускладнення форм людського співжиття. Її *метою є створення умов* достойного людини існування; досягнення «громадянського щастя» (право на підприємництво, захист майна тощо) на основі *політичного миру*. Мир у державі досягається узгодженим функціонуванням усіх органів управління і створенням належного правового порядку.

Аналізуючи традиційні для розвинутого феодалізму форми правління монархію, олігархію, демократію, Падуанський найбільш вдалою, здатною захистити інтереси народу, вважав монархію – одноосібне правління, яке може здійснюватися двояко: зі згоди народу (виборна), або поза його волею (спадкова). Він схилився до виборної монархії, віддаючи належне народу, який, на його думку, здатний вибрати найдостойнішого.

Твердження Падуанського, що *сувереном* у державі є народ – законодавець є підвалиною *ідеї народного суверенітету*. Мислитель підкреслював, що народ є єдиним *джерелом* як світської, так і духовної влади (тут поняття «народ» рівнозначне поняттю «суспільство»). *Народ – це всі громадяни, які беруть участь у громадянському управлінні* (крім дітей, рабів, іноземців і жінок).

Торкаючись проблеми права, Марсилій підкреслював, що *право виникає тоді, коли виникає держава* (державна – матерія, право – форма). Поза державою не існує ніяких прав. В його концепції розглядається право божественне і право позитивне. *Божественне право* складається із приписів Нового Заповіту. Його завданням є надання дієвої допомоги людям на шляху до вічного спасіння. В *позитивному праві* втілюється воля держави, а його метою є створення сприятливих умов для життя на землі. На цій підставі мислитель робить висновок про те, що духовна і світська влади повинні бути незалежними одна від одної.

Згідно із вченням Падуанського *позитивне право* (людський закон) – це правила, що регулюють поведінку людей на засадах наказу, заборони, дозволу і здійснюються шляхом примусу. Його завдання полягає в регулюванні відносин у державі та контролі над владою, стримуванні її від свавілля і зловживань. Фактично Марсилій Падуанський був одним з перших, хто заклав підвалини категоріального визначення права – як юридичної категорії, яке застосовується в сучасній теорії держави і права. Більше того, він вказав на необхідну умову ефективної дії позитивного права, яка полягає у державному примусі.

Всупереч католицькій традиції Падуанський оприлюднив думку, що держава в своїй діяльності керується не божественним правом, а навпаки, – ефективна дія позитивного права у державі залежить не від Божественного, чи природного права, а обумовлена потребами держави, оскільки спрямована на підтримку її життєдіяльності.

Англійський філософ-схоласт *Вільям Оккам* (1285–1349) був прихильником ідеї природного права і різко критикував посягання папи на світську владу. Широковідомим політичним трактатом Оккама, в якому мислитель рішуче засуджує верховенство влади папи та ієрархічну структуру католицької церкви був «*Диалог*». Оккам критикує католицьку церкву, протиставляючи її апостольській. Він підкреслював, що апостольська церква об'єднує усіх віруючих у Христа. Католицька ж обмежується рамками римської ієрархії. Її деспотичний моральний і духовний диктат у суспільстві суперечить приписам Святого Письма. Католицьке духовенство не має права на відпущення гріхів, це під силу одному Богові. Істинним главою церкви є не папа, а сам Христос.

Згідно із вченням Оккама осередком суспільного життя є община віруючих (народ) і обраний нею собор. Народ, а не папа має виключне право надання світському правителю владних повноважень, власне уповноважуючи його служити своїм інтересам. Істинне ж завдання папської влади полягає у виконанні обов'язків, пов'язаних зі справами церкви. Жодний священник не повинен виконувати світських функцій. Стверджуючи неподільне право народу на обрання правителя, Оккам писав: «З волі Бога, природного закону і у відповідності з правом людей всі смертні народжуються вільними, ні від кого незалежними і виключно із власної волі можуть вручити правителю владу».¹

¹ Уильям Оккам // Мусский И. Сто великих мыслителей. – М., 2000. – С. 181.

І Марсилій Падуанський і Вільям Оккам були противниками папського всевладдя, але виступали за божественну велич самої державності.

Висновок

У середні віки спостерігається поділ суспільства на два союзи – церкву і громадянське суспільство. Церква у своїй діяльності керується морально-релігійними принципами. Громадянське суспільство – правом і приватними інтересами індивіда. Такий стан вплинув на характер і особливості державно-правової думки самої епохи. Середньовічне мислення в основі своїй теократичне, тому моральні і релігійні засади тотально панували в суспільній свідомості, а світські відносини розглядалися сферою нижчого порядку. Навіть захисники світської влади не могли не рахуватися з релігійними аспектами суспільної свідомості.

Започаткована ще в античному світі *природно-правова традиція* в історії вчень про державу і право, знайшла своє продовження у вченні Томи Аквінського про природне божественне право і право людини на моральний протест деспотичній владі. Тома Аквінський розробив теологічну теорію держави і права. *Традицію юридичного позитивізму*, започатковану в теорії римського юриста Ульпіана, продовжив Марсилій Падуанський, який першим в державно-правовій думці феодального суспільства Західної Європи заперечив природне право і твердження, що це право історично і логічно передує державі. Він однозначно ствердив, що право – це продукт держави. Заслугою Марсилія Падуанського є те, що він концептуально обґрунтував *ідею природного суверенітету*.

Обидві вказані традиції державно-правової думки були успадковані державно-правовим знанням нового часу. Природно-правова традиція вже чітко проступає в працях Г. Гроція та інших відомих представників школи природного права і договірної теорії держави (XVII–XVIII ст.). Традиція юридичного позитивізму чітко визначилась у розвитку вчень юридичного позитивізму (друга пол. XIX–XX ст.).

Завдання для індивідуальної роботи

1. Дати загальну характеристику релігійного світогляду. Вкажіть на різницю в ідеях теоцентризму і космоцентризму. З'ясуйте, як вплинули ці ідеї на формування особливостей державно-правової думки.

2. Назвіть риси феодального типу права.

3. Назвіть принципи феодального права.

4. Хто в епоху середньовіччя обґрунтував ідею народного суверенітету?

5. Хто є засновником теологічної теорії держави і права? Розкрийте її зміст. Що таке теологія?

6. Розкрийте сутність теократичної теорії держави. Чи є такі держави у сучасному світі?

7. Дайте тлумачення «громадянського миру» під кутом зору теології і раціоналізму.

8. Що по суті є спільного в сучасному категоріальному визначенні права і в понятті «права», яке знаходимо в державно-правовій концепції Марсілія Падуанського?

9. З вашого погляду: чому в концепції Падуанського відсутнє поняття природного права?

10. Який зміст у середньовічному суспільстві втілювався в поняття «природне право».

11. Відомо, що античний світогляд ґрунтувався на двох передумовах: вічний порядок у природі є основою універсального права, що поєднує все в одне ціле; Людський розум – орган пізнання права. Як ставилась до цих тверджень християнська релігія?

12. З вашого погляду: що стало причиною суперечки між світською і церковною владами за вплив на суспільство. Як це вплинуло на формування державно-правових поглядів середньовіччя?

13. Як ви розумієте висловлювання «Держава – матерія, право – форма» (із державно-правової концепції Марсілія Падуанського).

14. На вашу думку: чому Августин не поділяв поглядів Цицерона та інших мислителів дохристиянської доби на державу, як вищий зразок втілення справедливості.

15. Вкажіть на різні методологічні засади вчення Арістотеля і Томи Аквінського. Вкажіть на характерні особливості їхніх поглядів на державу і право і чим зумовлені ці особливості?

Література

Богош Ю. Тома Аквинский. – М., 1975.

Себайн Г., Торсон Т. Історія політичної думки. – К., 1997. – С. 148–290.

История политических и правовых учений: средние века и Возрождение. – М., 1986.

Мірошніченко М., Мірошніченко В. Історія вчень про державу і право (стародавній світ та середні віки). Методичний посібник. – К., 1998. – С. 19–23.

Нерсесянц В. Право и закон: из истории правовых учений. – М., 1983.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій. – К., 1997. – С. 25–37.

ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПЕРІОДУ КРИЗИ ФЕОДАЛІЗМУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ БУРЖУАЗНИХ ВІДНОСИН (XV–XVII ст.)

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

Доба Відродження у європейському контексті охоплює період від останньої третини XIII ст. до кінця XVI ст., а в Англії вона тривала ще й на початку XVII ст. За досить короткий час, порівняно із середньовіччям, суспільною свідомістю опанували ідеї свободи і гідності людської особистості, яка прагнула щастя на землі, а не у потойбічному світі. Поряд із традиційною категорією *фатуму* (долі), що виражає сувору залежність людини від зовнішніх невблаганних сил, наразі з'явилась категорія *фортуни*, яка визнавала за індивідом, як розумною від природи кмітливою істотою, поліваріантну можливість власного вибору. Особисте ставлення людини до Бога визнавалося важливішим, ніж до церкви як інституції. Розпочався процес перекладу Біблії національними мовами (в середні віки тільки священники та ченці могли читати Святе Письмо, написане латиною). Тепер же з'явилась така можливість у кожного і кожний міг бути сам собі священником. Відтак створювався ґрунт для Реформації – широкого суспільного руху, спрямованого проти тоталітаризму католицької церкви, яка багато в чому перебрала на себе поліційні функції по відношенню до пастви.

У XV ст. в Західній Європі спостерігається посилення самодержавства. Політична влада, що донедавна була розпорошена між васалами і корпораціями, опинилася в руках короля, головного феодала, від якого залежало зміцнення національної єдності і злагоди, яка була вкрай необхідною в умовах поширення буржуазних відносин та формування національних ринків. Ідея *суверена як джерела політичної влади в державі* стала осередком державно-правових теорій XVI ст. Держава у творчості мислителів цієї доби розглядалась єдиним гарантом мирного співжиття, засобом подолання середньовічної анархії. Проблема сильної світської влади, здатної оберігати власника і забезпечувати належний правовий порядок у суспільстві, і яка б не втруча-

лася у приватне життя особистості, стала центральною проблемою державно-правової думки цієї доби. Водночас формувались ідеї *громадянського суспільства*, як суспільства приватних власників; *національної держави* чи *нації-держави*, яка поволі ставала суб'єктом політичного життя, та становила собою політичне утворення з єдиною територією, єдиним правовим режимом, етнічно однорідним, а почасти з етнічно різнорідним населенням; *природного права*, яке все більше органічно співвідносилося з державою. До того ж формувалися *принципи* міжнародного права, розв'язувались проблеми співвідношення свободи і права, права і закону, індивіда і держави.

В цілому аналіз історії розвитку державно-правової думки XV–XVI ст. дає підстави стверджувати, що на цей час держава і право стають *об'єктами* пізнання, тобто вирішуються питання виникнення держави і права, їхньої суспільної ролі та мети.

2. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ПЕРІОДУ КРИЗИ ФЕОДАЛІЗМУ (XV–XVI ст.)

Вказаний період позначений творчістю видатних мислителів і політичних діячів, які справили неабиякий вплив на розвиток вчень про державу і право новітнього часу. Такими мислителями є Н. Макіавеллі та Ж. Боден. Їхня творчість відноситься до складного періоду корінних змін у світогляді, коли середньовічна схоластика вже пережила себе, а новоевропейський раціоналізм лише утверджувався.

Н. Макіавеллі (1469–1527) – видатний італійський мислитель, дипломат і політичний діяч, один із «першовідкривачів» основ політології. Найвизначнішими його працями є «*Монарх*» («Князь») та твір з десяти книг «*Міркування на першу декаду Тіта Лівія*».

Провідне місце у творчості Макіавеллі посідає проблема свободи волі індивіда. Однак, щоб глибше проникнути у зміст його державно-правових поглядів, необхідно передусім зупинитися на його вченні про політику, як експериментальну науку, яке він виклав у невеликій за обсягом книжці «Монарх», але яка принесла йому найбільшу славу і водночас забуття.

В основу політики Макіавеллі покладено *вигоду* і *силу*. *Мету* політики вбачає в утриманні і зміцненні політичної влади як такої. *Політичну владу* розглядає, не як божественний недоторканий інститут, а як *боротьбу соціальних сил*. Отже, на думку мислителя, політичний вибір не завжди поєднується з мораллю. Він може бути жорстоким,

зрадливим, незаконним чи навпаки. Тому, розмежовуючи політичну доцільність і мораль, Макіавеллі часто розмірковував над перевагами аморальності, яка, при вмілому використанні, допомагає правителєві досягнути мети. Він підкреслював, що «для досягнення мети придатні будь-які засоби». Ця теза і досі піддається гострим нападкам. До цього висловлювання можна ставитися по-різному, але найперше необхідно оцінювати подібні твердження під кутом зору історичних фактів і політичної доцільності, не вириваючи його з контексту. Розглянемо вказану ситуацію.

Зазначена праця писалася в XV ст., коли Італія, яка, на відміну від Франції та Іспанії, не маючи урівноважуючого впливу монархічного управління, потерпала від внутрішніх чвар, всевладдя дрібних тиранів, тотального втручання церкви у світське життя та від вторгнення іноземних держав.

Трагічне становище Італії Макіавеллі добре розумів «немає в ній (Італії), – писав він, – ні голови, ні порядку; вона розгромлена, зруйнована, пошматована, розтоптана, перетворена в прах». Але вважаючи себе громадянином не тільки Флоренції (своїї батьківщини), а й всієї Італії, він мріяв і вірив у її визволення й об'єднання, шукав методів і засобів, розробляв, пропонував і втілював у життя конкретні рекомендації досягнення цієї мети. В своїх пошуках він звертався до мислителів Стародавньої Греції і Риму та до історичного досвіду цих держав періоду найвищого піднесення. Особливо зупинявся він на досвіді стародавніх римлян, вбачаючи у суперництві патрициїв і плебеїв секрет стабільності влади, що стало запорукою величі Римської імперії впродовж тривалого часу.

У деморалізованому суспільстві, переконував мислитель і дипломат, жодна влада не буде ефективною, окрім абсолютної монархії. Правитель, як творець держави, може перебувати поза законом і поза мораллю. Взірця, за яким можна було б оцінити його вчинки, не існує. Єдиним критерієм визнається успіх політичних заходів, які він уживає для нарощення і підтримки могутності своєї держави. Наприклад, у своїх «Міркуваннях» Макіавеллі підкреслював: «Слід знати, що, коли на терези покладено спасіння батьківщини, його не переважають жодні міркування справедливості чи несправедливості, милосердя чи жорстокості, похвального чи ганебного, навпаки перевагу у всьому слід віддати тому способові дій, який врятує її життя і збереже свободу».

Які ж методи, шляхи і засоби пропонував Макіавеллі для визволення і об'єднання Італії в єдину національну державу республіканського типу?

Перш за все, підкреслював він, Італії необхідний новий «мудрий і доблесний монарх», який добре знав би потреби народу, його минуле і сучасне, вболівав би за майбутнє, і якому притаманні «вірність слову» і «чесноти». Важливою рисою монарха має бути вміння вибирати вірних та розумних дорадників, а також знання військової науки, готовність і здатність вести визвольну війну.

По-друге, боротьба за незалежність і єдність держави потребує сильного війська, причому не найманців, які можуть зрадити і перекинутись на бік того, хто більше заплатить, а власного народного війська.

По-третє, потрібен «спільний прапор», під яким він розумів ідею, здатну об'єднувати народ і надихати його на визвольну боротьбу. Вживаючи сучасну термінологію, Макіавеллі фактично ставить питання про національну ідею.

По-четверте, необхідна готовність народу вести боротьбу за свободу, незалежність і об'єднання. Водночас, на думку Макіавеллі, монарх має бути готовим до того, щоб у разі «коли віра в народі вичерпається, примусити його повірити силою».

По-п'яте, при визволенні чи завоюванні держав (йдеться про невеликі і роздібнені держави на території Італії) можна й необхідно застосовувати будь-які засоби. Зокрема, діяти або «ласкою», або «ще краще», за словами Макіавеллі, «знищити рід колишніх князів».

По-шосте, після визволення чи завоювання всіх земель правити в державі слід, виходячи з того, що «основою влади ... служать добрі закони і добре військо».

Макіавеллі наголошував, що закон – є джерелом усіх громадянських чеснот, і тому утвердження держави (на відміну від її заснування) залежить від досконалих законів.

В історії вчень про державу і право найбільшою заслугою Макіавеллі є наповнення поняття «держави» тим змістом, який воно має в сучасній юридичній науці. Він застосував новий термін «*stato*» абстрагуючись від конкретних історичних форм держави (полісу, монархії, республіки, олігархії тощо), фактично запровадивши категорію «держави». Згідно із вченням Макіавеллі *stato* (держави) – це *політичний стан суспільства (стан володарювання і підлеглості), політичних відносин (відносин панування і підкорення) з органами влади, юстицією, правом, відповідними законами*. Важливим атрибутом держави є *політична влада*, як повноваження, сила, що виявляється в здатності правлячих примушувати підлеглих до покори. Джерелом розвитку держави та зміни її форм є взаємна боротьба *народу та аристократії*.

Треба підкреслити, що держава в теорії Макіавеллі не мислиться як *інституція*. Це узагальнене поняття «*політичного стану суспільства*» його політична форма організації. Інакше кажучи, згідно із поглядами Макіавеллі держава – це не образ правління чи апарат, а *спільність людей, пов'язаних політичними відносинами*.

Жан Боден (1530–1596) – відомий французький юрист і політичний діяч. З багатої теоретичної спадщини Бодена привертають увагу передусім його ідеї про походження держави та державний суверенітет, які втілились у праці «*Шість книг про республіку*».

Державу, незалежно від її конкретних історичних форм Боден позначає терміном *respublique* (республіка), що означає «спільна справа». В теорії Бодена *республіка* – це така *політична спільність, яка має свою незалежну владу і не підлягає іншій політичній владі: церкві, імперії, великим сеньйорам*. Боден підкреслював, що держава, як і будь-яка із форм суспільного співжиття, формується із родини. Об'єднання родин виникає з необхідністю захисту і для взаємної вигоди. Коли всі родини об'єднуються верховною владою, тоді й *виникає держава, як форма управління родинами*, а батько стає громадянином, коли разом з іншими такими ж як і він батьками сімейств, вирішує громадські справи. Верховна влада є *ознакою*, яка відрізняє державу від усіх інших утворень, які виникають внаслідок об'єднання родин.

Боден чітко розмежував поняття «республіка» (держава) і «управління». Суть держави полягає у володінні верховною владою; суть управління полягає у функціонуванні апарату, за допомогою якого ця влада здійснюється.

У цій же праці Боден одним з перших висунув, чітко сформулював і всебічно обґрунтував поняття «суверенітет», як одну з найсуттєвіших *ознак держави*. Під суверенітетом він мав на увазі *абсолютну, ніким і нічим не обмежену верховну владу над своїми громадянами*. На міжнародній арені суверенітет для Бодена означав перш за все незалежність держави від церкви, папи Римського, інших держав тощо. Він сформулював ознаки суверенітету: це *постійна необмежена законом влада суверена*, оскільки він є сам джерелом закону; *право суверена видавати і скасовувати закони, оголошувати війну і вкладати мир, призначати мирових суддів, бути судом вищої інстанції, карбувати гроші і обкладати митом*.

Згідно із Боденом єдиним сувереном, носієм влади може бути лише монарх, який має уповноваження на правління

від Бога, і є його намісником на землі. Розмежувавши поняття держава і управління, мислитель підкреслював, що монарх може надавати широкі повноваження на місцях, і, таким чином здійснювати *народне правління* (в інтересах народу), тоді як демократія може правити *деспотично*.

Боден підкреслював, що запорукою хорошого життя у державі є дотримання підданими приписів закону. Закон — це *воля суверена і зразок справедливості*. *Справедливість* — це *закон природи (природне право)*, вимогами якого є *дотримання виконання угод і шанобливого ставлення до приватної власності*. До того ж Боден підкреслював, що приватна власність є священною і недоторканною. Навіть суверен не вправі її порушити без згоди на те власника.

Боден, визнаючи два абсолюти в суспільстві, — це невід'ємні права родини на приватну власність і необмежена законодавча влада суверена, вибудовує цікаву логічну конструкцію, якою доводить доцільність їх існування у суспільстві. Він виходив з того, що право приватної власності є невід'ємним атрибутом сім'ї, а сім'ю розглядав як автономну величину, з якої вибудовується держава. Добре облаштована держава потребує суверена, законна влада якого нічим не обмежується. Слово «законне» у Бодена означає «справедливе» у відповідності із законом природи управління, що й відрізняє державу від незаконного об'єднання на кшталт банди розбійників.¹

3. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ГОЛЛАНДІЇ ТА АНГЛІЇ

ДОБИ РАННІХ БУРЖУАЗНИХ РЕВОЛЮЦІЙ (XVII ст.)

Перше, ніж розглядати вказану проблему необхідно навести суттєве методологічне зауваження стосовно особливостей філософської парадигми Нового часу. На відміну від філософських вчень стародавнього світу (індійської, китайської, еллінської) та середньовіччя (західно- і східноєвропейської), які в етнічній площині були мономентальними, новітні постулати стають поліментальними. Саме тому, починаючи з XVII ст. ми говоримо не загалом про «європейську» (східно- чи західноєвропейську) державно-правову думку, але й про державно-правову думку окремо Англії, Голландії, Франції, Німеччини тощо. Не менш важливим

¹ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки.— С. 363.

є зміщення акцентів з ренесансового образу людини-творця на образ людини як частини природи, функції якої принципово зводились до найпростішої (механічної) форми руху, а закони розуму як природної властивості людини – до законів математики. Суспільство оцінювалося з огляду комфортності та безпеки життя, тобто в утилітарно-прагматичній площині. Соціальні явища і політичні відносини зокрема мислились як природні процеси, які можна вивчати через спостереження, за допомогою логічного аналізу й дедукції. Заперечувався будь-який вплив надприродних сил на процеси пізнання. Прогрес людства розглядався з позиції природничого історизму (на основі загальних законів природи), як ускладнення форм суспільного життя відповідно до процесів ускладнення і удосконалення, які відбувалися у природі.

Філософія XVII ст. вперше стала філософією середнього класу, який назагал перебував на боці лібералізму, просвіти й індивідуалізму. Окремий індивід з його розумом, інтересами, уподобаннями, прагненням до щастя був константою, навколо якої вибудовувались філософські системи і зокрема наукові концепції держави і права. Традиційна для феодального і раннього буржуазного суспільства різниця у соціальному статусі людей втратила своє значення. Натомість суспільною свідомістю опановувала ідея прав окремого індивіда. [Феодальному корпоративному суспільству протиставлявся *індивідуалізм природної людини*. Відтак, у суспільній свідомості запанувало переконання, що суспільство (всі форми його життя, залучаючи і державу) *створене для людини, а не людина – для суспільства*. Таке переконання стало найхарактернішою і найстійкішою ознакою *теорій природного права і суспільного договору*, які виникли в XVII ст.]

[У підсумку перших буржуазних революцій в Нідерландах та Англії до влади прийшла велика торговельна і промислова буржуазія.] Будучи вкрай зацікавленою в гарантіях своєї підприємницької діяльності і безпеки життя, вона намагалася модернізувати інституції існуючих держав і систему діючого законодавства.

[Першу спробу з'ясувати сутність та призначення держави і права в нових умовах здійснив голландський юрист і правознавець *Гуго де Гроот Гроцій* (1583–1645) один із основоположників теорії природного права і суспільного договору та науки міжнародного права.] Свое вчення він виклав у відомій праці *«Про право війни і миру. Три книги, в яких роз'яснюється природне право і право народів, а також принципи публічного права»*.

[Засадовим положенням Гроцієвої теорії природного права і суспільного договору стало переконання в тому, що *спілкування* одна із фундаментальних потреб людини, ідеальним збудником до якого є внутрішня природа індивіда.] Основними правилами такого спілкування є: утримання від посягань на чуже майно, дотримання обіцянок, відшкодування заподіяних збитків, справедливе покарання тощо. Ці правила не є результатом добровільного вибору чи продуктом домовленості, навпаки, вибір людей і домовленість логічно випливають з цих правил. Отже, прагнення до спілкування і об'єднання людей у колективи зумовлене не примусом, не корисливими інтересами, а спокійним, керованим розумом спілкуванням. Ось чому люди з різними уподобаннями мають спільну потребу в певних однакових для всіх суспільних нормах, які є посередниками у спілкуванні і врегульовують відносини між людьми.

Піднімаючи проблему виникнення держави і права, Гроцій підкреслював, що задля особистого захисту і протистояння будь-якому насильству люди укладають добровільну угоду із зобов'язанням виконувати її та встановлюють норми поведінки для підтримання в суспільстві належного порядку. Досконалою формою такої угоди є держава, виникнення якої є логічним наслідком прагнення людей до справедливого устрою. Згідно із Гроцієм *держава* – це *досконала угода вільних від природи людей, укладена заради дотримання права і спільного інтересу*; де право (публічне право) – це *сума соціальних норм, які забезпечують належний порядок у суспільстві, об'єднаному на основі добровільної угоди*. Важливою рисою права є те, що воно встановлюється *волею людей, а засобом (формою) його реалізації є закон, який примушує силою дотримуватися норм права*. Уособлює цю силу *держава*.

Згідно із вченням Гроція, публічне право покликане утвердити справедливість у суспільстві, забезпечуючи належне дотримання основних правил спілкування. Мислитель зауважив, що цю свою головну роль воно виконуватиме за умови, якщо своїми приписами відповідатиме вимогам природного права. *Природне право* – це *веління здорового глузду, адекватні людській природі і природі речей*. Його *джерелом* є розумна природа людини, як соціальної істоти, яка прагне до спілкування.

Неабияку цінність становлять думки Гроція про необхідність мирного співіснування народів, підмурком якого є дотримання вимог публічного права і додержання справедливості у виконанні договорів.

Фундатором державно-правових вчень Нового часу був видатний англійський мислитель, один із найбільших гуманістів за вихованням і освітою *Томас Гоббс* (1588–1679). Він написав кілька блискучих творів, головними і найпопулярнішими із яких були і лишаються «*Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської*» та «*Про громадянина*». Гоббс одним із перших, порушивши корпоративність суспільної свідомості, висунув і захистив ідею індивідуальних прав людини. Однак все його вчення побудоване на засадах *механістичних уявлень* про розвиток суспільства і поведінку людей. Застосовуючи започаткований Ф. Беконом та Р. Декартом механістичний підхід до тлумачення суспільних явищ Гоббс розглядає людину як частину природи, функції якої принципово зводимі до найпростішої (механічної) форми руху, а закони розуму як природної властивості людини – до законів математики. Показові в цьому плані міркування, якими починається «Левіафан»: «Людське мистецтво... є наслідуванням природи... як у багатьох інших відношеннях, так і в тому, що воно вміє створити штучну тварину. Адже спостерігаючи, що життя є лише рух членів, початок якого знаходиться в якій-небудь... внутрішній частині, хіба не можемо ми сказати, що всі *автомати* (механізми, що рухаються за допомогою пружин і коліс, як наприклад, годинник) мають штучне життя? І справді, що таке *серце*, як не *пружина*. Що таке *нерви*, як не такі ж *нитки*, а *суглоби* як не такі ж *колеса*, які надають руху усьому тілу так, як цього хотів майстер.

А втім, людське мистецтво йде ще далі, імітуючи розумне і найдосконаліше творіння природи – *людину*. Адже мистецтвом створений той великий Левіафан, який зветься *Державою* ... і який є штучною людиною, хіба що більшою за розмірами і сильнішою, ніж природна людина, для природи і захисту, для охорони і захисту якої його було створено. В цьому Левіафані *верховна влада*, що дає життя і рух усьому тілу, є штучна *душа*; *службові особи* та інші *представники судової та виконавчої влади* – *штучні суглоби*; *нагорода і покарання* ... становлять собою *нерви*, що виконують такі ж функції у природному тілі; *добробут і багатство* всіх окремих членів становлять його силу; *salus populi* (безпека народу) – його заняття; *радники*, які навчають всьому, що необхідно знати, становлять собою *пам'ять*; *справедливість і закони* суть штучний розум і *воля*; *громадянський мир* – *здоров'я*; *чвари* – *хвороба* і *громадянська війна* – *смерть*».¹

¹ Гоббс Т. Левіафан // Соч. в 2 т. – М., 1991. – Т. 2. – С. 46.

Розв'язуючи проблему виникнення держави, Гоббс за висхідний принцип своєї теорії взяв твердження, що первинними елементами суспільної матерії є *індивіди*, а соціально-державні структури, що виникають унаслідок їхньої суспільної діяльності, існують як певна надбудова над ними. Він твердив, що поняття загального чи суспільного блага в реальному світі не існує – це сфера фантазії. Є індивіди, які прагнуть захистити своє життя і майно. Людина прагне захистити свої власні інтереси, рухаючись по лінії найменшого опору, а оскільки, на думку мислителя, «люди рівні від природи» і прагнуть приблизно однакових речей, між ними точиться безперервна боротьба, і вони, не маючи над собою влади, перебувають у «стані війни всіх проти всіх». Але такий стан небезпечний для всіх учасників подій, і тому люди, як розумні істоти, дійшли згоди щодо обмеження своїх власних егоїстичних інтересів та визнали, заради миру, владу держави над собою. Здійснюється це через *суспільний договір*, який покладає край *природному станові* людства (стан війни всіх проти всіх) і започатковує *суспільний громадянський стан*. Під тиском незалежних від людей обставин (інстинкт самозбереження) вони свідомо підкоряються суверену, влада якого в державі повинна бути абсолютною. Необмежену владу держави Гоббс поширював як на поведінку людей, так і на їх погляди та переконання і переконував, що без державної влади усі заклики до дотримання вимог моралі є марними. Отже, згідно із вченням Гоббса держава є результатом *суспільного договору*. Договір між людьми увінчується вибором правителя або верховного органу – від цього залежить форма правління – який і стає на заваді війні. Чвари припиняються, бо держава є виразником інтересів загалу, а отже проти неї окремі індивід безсилий і змушений підкорятися волі суспільства. Тільки держава з допомогою закону здатна приборкати людські інстинкти й пристрасті і створити умови мирного співіснування для людей.

Відправним моментом у вченні Гоббса про право є *аксіома* про природну рівність людей. Від природи всі вільні і рівні. Здатність мати *свободу вибору і вчинку* – є, згідно з Гоббсом, *природне право*. *Політичним засобом* здійснення природного права є *позитивний закон*. Мислитель підкреслював, що право – це свобода вибору і дії, а закон – це припис (наказ), що дозволяється, а що забороняється чинити.

Гоббс підкреслював, що сила держави і влада закону мають виправдання лише з огляду на безпеку індивіда, а отже немає ніякої розумної підстави для покори владі окрім

сподівання, що це дасть підґрунтя для більшої особистої вигоди. Відтак люди, об'єднуючись у державу, спільно діють задля добра, проте діючи як слуги власної безпеки. Держава виступає лише засобом приборкання страстей у досягненні миру і є водночас засобом сходження до Царства Божого через спокуту, розкаяння, хрещення і спасіння.

Неабияке значення мають думки Гоббса про необхідність пошуку шляхів і методів встановлення і збереження миру між державами. Одним з таких шляхів він вбачав у підписанні і дотриманні мирних угод та дотримання обов'язкового правила: не роби іншому того, чого ти не бажав би собі.

Гоббсівська державно-правова концепція справила значний вплив на творчість нідерландського філософа-матеріаліста *Баруха (Бенедикта) Спінозу* (1632–1667), який одним із перших в історії вчень про державу і право здійснив системний аналіз демократії, як форми реалізації людиною потреби свободи. Відомими його працями є *«Богословсько-політичний трактат»* і *«Політичний трактат»*.

Свою державно-правову концепцію Спіноза розвинув, спираючись на ідеї природного права і суспільного договору. Однак, на відміну від Гоббса, який оцінював суспільство з погляду комфортності та безпеки в утилітарно-прагматичній площині (і така традиція через позитивізм і прагматизм переходить до ХХ ст.), Спіноза проголосив *свободу* вищою цінністю, на досягнення якої мають спрямовуватися усі зусилля суспільства (згодом в епоху Просвітництва ХVІІІ ст. – поняття «свободи» стане одним із фундаментальних понять політичної філософії).

Для глибшого розуміння державно-правової концепції Спінози, необхідно з'ясувати, який зміст втілював у поняття «свобода» сам мислитель.

Згідно із Спінозою субстанцією буття є природа як фундаментальна цілісність, першопричиною і самопричиною якої є Бог. Бог не становить собою надприродної істоти, бо зливається з субстанцією (природою) і є творчим виявом її буття. Маючи абсолютну свободу, зумовлену власною потребою (тобто необхідністю бути першопричиною природи як субстанції), Бог одушевляє природу, наділяючи всі предмети і явища реальної дійсності свободою. Свобода – це рух усіх речей і явищ до утвердження свого буття. Людина є часткою природи, але на відміну від інших природних сфер має духовні потенції, тобто здатність до мислення (розум). Як і будь-яка частка природи вона наділена свободою – природною потребою рухатися у напрямку до утвердження свого буття.

Однак людина як природна істота підпорядкована інстинкту самозбереження. Отже, рухаючись у напрямку свободи, вона у своїй поведінці керується насамперед мотивами власної вигоди, перебуваючи у стані гоббсівської «війни всіх проти всіх». Як мислячі істоти, люди розуміють безперспективність такого стану і, керуючись інстинктом самозбереження, прагнуть до створення таких форм свого життя, які б сприяли руху до свободи (до утвердження свого буття). Логічним завершенням таких пошуків є держава.

За вченням Спінози держава – це *добровільне об'єднання людей, яке виникає на основі суспільного договору, метою якого в дійсності є свобода*. Подібне об'єднання відбувається відповідно до вимог природного права (права природи, тобто людського розуму), сферою впливу якого є діяльність людини в межах природних можливостей ствердження її буття (свободи).

Керуючись розумом, люди добровільно передають частку своїх природних прав (частку своєї свободи) державі, погоджуючись, таким чином, на підкорення верховній владі. Спіноза вказав на закономірність, яка за необхідності впливає із подібного стану речей. Він констатував: чим більше своїх природних прав людина передає верховній владі, тим більше потрапляє в залежність від неї, тим менше залишається у неї індивідуальних прав, що може привести до повної втрати свободи. Це відбувається завдяки тому, що межі авторитету верховної влади повністю збігаються із межами її реальної сили.

Найкращою державною формою організації суспільства, яка б унеможливила повне підкорення індивіда верховній владі, є, на думку Спінози, демократія у формі республіки (спільної справи). Ця форма, на думку мислителя, найбільш наближена до свободи вже тому, що джерелом влади в демократичній республіці є народ, незалежно від того, в чієх руках зосереджується верховна влада. Відтак, будучи джерелом влади, народ має найбільше можливостей на безпеку і на реалізацію потреби свободи (вимог природного права).

Чільне місце серед авторів державно-правових концепцій Нового часу посідає англійський філософ і політичний мислитель *Джон Локк (1632–1704)*, який одним із перших розробив *концепцію поділу влади*. Державно-правові погляди Локка викладені у відомій праці *«Два трактати про державне правління»*.

За твердженням англійського мислителя держава є результатом договору між людьми. До такого висновку він прийшов шляхом логічних міркувань. У природному стані

всі люди рівні і незалежні, отже повинні мати однакові права і обов'язки. Але від природи людині властиві егоїзм і прагнення до власності (під словом власність Локк розуміє право на реалізацію громадянських інтересів: на життя, здоров'я, свободу, землю, майно тощо), а отже й індивідуалізм. Щоб зберегти свою власність люди укладають суспільний договір, запроваджуючи, таким чином, громадянське суспільство (природний стан за Локком, це досуспільний стан, в якому не існує гарантій природних прав людини, тобто власності). У громадянському суспільстві продовжує діяти природний закон, який вимагає від індивіда не обмежувати інших у житті, здоров'ї, свободі, правах на майно. Всі ці права Локк трактував як *природне право*, розглядаючи його в якості *атрибутів індивідуальності*, народжених разом з нею. Інакше кажучи, згідно із вченням Локка *природне право* – це *природжені і невід'ємні права людини, притаманні кожному окремому індивіду* (право на приватну власність, право на життя, право на здоров'я, право на власну працю та її результати, право на свободу дій, але в межах закону.– Авт.) Закони, що встановлюються державою, повинні, на думку мислителя, відповідати вимогам природного права, тоді вони будуть правовими. Гарантом природного права є суспільний договір (державна). Державна згідно із вченням Локка – це *сукупність людей, які об'єднуються добровільно і підкоряються ними ж створеним законам*. Від інших форм суспільного життя держава відрізняється тим, що втілює *політичну владу*, тобто право в інтересах всезагального блага створювати закони, які передбачають різноманітні санкції, для регулювання і збереження власності, а також право застосовувати силу для виконання цих законів і захисту держави від загрози із зовні. Державна покликана створити *умови* для реалізації єдиної мети політичної єдності – власності. Відтак, єдиним джерелом влади і законів Локк визнавав *природні інтереси* індивіда. Він підкреслював, що закон це не будь-які приписи, які впливають із волі суспільства чи з волі створеного людьми законодавчого органу. Форми закону набувають приписи такого акту, який вказує індивіду на поведінку, яка відповідає його власним інтересам і не суперечить загальному благу. Всі норми-приписи, які не витримують цієї вимоги, не можуть називатися законом. Крім того мислитель підкреслював, що закон обов'язково повинен мати довготривалу дію і стабільність.

Закликаючи дотримуватися режиму законності, Локк наголошував, що всі, хто зосереджує в своїх руках владу,

зобов'язані правити у відповідності з приписами закону і доводити до населення вимоги цих приписів. Щоб у державі утвердився режим законності необхідно створити незалежні одна від одної влади, які б виконували публічно-владні повноваження в інтересах суспільства. Для успішного втілення цієї вимоги необхідне чітке розмежування функцій і повноважень між цими владами. Під цим кутом зору Локк розробив *концепцію поділу влад* на основі відомої в історії вчень про державу і право ідеї *змішаного правління* (Див. Платон, Арістотель, Цицерон, Полібій і т. д.)

Згідно із його концепцією *сувереном у державі*, тобто носієм верховної влади є народ. Повноваженнями приймати закони наділена *законодавча влада*, яка є представницьким органом усієї нації – парламенту. Законодавча влада є *верховною*, але не абсолютною. Їй підкоряються всі. Легітимність законодавчої влади забезпечується громадською довірою, якщо вона втратить цю довіру, то народ, як суверен, може її змінити. Компетенція втілювати закони в життя належить *виконавчій владі* – монарху або кабінету міністрів. До компетенції цієї влади також відносяться функції *федеративної влади* – сфера міжнародних відносин. Їй належить право вирішувати питання війни і миру. Локк підкреслював, що поділ влад є необхідною умовою забезпечення свободи, тобто умов для реалізації індивідами своїх природних прав.

Автором оригінальної державно-правової концепції був англійський філософ, історик, економіст і публіцист *Дейвід Юм* (1711–1776), предтеча *позитивізму*. Його основними працями є *«Трактат про природу людини»*, *«Історія Англії»* у восьми томах, *«Есе»* на суспільно-політичні, морально-естетичні і економічні теми. Розглядаючи естетичні, етичні і соціологічні проблеми суспільного життя, Юм послідовно проводив ідею, що людина за своєю природою слабка і часто підпадає під вплив хибних ідей і примх асоціацій. Індивід у своєму житті керується потягом до утіхи і насолоди. До утворення ж різних соціальних об'єднань (асоціацій) людей штовхає альтруїстичне почуття загальнолюдської «симпатії» і звичка жити спільно. Однією із форм таких об'єднань є держава.

Юм заперечував феодально-аристократичні ідеї «влади від Бога» і буржуазних договірних концепцій виникнення держави. Розробляючи свою власну концепцію виникнення держави, він уперше в історії вчень про державу і право чітко розмежував поняття «суспільство» і «держава» за критерієм їх виникнення (проте не протиставляючи одне

одному). *Суспільство*, на думку Юма, виникло як наслідок розростання сімей і є продуктом *власності*. Держава є *органом примусу та охорони власності*. Невід'ємним атрибутом держави є *політична влада*, яка сформувалася з інститутів військових племінних вождів, яким народ «звик» коритися. Із виникненням суспільства народжується уявлення людей про належний правопорядок, обов'язок і власність. Необхідною умовою суспільного життя є повага до законів (звичка виконувати закони), які є обов'язковими для виконання. Згідно із поглядами Юма, перша постанова чи перший закон, ухвалені в суспільстві, забезпечили можливість кожному окремому індивіду користуватися благами, якими він володів на час прийняття закону.

Висновок

Державно-правові вчення XVI–XVII ст. мислителів Західної Європи є власне теоретичним обґрунтуванням нових раціональних ідей і концепцій стосовно розвитку й удосконалення державно-правових форм людського співжиття в умовах становлення нових буржуазних відносин.

Засновником нової світської політичної науки став Н. Макіавеллі. Він першим виступив проти теологічних уявлень про політику, державу і право, створивши глибоко емпіричну за змістом державно-правову концепцію, запровадивши до наукового обігу близьке до сучасного розуміння поняття «держава».

Не менш значний внесок у розвиток світської державно-правової теорії здійснив Жан Боден своїм вченням про суверенний характер державної влади. Підняту Жаном Боденом проблему природного права з метою з'ясування моральних засад політичної влади всебічно обґрунтували Гроцій і Локк.

Завдячуючи Гоббсівській державно-правовій концепції виникла проблема походження держави, як центральна проблема розвитку людства, суть якої розкривалась положенням, що укладення суспільного договору, це розумне цілеспрямоване об'єднання, де свобода кожного індивіда обмежується потребами та інтересами інших осіб, і регулюється та регламентується умовами договору, втілених у правовому акті, приписи якого мають силу закону. Гоббс у систематизованому вигляді розвинув розроблену Жаном Боденом теорію державного суверенітету, визначивши державу як взаємини між політично підлеглими і політичним зверхником, обґрунтувавши необхідність дотримання законів у державі.

З іменами Гроція і Спінози пов'язане виникнення раціональної доктрини природного права і договірної теорії держави.

Заслугою Локка стало те, що сформульовані ним принципи державного життя заклали фундамент буржуазної державності у всьому світі. Йдеться про ідею поділу влад, яка набула розвитку в теорії поділу влад Монтеск'є і впроваджена в практику державного будівництва в умовах американської дійсності (доба боротьби за незалежність США), еволюціонувавши в конституційну ідею розподілу єдиної державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову і яка є особливо актуальною для сучасних посттоталітарних держав; визнання народу верховним сувереном у державі (народ, делегуючи вищу законодавчу владу державному органу, не позбавляється суверенітету); принцип законності (всі, без винятку, включаючи і можновладців, мусять виконувати діючі в державі правові закони).

Завдання для індивідуальної роботи

1. Уявлення про договірне походження держави і про природне право розвивали епікурейці, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза. Дайте тлумачення їхнім окремим теоретичним міркуванням «суспільний договір є засобом досягнення і гарантією індивідуальної свободи», «природне право – це матерія, зміст позитивної форми права».

2. Хто вперше в історії вчень про державу і право сформулював положення про державний суверенітет як ознаку державної влади?

3. Знайдіть спільні ознаки в сучасному категоріальному визначенні державного суверенітету і в понятті «суверенітет», яке зустрічаємо у державно-правовій концепції Ж. Бодена.

4. Знайдіть подібність і різницю у дефініціях «закону» в сучасному розумінні і в розумінні Гроція.

5. Як ви розумієте твердження Б. Спінози: «природне право – це право природи»?

6. Розкрийте зміст та з'ясуйте сутність вчення Дж. Локка про поділ влад.

7. Чи погоджуєтесь ви з твердженням Спінози, що демократія у формі республіки є найбільш адекватною формою вираження природи держави?

Література

Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Соч. в 2-х т. – М., 1991. – Т. 2.

Жан Боден – основоположник концепции государственного суверенитета: научно-аналитический обзор. – М., 1990.

История политических и правовых учений (Под ред. В. Нерсесянца). – М., 1983. – С. 136–198.

Локк Д. Два трактата о правлении // Антология мировой философии: Сб. филос. текстов. – К., 1991. – Т. 1. Ч. 2. – С. 197–231.

Макиавелли Н. Государь. – К., 1992.

Нерсесянц В. Право и закон. – 1983.

Семенов В., Шаповал В., Шульженко Ф. К вопросу о философских основаниях права. – К., 1995. – С. 19–29.

Семенов В., Шульженко Ф. Формування ідей громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII–XVIII ст. – К., 1995. – С. 6–38.

Спиноза Б. Политический трактат // Избр. соч. – М., 1957, Т. 2. – С. 187–339, 361–381.

Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. – К., 1997. – С. 304–481.

Шульженко Ф., Андрусак Т. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999.

Юм Д. Трактат о человеческой природе // Соч. в 2 т. – М., 1966.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА ТА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США (XVIII ст.)

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Державно-правові концепції XVII ст. пронизані думкою про «розумне» улаштування держави і про природну рівність людей, як розумних істот. Ідея розуму, як головної рушійної сили історії, джерела і головного засобу досягнення людством рівності, братерства і свободи, тобто стану відповідності вимогам розуму (Царства Розуму) трансформується у XVIII ст. в ідею Просвітництва. Просвітництво – політична ідеологія, філософія і культура періоду утвердження буржуазних відносин. Вона виникла в Англії (XVII ст.) і була пов'язана з творчістю Дж. Локка, потім поширилася у Франції (XVIII ст.), де знайшла відгук у творчості Монтеск'є, Гельвеція, Гольбаха, Вольтера. Просвітители висували проблему освіти народних мас з метою очищення свідомості людей від забобонів, які, на їх погляд, заважали звільненню від застарілих феодальних порядків і перешкоджали соціальному прогресу. І. Кант назвав Просвітництво вираженням родової сутності людства – розуму. У статті *«Відповідь на запитання, що таке просвітництво?»* філософ запропонував розглядати його як необхідну історичну добу у розвитку людства, сутність якої полягає в широкому використанні можливостей людського розуму для досягнень соціального прогресу.

Просвітители, кваліфікувавши людину як політичну істоту, а суспільство як співтовариство таких істот, вважали, що всесвітній розум накреслив параметри існування людини, тому добробут людства ставили в залежність від усвідомлення й виконання вимог розуму, який ототожнювали із законом природи. На їхню думку закон розуму (природний закон) сам по собі здатний забезпечити адекватний потребам людини спосіб життя. Змістом закону розуму є «освічений егоїзм», який спрямовує людей до загального блага. «Освічений егоїзм» або розумний егоїзм – це універсальний критерій людської підприємливості, підґрунтям якої є *доброчесність*. А основою доброчесності є правильно

усвідомлений інтерес. Звідси накреслювалося завдання урядом — сприяти свободі, безпеці користування власністю, скасувати монополію і привілеї, що панували в феодальному суспільстві. Тобто сприяти створенню суспільства, в якому б особисті здібності індивіда і його уподобання були б ключем до влади. У зв'язку з цим просвітителі захищали ідеали свободи, рівних можливостей, достойного людського життя, республіканський устрій тощо. Політична філософія цієї доби переймалась проблемами захисту природних прав, притаманних індивідам та встановлення загальних норм і приписів законів, за якими може ефективно функціонувати влада. На порядок денний ставилося питання надання цим нормам статусу аксіом, які не треба доводити і які не можуть бути спростованими.

Характерною особливістю державно-правової думки доби Просвітництва є поєднання теорії з практикою. Це стало можливим із поширенням практики прийняття конституцій, перших спроб кодифікації права, створення нових держав, які виникали у ході буржуазних революцій. У цей час розповсюдилась практика свідомого конструювання держави, цілеспрямованого визначення форм державного правління, устрою, мережі органів влади, політичної системи тощо. В іншому, на відміну від попередньої доби Відродження, аспекти тлумачились ідеї природного права і суспільного договору.

У теоріях XVII ст. *природне право* розглядалося переважно в *ідеї* — тобто в аспекті потреби утвердження однакових для людей прав, тільки з тієї причини, що вони люди. В теоріях XVIII ст. природне право розглядалося вже як діяльність держави у відповідності з правовим законом для досягнення цілей суспільного договору: свободи та справедливості.

Засади договірних теорій XVII ст. зводились до розгляду держави як *самої угоди* між підданими і правителями, за якою визнаються взаємні права і обов'язки по відношенню одне до одного. Засадою *договірних теорій* XVIII ст. було визнання того, що *розумна угода між урядом і народом* — це не розмежування прав і обов'язків між підданими і правителями, а прийняття правових законів держави, які регулюють відносини між людьми. В цілому концепція «суспільного договору» була зорієнтована на встановлення розумних меж втручання держави у приватне життя індивідів і суспільства, та на однозначне визначення, упорядкування, регламентацію взаємовідносин між можновладцями і підданими.

У XVIII ст. центром інтелектуального життя Європи стає Франція, і, відповідно, саме тут, на тлі бурхливого розвитку соціально-історичної і політичної філософії, народжуються нові державно-правові концепції, авторами яких були *Вольтер, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах*.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ВОЛЬТЕРА

Франсуа Марі Аруе (1649–1778) (псевдонім Вольтер з 1718 р.) – французький філософ і публіцист належав до правого крила просвітителів, які виражали інтереси великої буржуазії. Вольтер мало цікавився політикою заради політики і не переймався проблемами народних мас, вважаючи, що біднота не повинна мати політичних прав, оскільки той, хто не має ані землі, ані власного дому не має і права голосу. Він послідовно захищав такий суспільний порядок, засадами якого були б принципи рівності, свободи і необмеженої приватної власності. Основні погляди Вольтера в царині держави і права викладені в працях «*Філософські листи*» та «*Досвід загальної історії про звичаї і дух народів*».

Визнаючи рівність людей як біологічних істот, він заперечував рівність соціальну. Мислитель захищав тезу, що в суспільстві може бути тільки юридична рівність, яка передбачає формальну рівність усіх перед законом і набуття всіма людьми однакового статусу громадянина. Вона є досить змістовною і соціально ефективною. Однак, виступаючи з критикою егалітаризму¹ Руссо і зрівняльного комунізму Мельє, Вольтер визнавав юридичну рівність лише в сфері приватного права, заперечуючи можливість її реалізації у сфері права публічного. Він був переконаний, що право голосу у справах громадських можуть мати виключно ті, хто володіє власністю.

Свобода у Вольтера – це свобода не суспільства в цілому, а свобода індивіда. Стержнем її є свобода слова, віри, свобода підприємництва та свобода праці. Особливо Вольтер захищав право на свободу праці, зауважуючи, що вона є фундаментальною у буржуазному суспільстві. Згідно із Вольтером свобода праці полягала у визнанні за кожним права продавати свою здатність до праці тому, хто платить

¹ Див.: Словник термінів, с. 218.

більше, оскільки це і є власність тих, хто позбавлений будь-якої власності.

Вольтер був прибічником сильної державної влади, розглядаючи її як засіб захисту від «зазіхань черні» на власність. Однак перевагу надавав не формам управління державою, а принципам реалізації влади, які б забезпечували свободу, право власності, законність.

Вольтеру належить створення оригінальної концепції «освіченого абсолютизму». Вона побудована на переконанні, що тогочасний інститут абсолютної монархії ще не вичерпав своїх можливостей і спроможний подолати кризу за умови правління високоосвічених з моральними устоями монархів. Доктрина «освіченого абсолютизму» набула поширення в окремих європейських країнах у II половині XVIII ст. і служила ідеологією для «революції зверху» – проведення реформ по скасуванню і перетворенню найбільш застарілих феодальних інститутів (станових привілеїв, підкорення церкви державі, пом'якшення цензури, проведення судової і шкільної реформ тощо), які не руйнували б засад абсолютизму. Прибічниками освіченого абсолютизму були монархи Йосип II – у Австрії, Фрідріх II – у Пруссії, Катерина II – в Росії. Всі вони, прикриваючись популярними просвітницькими ідеями, намагались зобразити своє правління як «союз філософів і монархів», в цілому ж використовуючи доктрину освіченого абсолютизму переважно з метою укріплення засад панування дворянства, що поступово втрачало свої позиції і на проведення «зверху» окремих реформ, спрямованих на утвердження капіталістичного укладу.

3. ТЕОРІЯ ПОДІЛУ ВЛАДИ ШАРЛЯ ЛУІ МОНТЕСК'Є

Шарль Луї Монтеस्क'є (1689–1755) – видатний юрист і політичний діяч. Одним із перших філософів-просвітників, який всупереч традиційному (в дусі «божественної зумовленості») тлумаченню історії запропонував розуміння її як природного, зумовленого законами процесу. Він першим здійснив систематизацію державно-правових знань XVIII ст. на нових засадах природного права і договірних теорій держави, і посів провідне місце в історії вчень про державу і право завдяки теоретичному обґрунтуванню ідеї поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову, яку як ідею «змішаного правління» розробляли свого часу Арістотель, Цицерон, а пізніше Дж. Локк. Свої погляди Монтеस्क'є виклав у трьох фундаментальних працях: «Перські листи», «Роз-

думи про причини величі і занепаду римлян», «Про дух законів».

Вихідною тезою теорії Монтеस्क'є є визнання свободи людини-громадянина, найбільшу небезпеку для якої становить державна влада, а особливо ті умови, що породжують можливість зловживання нею. Проти такого зловживання він пропонує запровадити механізм, у якому одна влада врівноважує іншу, щоб запобігти можливості зосередження усієї повноти влади в державі у руках однієї людини або групи керівних осіб.

Мислителі XVII ст. розглядали поділ влади як *врівноваження* суспільних та економічних інтересів і класів, як противагу крайній централізації, та як нагадування про те, що жодна політична організація не працюватиме, якщо не засновуватиметься на взаємоповазі й чесній взаємодії її частин. На відміну від цих поглядів Монтеस्क'є вперше в історії державно-правової думки *поділ влади пов'язав із конституцією держави*. Тим самим він обґрунтував ідею правління не людей, а правління законів – ідею конституційного правління, – за якого суверен повинен виконувати не тільки природні, а й позитивні закони в державі. Цим Монтеस्क'є поділ влади звів у систему правових стримувань та врівноважень, підкреслюючи, що *поділ влад забезпечить верховенство закону*. Це було новим у доктрині щодо поділу влад. Монтеस्क'є наполягав, що за умови поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову можливий державний лад, за якого нікого не примушуватимуть робити те, до чого не зобов'язує закон, і не робити того, що закон йому дозволяє.

З метою розв'язання дилеми «право» і «закон» Монтеस्क'є ввів до своєї теорії *категорію «дух законів»*. Право мислитель розглядає як загальнолюдську цінність. *Метою права є свобода, рівність, безпека і щастя усіх людей. Позитивний закон передбачає об'єктивний характер справедливих відносин* (справедливість історично і логічно передує закону). Взірець абсолютної справедливості, який передує позитивному закону, створює природа. Природний закон (закон історії) мислитель тлумачить у просвітницькому дусі, як «людський розум, що править народами». Проте Монтеस्क'є виявляє намір пов'язувати дію закону, що детермінує історичний процес, не з самим лише «розумом» як таким, але й з певними природними (головним чином, географічними факторами) обставинами. Помірний клімат, міркує Монтеस्क'є, сприяв формуванню таких рис, як войовничість, хоробрість, волелюбність тощо. Разом з тим у

занадто теплих країнах, на його думку, люди ледачі, розбещені, покірні тощо. Родючий ґрунт, міркує далі Монтеस्क'є, вимагає занадто багато часу для обробітку, тому землероби залюбки поступаються правом на управління країною одній особі. От чому у землеробських народів найчастіше зустрічається монархічна (і навіть деспотична) форма правління. На неродючих же землях частіше зустрічаємо народне, республіканське правління.

Ці міркування увінчалися переконанням мислителя у тому, що законодавець створює закони не довільно, оскільки обов'язково враховує ті природні умови, в яких історично формувався народ: розміри території, її рельєф, побут, звичаї. Відношення законів до природних обставин і становить те, що Монтеस्क'є називає «духом законів».

Користуючись сучасною науковою термінологією, можна стверджувати, що Монтеस्क'є звернув увагу на досить актуальну для сьогодення проблему. Йдеться про те, що попри певні загальні закономірності розвитку історичного прогресу, які обов'язково знаходять своє втілення в законі, законодавець мусить враховувати і ментальність народу (власне розуміння народом справедливості). Врахування рис ментальності народу в процесі законотворення є запорукою створення справедливих, в інтересах загалу законів і успішного втілення їх приписів у життя.

Виникнення держави Монтеस्क'є пов'язував з об'єктивними процесами розвитку суспільства. На його думку, держава виникає тоді, коли виникає приватна власність, розподіл багатств, що веде до антагонізмів у суспільстві. Згідно із поглядами Монтеस्क'є в досуспільному стані панувала природна свобода, що забезпечувалась звичаями і традиціями. В суспільстві ж люди втратили природну свободу. Остання відновлюється виключно за допомогою законів, але набуває при цьому *політичного характеру*, перебуваючи у постійному зв'язку з *правом*. Монтеस्क'є був переконаний, що майбутнє держави пов'язане з *політичною свободою, що забезпечується поділом влад і на підставі цього твердження дає визначення держави. Держава – це суспільство, в якому діє закон* (як бачимо Монтеस्क'є не протиставляє і суспільство, і державу, тобто не розглядає останню як інституцію). Найважливішим засобом державної організації суспільства й порядку в ньому, на думку Монтеस्क'є, є державне законодавство, а одним із провідних підрозділів будь-якої держави є її законодавчий орган.

4. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЖАН-ЖАКА РУССО

Жан-Жак Руссо (1712–1778) – французький мислитель і письменник, ідеолог дореволюційної дрібної буржуазії. Руссо чи не єдиний із просвітителів, хто не апелював до розуму. Вище розуму, росту наукових знань і наукового прогресу, що їх Просвітництво мало за єдину надію цивілізації, він цінував почуття, добру волю, пошану, будучи переконаним, що найціннішим у житті є прості емоції, що не відрізняють індивідів одне від одного і найбільш виразно, в чистому вигляді зустрічаються у неосвічених людей. Переконання мислителя зумовили специфіку його державно-правових поглядів, які він найбільш повно висвітлив у працях *«Про суспільний договір»* та *«Міркування про причини і підстави нерівності»*.

Руссо, вбачаючи найбільш кричущу ваду сучасного йому суспільства в нерівності людей, ставить питання про походження цієї нерівності та шляхи її усунення. Вбачаючи, як і всі мислителі Просвітництва, джерело змін людського життя у розумі, мислитель водночас вважає, що і сам розум при цьому зазнає впливів життєвих потреб людини. Люди, спочатку жили в «природному» стані, який уявлявся Руссо (на повну протилежність поглядам Т. Гоббса) добою рівності, свободи, братерства за відсутності станово-майнового розшарування, державного апарату насильства та приватної власності. Нерівність у природному стані існувала, але обумовлювалася виключно фізичними і природними відмінностями. Люди, з «природного» стану, поступово (внаслідок розвитку розуму) переходять у «суспільний стан» (громадянський), об'єднуються спершу в сім'ї, а останні – в племена. Тут люди живуть ще вільно, здорові й щасливі, продовжують насолоджуватися усіма радощами спілкування, які ще не порушують їхньої свободи. Натомість, нові досягнення в розвитку знарядь праці й господарюванні підвищили продуктивність праці, зросла чисельність населення, накопичились багатства, що й привело до панування приватної власності. Відтак, виникла соціально-майнова нерівність та гноблення багатими бідних. Руссо і тут намагається раціонально пояснити такий результат: мовляв, більш сильні та здорові виробляють значно більше продуктів, ніж інші. Надлишки нагромаджуються, з'являються обмін, торгівля, зростає цивілізація, найпомітнішими ознаками якої є виробництво заліза і залізних знарядь, що значно сприяє збільшенню виробництва хліба (залізо і хліб – ось, що, на

думку Руссо, цивілізувало людей і водночас згубило рід людський).

В умовах гноблення багатими бідних, природний стан розпався, і в умовах гоббсівської «війни всіх проти всіх» багаті запропонували бідним укласти так званий *суспільний договір про створення державної влади та законів*, яким будуть підкорятися всі, без винятку, члени суспільства.

Однак, Руссо переконував, що втративши свою природну свободу, бідні не набули і свободи політичної, оскільки остання стала винятково свободою для багатих. З тих пір людство приречене на рабство, злидні і примусову працю. Нерівність у праві приватної власності, доповнена політичною нерівністю, призвели, як стверджував Руссо, до абсолютної нерівності в умовах деспотизму, коли у відношенні до деспота всі рівні в своєму рабстві і безправ'ї.

Отже, держава, згідно із поглядами Руссо, стала результатом своєрідної загальнолюдської «конвенції» на засадах розуму. Її *мета* полягала в забезпеченні права кожному користуватися власністю, що йому належить.

З виникненням держави людство вступило у фазу громадянського стану, який Ж.-Ж. Руссо характеризує як добу несправедливості та гноблення, визнаючи водночас неминучий прогрес науки й техніки, що міг би, на його погляд, поліпшити життя людей, за умови відсутності соціальної несправедливості. Тому як ідеал майбутнього Руссо, на противагу хибному, на його погляд, шляху розвитку людства пропонує утопію відновлення природного стану, але за умови збереження усіх позитивних досягнень суспільства. Таке суспільство мислитель уявляв як *організоване співжиття* (асоціація) *незалежних, вільних* (люди народжуються вільними і незалежними) *рівних людей* (на думку Руссо без рівності не існує й незалежності), *які мають спільну волю, що реалізується як народний суверенітет* (верховна влада належить народу, як корпоративному органу, – учасникові суспільного договору). Народ у Руссо – це всі вільні громадяни республіки, незалежно від соціального та етнічного походження – вся доросла чоловіча частина населення, а не тільки низи суспільства («бідні», «третій стан», «трудящі»), як це стали трактувати згодом радикальні прибічники його концепції народного суверенітету, яacobінці та марксистки.

На думку Руссо, суверенітет народу виявляється у здійсненні ним законодавчої влади. Уряд не мав жодних прав,

маючи статус виконавчого комітету і уповноважувався сувереном втілювати в життя закони та підтримувати належний правопорядок. У разі невиконання делегованих повноважень уряд волею народу заміщувався.

Таким чином, Руссо виключав будь-яку форму представницького урядування (законодавчий орган у формі народного представництва). Згідно із його вченням невід'ємний суверенітет народу заперечує будь-яке представництво. Законодавча влада як, власне, суверенна державна влада, може і повинна здійснюватися самим народом-сувереном безпосередньо. Залежно від того, кому народ доручає виконавчі функції в державі, Руссо розрізняє такі форми правління як демократія, аристократія і монархія.

На його думку, демократична форма правління найбільш прийнятна для невеликих держав, аристократична – для середніх, монархічна – для великих. Незалежно від форми правління Руссо називає державу *республікою*, в якій управління здійснюється через основний політичний закон (Руссо розглядав його, як необхідний атрибут громадянської асоціації), який у системі звичаїв, громадянських і кримінальних законів посідає провідне місце, оскільки регулює життя усієї асоціації.

Отже, єдино справедливим урядуванням Руссо визнавав пряму демократію, де сувереном і керівником держави є народ. Він сформулював основні *рис*и й *ознаки народного суверенітету*: неподільність і невідчужуваність, наголошуючи, що будь-який акт суверенітету накладає однакові права і обов'язки на всіх громадян. Відчуження суверенітету народу на користь окремих осіб або керівних органів, так і його розподіл між окремими частинами народу, згідно із поглядами Руссо, означало б заперечення *суверенітету*, як загальної волі народу.

Розробляючи правову концепцію, Руссо послідовно проводив ідею свободи. Свободу мислитель розглядає як природну сутність людини (завдячуючи свободі людина відрізняється від тварин, бо природна свобода полягає в незалежності). Від природи людина добра, не має власності, ні від кого, і ні від чого не залежить, а отже є вільною. Ідеалізуючи в такий спосіб первісні (родоплемінні) відносини, Руссо наголошує, що в такому суспільстві панувало *право рівності вільних, незалежних індивідів* – природне право, яке (історично і логічно. – Авт.) передує державі. Власне ж суперечка між правом рівності і правом приватної власності руйнує природний стан і започатковує стан громадянського суспільства і держави.

5. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО ФРАНЦУЗЬКИХ МАТЕРІАЛІСТІВ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТІВ ДЕНІ ДІДРО, ПОЛЯ-АНРІ ГОЛЬБАХА, КЛОДА-АДРІАНА ГЕЛЬВЕЦІЯ

Погляди на державу і право французьких матеріалістів невід'ємні від їхніх ідей про покращення засад суспільного устрою шляхом освіти монархів і народу. Вони розраховували на освіченого монарха, який буде назагал сприяти поширенню освіти. Найкращу форму державної організації суспільства вони вбачали в *конституційній монархії*. На їхню думку, монарх має пам'ятати, що він править від імені народу і для народу. Найкращим для суспільства буде визнання монархами необхідності суспільних перетворень шляхом реформ. Забуття цього призводить до революції, а будь-яка революція руйнівна і згубна для суспільства.

Яскравим представником французького просвітництва був *Дені Дідро* (1713–1784), засновник і один з видавців «*Енциклопедії, тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел*». Будучи прихильником освіченої монархії, він критикував абсолютизм, християнську релігію і церкву, відстоював матеріалістичні ідеї, засуджував тиранічне свавілля влади і невігластво народу.

Відомо, що Дідро створив для Катерини II план перебування Росії, в якому запропонував імператриці відмовитись від одноосібного правління, створити комісію із народних представників і правити сумісно з ними. Саме така форма правління, вважав він, виключить можливість утвердження деспотизму. Заперечуючи опонентам, які стверджували, що для Росії деспотизм об'єктивно необхідний, зважаючи на її величезну територію, Дідро наголошував, що правління деспотів якраз є найбільшим нещастям для Росії (як і для будь-якої нації), оскільки суперечить закону природи. Філософ послідовно захищав думку, що безперервне деспотичне правління прищеплює в народі звичку до сліпої покори деспоту; народ забуває про свої невідчужувані права, стає недбалим, втрачаючи здатність відчувати свободу.

Виникнення держави і позитивних законів у суспільстві Дідро пов'язує із *суспільним договором*, що є *спільною волею народу*. *Мету* держави мислитель вбачав у *забезпеченні невід'ємних прав громадян та їхнього добробуту*. Визнаючи за необхідне обов'язкову участь народу в управлінні державою, Дідро наголошував, що право бути обраним до представницьких органів влади повинні мати виключно громадяни, які володіють власністю. Водночас мислитель негативно ставився до надмірного багатства, підкреслюю-

чи, що провідна функція держави повинна полягати у наданні допомоги знедоленим. Важливим регулятором суспільних відносин, згідно із поглядами Дідро, є закон, а всі члени суспільства мають бути рівними перед законом у своїх обов'язках.

Оригінальні погляди на державу і право висловлював **Клод-Адріан Гельвецій** (1715–1771), підмурком яких стала *концепція утилітаризму*, обґрунтована мислителем у відомій праці «*Про розум*».

Мислитель відштовхувався в своїх роздумах від твердження, що вродженими імпульсами у поведінці людей є бажання насолоди і відраза до болю. Отже, в цілому єдиною нормою раціональної поведінки повинне бути найбільше благо для найбільшого числа людей; все, що суперечить цій нормі є особливим благом певного класу чи окремої групи.

Отже, моральність і соціальні інститути, включаючи державу, виправдані тільки їх *доцільністю* і *користю* для суспільства. Звідси, на думку Гельвеція, будь-які твердження про природне право, позбавлені логіки, а віра в те, що воно веде до найбільшого блага є хибною і позбавленою здорового глузду.

Утилітаристську версію природних прав розвинув **Поль-Анрі Гольбах** (1723–1789), опублікувавши «*Біблію атеїстів*», «*Систему природи*» і «*Природну політику*». У своїх міркуваннях Гольбах послідовно дотримувався думки, що люди від народження є добрими, а лихими стають в умовах недосконалих суспільних порядків, запроваджених несправедливим урядуванням. Причина несправедливого урядування полягає в тому, що влада зосереджується в руках тиранів і священників, чий інтерес полягає не в доброму урядуванні, а в експлуатації народу. Деспотизм – це спотворена верховна влада, завдячуючи якій в інтересах панівного класу узурпується те, що по праву належить всім, а саме: *невід'ємне право свободи*, яка є найголовнішим правом людини (свобода слова, друку й совісті).

Гольбах наголошував, що люди як розумні істоти здатні усвідомити свій загальний інтерес, а запорукою цьому є загальна освіта народу. Справжнім реформатором суспільства, на думку Гольбаха, є суверен – той, хто має владні повноваження. Досить переконати суверена в тому, що чинити зло є правом, яке заперечує здоровий глузд, що інтереси правителя збігаються з інтересами підданих і тоді автоматично наступить щасливе життя в суспільстві.

Гольбах послідовно проводив думку про необхідність у

суспільстві регулюючої дії законів, які визначають межі повноважень суверена і межі підкорення народу, спрямовують дії суверена на охорону природних і майнових прав громадян.

6. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ІТАЛІЇ XVIII ст.

На рубежі XVIII ст. в Італії розпочався активний процес розвитку буржуазних відносин, які вимагали правового обґрунтування і зміни форм держави. Однак слабо консолідована буржуазія вела компромісну політику з існуючим режимом, що заважало подоланню феодальних пережитків. Цю двояку політичну позицію нової суспільної верстви виразили італійські просвітителі. Найбільш визначними серед них були Дж. Віко і Ч. Беккарія.

Італійський філософ-просвітитель *Джамбаттіста Віко* (1668–1744), відомий своєю *теорією історичного циклу*. Віко розглядав державно-правове життя суспільства під кутом зору морально-культурного стану народів, визнаючи дух (розум) народу як першоджерело культурно-історичних зрушень. Головним витвором розуму Дж. Віко вважає мову і право. Екскурси в історію культури, моралі й суспільно-політичних форм різних давніх народів склали основу його аргументації. Повсюдно мислитель вбачає простоту первісного життя людей, потім зростання його комфортності – і нарешті занепад через падіння моралі.

Заслугою Віко є те, що у своїй фундаментальній праці *«Засади нової науки про загальну природу націй, завдякуючи яким відкриваються нові засади природного права народів»* він здійснив спробу пояснити виникнення і особливості розвитку державно-правових інститутів, створивши так звану теорію «ідеальної вічної історії», вчення про закономірний процес культурного, соціального і політичного розвитку й занепаду, який відбувається за певних обставин в житті кожної нації. Віко пов'язує виникнення держави з *суспільним договором*, виводячи цей факт із об'єктивної необхідності. Кожна форма державності у Віко має свої особливості і свої причини виникнення. У відповідності до давньогрецького переказу, що давні єгиптяни поділяли історію світу на три доби – добу богів, добу героїв та людську добу, Дж. Віко поділяє історію на три епохи: «епоху богів», «епоху героїв», «епоху людей».

Перший період Віко називає божественним не за власним змістом, а за притаманною тогочасним людям міфологічною формою осмислення світу. Це час дикунства, злид-

нів, безсловесного існування, коли людська фантазія обожнювала сили природи. У цей період відсутня державність, не існує юридичних норм. Законами слугують лише містика і пророцтва оракулів. Право ґрунтується на божественному авторитеті. Управляють суспільством жерці.

На другому етапі люди виходять із напівтваринного стану і вступають у суспільні, насамперед сімейні зв'язки. В їхньому середовищі з'являються могутні особи героїв: вожді, пророки, організатори, винахідники. На цій стадії боги починають правити антропоморфно, закладаються підвалини культури, утверджується монархічна форма правління та основи правових норм, які спираються на силу *традиції*. Державна влада – це влада *аристократії*, яка диктує пронизані корисливими інтересами можновладців правові норми і жорстоко пригнічує підданих. Право тут виступає як *право сили*.

Кодифікація законів та введення формального правопорядку є власне початком *людської доби*. Цій добі притаманний *республікансько-демократичний устрій або представницька монархія з достойними людини правами і свободами*, що забезпечують *народний суверенітет*. Закони *узгоджують* приватний і публічний інтерес, утверджується *юридична рівність між людьми*. Максимального розвитку досягає економіка, але люди поглинаються корисливими інтересами. Герої і ентузіасти зникають, суспільством опановує моральний розклад. Наступає кінцева епоха – епоха варварства. Над законами, які забезпечують всезагальний інтерес переважають егоїстичні інтереси людей, що породжує соціальну анархію, так започатковується процес занепаду соціального розвитку і закладаються підвалини нового циклу.

Засновником класичної школи в науці кримінального права вважається італійський юрист, публіцист, прихильник доктрини природного права *Чезаре Беккарія* (1738–1794), автор знаменитої праці *«Про злочини і покарання»*. Згідно із поглядами Беккарія в природному стані люди були вільними, рівними і незалежними, але перебували в стані війни і свавілля. З метою організації спокійного і безпечного життя вони добровільно уклали *суспільний договір*, створивши верховну владу і уповноваживши її на підставі законів забезпечити достойне людини життя. Але сподівання людей були марними. Повсюди запанувало насилля і несправедливість, оскільки багато законів, які впроваджувались верховною владою, захищали інтереси небагатьох. Подібне становище особливо помітне у системі покарань, де за одні

і ті ж вчинки багаті і бідні підлягають різним санкціям. Мислитель вбачав коріння несправедливості в соціальній нерівності, яка закріплюється *правом власності*.

Для попередження злочинності і оздоровлення суспільства Беккарія пропонує монархам перейматися не власними амбіціями, а справами підданих. Він закликає до поступового зрівняння всіх громадян як в матеріальних, так і в моральних вигодах, які має в своєму розпорядженні суспільство; висловлюється за освіту і виховання народу; пише про запровадження мудрих законів і закликає до рівності усіх перед законом; про необхідність запровадження законності і впровадження обов'язкових гарантій прав індивіда.

7. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ДУМКА В США ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Особливості та характерні риси державно-правової думки США періоду визвольних змагань і конституційного оформлення нової держави в Північній Америці (XVIII ст.) зумовлені особливостями американської революції, які відрізняли її від англійської революції, що вже відбулася і Великої французької буржуазної революції, яка спалахнула невдовзі.

Перша особливість американської революції полягає в тому, що вона відбулась на території, яка історично не знала феодалізму як суспільно-економічної формації. Американському суспільству невідомі спадкова аристократія, поміщики і кріпаки, державна бюрократія (крім чужої і ворожої британської адміністрації), цехові корпорації, гільдії привілейованого духовенства та інші атрибути суспільства феодальної Європи.

Друга особливість американської революції виявляється в тому, що вона переслідувала національно-визвольну мету і розгорталась на тлі визвольної боротьби за незалежність, а згодом в умовах внутрішніх соціальних протиріч і розколу американського суспільства, переросла у війну громадянську.

Американська революція залишила недоторканною роботодавницьку систему Півдня, яка впродовж тривалого часу після завершення війни за незалежність стримувала розвиток капіталізму. Але в цілому вона мала великі наслідки – завоювання незалежності, створення єдиної федеративної республіки, конституційну і правову інституціоналізацію буржуазно-демократичних прав і свобод.

Суперечливі події американської революції, вплинули

на розвиток державно-правової думки, яка мала в основному прикладний характер, оскільки розв'язувала проблеми побудови держави і її конституційного утвердження.

Великий вплив на розгортання революційних подій і на політико-правову свідомість колоністів справила *Декларація прав Вірджинії*, схвалена конвентом 12 червня 1776 р. В Декларації вперше на континенті проголошувалась природно-правова рівність людей, які по своїй природі в однаковій мірі вільні і незалежні, і які від народження мають право на достойне життя, право набуття і володіння власністю, а також на безпеку існування.

В цілому державно-правова думка в США розвивалась у двох напрямках. Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон захищали ідеї демократичної республіки, народного суверенітету, прав і свобод громадян, самостійності штатів. Дж. Адамс, А. Гамільтон, Дж. Медісон, поділяючи погляди демократів про верховенство влади народу в державі, висловлювались за сильну централізовану федеральну владу. Але всі названі мислителі і політичні діячі були прихильниками *теорії природного права і суспільного договору*.

Серед названих імен одним із найбільш радикальних прихильників демократичного крила англо-американських мислителів був *Томас Пейн* (1737–1809), який в період американської війни за незалежність був одним із популярних публіцистів. Саме Пейн запропонував назву майбутньої держави – «Сполучені Штати Америки». Найбільш відомим його політико-філософським начерком, в якому Пейн, обґрунтовуючи *ідею народного суверенітету*, захищав *концепцію* права народу на повстання, революцію та на створення власної держави були «*Права людини*». Томас піддав гострій, емоційній, але аргументованій критиці поширену на той час думку, що після відокремлення від метрополії північно-американські колонії будуть не в змозі забезпечити розвиток промисловості, культури, безпеку.

Пейн один із перших чітко розмежував поняття «суспільство» і «державу», за критерієм їх виникнення, роллю і призначенням. На його думку, суспільство – це результат людських потреб, а уряд – людських вад. Урядування здійснюється виключно за згодою народу. Всі форми правління поділяються на виборно-представницькі і спадкові. Виборно-представницька форма правління – це республіка, а спадкова – це монархія і аристократія. Урядування вимагає таланту і здібностей. Оскільки ці чесноти не передаються у спадок то, на думку Пейна, найкращою формою правління може бути тільки республіка. Засадовим принципом і необ-

хідним атрибутом республіканського правління є права людини.

Видатну роль у розвитку американської демократії і конституціоналізму відіграла *Декларація незалежності 1776 р.*, яка була утверджена Третім континентальним конгресом і мала, безперечно для свого часу революційний характер. Цей документ був написаний американським просвітителем, філософом і політичним діячем *Т. Джефферсоном* (1743–1826 рр.). Джефферсон визнавав, що всі люди від природи рівні і наділені Творцем невід'ємними правами, серед яких домінуючими є право на життя, свободу, власність. (Треба підкреслити, що право на власність він розглядав не як природне право, що характерно для вчення, наприклад Локка, а як право громадянське, тобто таке, що походить від волі держави.) Для забезпечення цих прав люди створюють уряди, доручаючи їм владу. Якщо якась форма правління порушує принципи природного права, то народ зобов'язаний скористатися природним правом замінити або скасувати її та встановити нову владу, яка в змозі забезпечити щасливе життя. Про це було записано в Декларації: «Ми вважаємо очевидними такі істини: що всі люди, створені рівними; що вони наділені своїм творцем певними невід'ємними правами, в числі яких – життя, воля і прагнення до щастя; що для забезпечення цих прав серед людей встановлюються уряди, справедлива влада яких впливає із згоди керованих; що коли яка-небудь форма правління стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд, заснувавши його на таких принципах і організуючи його владу в тій формі, які він вважатиме за найбільш придатними для здійснення його безпеки і щастя... Але коли довгий ряд зловживань і насильств, незмінно ставлячи все ту ж мету, виявляє намір підкорити людей абсолютному деспотові, то їх право, їх обов'язок скинути такий уряд і встановити нових стражів для своєї майбутньої безпеки».¹ За Джефферсоном, найкращим урядуванням, здатним забезпечити вимоги Декларації, може бути тільки республіка.

Під таким же кутом зору розвивав свої теоретичні міркування і *Дж. Медісон* (1751–1836), вважаючи до того ж, що виключно республіка може забезпечити не тільки природні, а й політичні права. Медісон вважається «батьком американської конституції», затвердженої конгресом у

¹ Декларація незалежності США // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Т. II. – К., 1998. – С. 49.

вересні 1787 р. Саме завдячуючи Медісону ідеї природного права, республіканської форми правління, концепція рівноваги та розмежування гілок влади були матеріалізовані в Конституції США.

Американська конституція в тому вигляді, в якому була ухвалена конвентом і ратифікована є досить коротким документом. Вона складається із преамбули і 7 статей, із яких тільки 4 розбиті на розділи. В основу організації, компетенції і взаємодії вищих органів влади в республіці був покладений американський варіант принципу поділу властей, створений не стільки у відповідності із теоріями Дж. Локка і Ш. Монтеск'є, скільки з урахуванням свого власного досвіду. Необхідно особливо наголосити, що творці конституції ніколи не помишляли про створення трьох незалежних одна від одної властей. Згідно з їхніми поглядами, влада у державі єдина, але вона має три гілки: *законодавчу, виконавчу і судову*. Для запобігання концентрації повноважень, що веде до утвердження тиранії однієї із гілок влади, конституція запровадила ситему «стримувань і противаг», в основі якої лежать такі принципи. *По-перше*, всі три гілки влади мають різні джерела формування; *по-друге*, всі органи державної влади мають різні терміни повноважень (кожні два роки переобираються на одну третину); *по-третє*, конституція передбачила створення такого механізму, в рамках якого кожна із гілок влади мала всі можливості нейтралізувати можливі узурпаторські намагання з боку іншої.¹

Висновок

Суспільна думка XVIII ст. пронизана вірою в можливість людського розуму забезпечити суспільний прогрес у напрямку до щастя. Уся епоха Просвітництва характеризується загальним поступом емпіричного методу пізнання як природничих наук, так і поясненням особливостей розвитку суспільних форм буття, вбираючи державу і право. Замість раціонального стандарту природного блага, взятого на озброєння теоріями природного права і суспільного договору XVII ст. цей метод започаткував утилітаристську теорію моральних, політичних та економічних цінностей, що завершилось повним ігноруванням засадових ідей теорії природного права, яка набула поширення у XVII ст. Природне право у його органічному розумінні (тобто у взаємозв'язку

¹ Див. докл.: Декларація незалежності США. Конституція США (17 вересня 1787 р.) // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн.— К., 1998.— Т. 2.— С. 60–71.

держави і права) почало розглядатися як діяльність держави у відповідності з *правовим законом* для досягнення цілей суспільного договору: *свободи і справедливості*, а сам суспільний договір розглядався як *прийняття основних законів держави*, які регулюють відносини у суспільстві. Виразником суспільного добробуту розглядався середній клас, а отже проводилась ідея надання йому політичних прав.

Ідеали громадянської свободи (свободи думки, слова, об'єднань), недоторканності власності були реалізовані на практиці через прийняття певних форм конституційного урядування, яке здійснювалося в рамках закону. Йдеться про американську «Декларацію про незалежність», американську конституцію, французький і американський біллі (закони) про права. Захищалась думка, що центр політичної влади повинен переміститися на представницькі законодавчі органи, всі гілки влади мають відповідати перед виборцями, якими є майже все доросле населення.

Великий вплив на формування американської конституції та західних демократій справили ідеї поділу властей Ш.-Л. Монтеск'є, який обґрунтував твердження, що законодавче закріплення поділу властей забезпечить панування в суспільстві правового закону.

Жан-Жак Руссо своїм вченням про закон, як вираження загальної волі і про законодавчу владу, як прерогативу невідчужуваного народного суверенітету справив неабиякий вплив на розвиток вчень про державу і право. Суть ідеї народного суверенітету Руссо зводилась до визнання народу єдиним сувереном. Вперше в історії суспільної думки під поняття «народ» мислитель помістив не окрему соціальну верству (низи суспільства, «третій стан» чи «трудящі»), а доросле чоловіче населення всієї нації. Відчуження суверенітету від народу на користь окремих осіб чи органів влади, так і його поділ між окремими частинами народу, згідно із поглядами Руссо, означало б заперечення суверенітету як спільної волі всього народу.

Значення доробку Дж. Віко про вплив духовних факторів на виникнення і розвиток державної форми організації суспільства має в сьогоднішніх умовах переоцінки цінностей актуальне значення під кутом зору вивчення цивілізаційних засад розвитку суспільства і соціальних форм його буття, залучаючи державу і право як соціальні інститути.

Значення ідей Ч. Беккарія, який захищав універсальні людські цінності свободи, честі і гідності людини, суспільний порядок, який забезпечується перш за все не карально-репресивними засобами держави, а справедливими закона-

ми, самодисципліною і високою правосвідомістю індивідів важко переоцінити в справі побудови правової держави і громадянського суспільства.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Залучаючи навчальний матеріал з хрестоматії «Історія держави і права зарубіжних країн», доведіть або спростуйте твердження, що особливістю державно-правової думки доби Просвітництва стало поєднання теорії з практикою.

2. Співставивши погляди Гроція, Гоббса, Локка і Руссо на соціальну нерівність, з'ясуйте, як вони пов'язували її з питаннями виникнення держави?

3. Вкажіть на раціональне зерно теорії поділу властей Ш. Монтеस्क'є. Чим ідея поділу властей Монтеस्क'є і Локка відрізняється від ідеї розподілу державної влади «батьків» американської конституції?

4. Дайте тлумачення змісту поняття «політичної свободи», яке знаходимо в державно-правовій теорії Монтеस्क'є: «Свобода є правом робити те, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами заборонено, він би втратив свободу, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни».

5. Вкажіть на суттєву різницю в теоріях суспільного договору XVII і XVIII ст. Чим ця різниця обумовлена?

6. Сформулюйте суть державно-правової ідеології просвітителів.

7. Що спільного і відмітного в ідеях про народний суверенітет М. Падуанського і Ж.-Ж. Руссо?

Література

Азаркин Н. Монтеस्कье.— М., 1988.

Американские просветители. Избранные произведения: В 2-х т.— М., 1968.

Баскин М. Монтеस्कье.— М., 1965.

Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций.— К.— М., 1994.

История политических и правовых учений / Под. ред. В. Нерсисянца.— М., 1999.— С. 277–321; 369–389.

История государства и права зарубежных стран. Учебн. для вузов: В 2-х ч. / Под общ. ред. Жидкова О. и Крашенинниковой Н.— М., 2000.— Ч. 2.— С. 1–194.

Монтеस्कье Ш. О духе законов // Антология мировой философии: Сб. филос. текстов.— К., 1991.— Т. 1.— Ч. 2.— С. 109–151.

Политические учения: история и современность. Домарксистская политическая мысль.— М., 1976.

Реев Н. Политические взгляды американских федералистов // Из истории политических учений.— М., 1976.— С. 143–160.

Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права // Антология мировой философии: Сб. филос. текстов.— К., 1991.— Т. 1.— Ч. 2.— С. 158–163.

Себайн Г., Торсон Л. Історія політичної думки.— К., 1997.— С. 481–529.

Семенов В., Шульженко Ф. К вопросу о философских основаниях права.— К., 1995.— С. 29–34.

Семенов В., Шульженко Ф. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII–XVIII століть.— К., 1995.— С. 38–47.

Сиволап И. Социальные идеи Вольтера.— М., 1978.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій.— К., 1997.— С. 54–70.

Хрестоматія з «Історії держави і права зарубіжних країн». У 2-х т.— К., 1998.— Т. 2.— С. 3–135.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВЧЕННЯХ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ ст.

1. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В НІМЕЧЧИНІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Впродовж ХVІІІ ст. – першої половини ХІХ ст. філософія в Німеччині, частиною якої була і державно-правова теорія, формувалась на тлі переважно лютеранської духовності з її пошуками та акцентом на безпосередніх (поза католицькою церквою як інституцією) стосунках людини як духовної істоти з Богом. Але й у цій традиції дух ототожнювався з розумом і з розвитком останнього пов'язувався історичний прогрес людства. Критерієм прогресу виступав ідеал Царства Свободи (Царства Розуму). Реальна історія розглядалась у релігійно-містичній площині, тобто як здійснення, конкретизація цього ідеалу. З метафізичних позицій буття виводився своєрідний моральний світ свободи, що реалізовувався у сфері саморозвитку «розумного духу» як такого.

Така особливість духовної традиції зумовлювалась впливом трьох основних чинників. *По-перше*, особливістю внутрішнього життя Німеччини, яке характеризувалось політичною роздрібненістю (відсутність єдиної держави та існування багатьох карликових монархій), небезпекою втрати незалежності держави чи частини її території, економічною відсталістю, етнічною строкатістю населення тощо. *По-друге*, уповільненою ходою процесу індустріалізації та запізнiлим характером модернізації всіх сфер суспільного життя держави. *По-третє*, впливом американської і особливо французької революцій. Все це і обумовило певну непослідовність та внутрішню суперечливість творчого доробку представників німецького Просвітництва. Державно-правові концепції вказаного періоду в Німеччині представлені визначними філософами Кантом, Гегелем, Фіхте.

(*Іммануїл Кант*) (1724–1804) – німецький філософ і вчений, родоначальник німецької класичної філософії, належав до просвітителів, які вірили у прогрес людства як у скеровану розумом прямолінійну) (хоча й не без прикрих

випадковостей і частково зворотних рухів) еволюцію] Свою державно-правову концепцію, в основі якої лежать принципи етики, Кант виклав у відомих працях «*Метафізичні вчення про право*», «*До вічного миру*», «*Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору*».]

Теоретичні міркування Канта про державу і право спрямовані не на пізнання сутності права і держави, а на з'ясування проблеми, якими вони повинні бути згідно з вимогами сформульованого філософом категоричного імперативу практичного розуму. Категоричний імператив Канта – це *абсолютне і безумовне веління людського розуму про належну поведінку*. Зміст його формулюється так: «Дій відповідно, щоб максима твоєї волі в будь-який час могла стати принципом загального законодавства». В цілому сутність вимог категоричного імперативу зводилась до обов'язку ставитися до людства і в своїй особі і в особі іншого як до мети, й ніколи не ставитися до нього як до засобу.

Кант підкреслював, що запорукою додержання вимог категоричного імперативу, а отже і морального вчинку є не прагнення до щастя, спрямоване на досягнення зовнішніх благ, не любов чи симпатії, а виключно повага до морального закону і додержання морального обов'язку.

Кант послідовно проводив ідею, що людина є найвищою цінністю, метою і не може бути засобом здійснення будь-яких планів; людина – це суб'єкт моральної свідомості, і у своєму житті повинна керуватися моральними законами; моральний закон апіорний (апіорі)¹ – не підлягає ніяким впливам, а, отже, є безумовним у виконанні (йдеться про категоричний імператив); порушення вимог морального закону веде до свавілля (бо людина має свободу, яка іманентна, тобто внутрішньо притаманна індивіду); для обмеження свавілля існує право.

Згідно із Кантом *право* – це *сукупність умов, що обмежують свавілля одного індивіда у відношенні до іншого під кутом зору загального закону свободи, і які запобігають юридичним конфліктам у суспільстві*. Мислитель наголошував, що *право* покликане регулювати зовнішню сферу поведінки людей. Суб'єктивні ж мотиви поведінки, думки індивіда, його переживання правом не охоплюються, – це є сферою *моралі*. «Мене можуть змусити до певних вчинків заради досягнення якоїсь мети, – писав він, – але вони позбавлені можливості змусити мене до того, щоб мати ту чи іншу мету». Інакше кажучи, ніхто не має права вказувати

¹ Див.: Словник термінів, с. 218.

(диктувати) людині, заради чого вона має жити, в чому вбачає особисте благо і щастя. Більше того ніхто не має права силою погроз вимагати від неї виконання цих вказівок.

Кант вказував на істинне завдання права – гарантувати моралі такий соціальний простір, в якому б вона могла без перешкод виявляти себе, і в якому максимально могла б реалізуватись свобода індивіда. Право може досягти цього покликання, якщо буде загальнообов'язковим і здійснюватиметься примусом. Забезпечує примус держава, яка зобов'язана функціонувати в рамках вимог права, а її устрій і режим мусять максимально відповідати принципам права (це засада концепції правової держави).

У праві Кант розрізняв три категорії: природне право, позитивне право, справедливість. Джерелом природного права є самоочевидні апіорні принципи (вроджені ідеї); джерелом позитивного права є воля законодавця; справедливість – це щастя пропорційне чесності (домагання, які не передбачені законом і тому не підлягають примусу).

Природне право, в свою чергу, мислитель поділяв на приватне і публічне. Приватне право регулює відносини індивідів як власників. Публічне – взаємовідносини між людьми, які об'єднані в союз громадян (державу), як члени політичного цілого. Центральним інститутом публічного права, згідно із Кантом, є прерогатива народу вимагати участі в утвердженні правопорядку шляхом прийняття Конституції, яка б виражала його волю. Фактично Кант обґрунтував ідею народного суверенітету. Але виборчим правом наділяв людей з високим майновим цензом. Участь у виборах тих, хто продавав свою здатність до праці, Кантом не передбачалася.

Висуваючи питання про походження держави, Кант наголошував, що вона виникла згідно із «категоричним імперативом» шляхом угоди між людьми, мета якої полягає в досягненні взаємної вигоди. Мислитель вказав на необхідну умову стабільного життя в державі – це забезпечення правового порядку, попередження деспотизму. Шляхом досягнення такого стану є встановлення у державі жорсткої субординації і узгодження дій трьох властей: законодавчої, яка належить виключно суверенній, «колективній волі народу»; виконавчої, яка зосереджується в руках законного правителя і яка підпорядкована законодавчій, верховній владі; судової, яка призначається як виконавча влада.

Аналізуючи державно-правове вчення Канта, необхідно підкреслити надзвичайну актуальність висунутої мислителем концепції світового союзу незалежних правових дер-

жсав. Такий союз, на думку Канта, мав би виступати в ролі охоронця свободи і незалежності суверенних держав, захисником і гарантом миру. Цей союз мислитель називав «державою народів» та «федерацією вільних держав». Однак, і на цьому слід особливо наголосити, йшлося не про світову республіку чи світову імперію, а про *співтовариство*, конфедерацію вільних і незалежних держав, яка могла б припинити своє існування за спільною згодою її суб'єктів у будь-який час.

Кант обґрунтував *ідею* про «*право* *всесвітнього громадянства*», захищаючи право вибору людиною відвідин, перебування і проживання в будь-якому регіоні земної кулі. Однак це право виключало завоювання і будь-які прояви експлуатації. Обґрунтовуючи доцільність введення права всесвітнього громадянства, Кант підкреслював, що тісне спілкування між народами розвинулося всюди настільки, що порушення права в одному місці, відлунюється повсюди. Показово, що мислитель не протиставляв право всесвітнього громадянства праву державного громадянства і не заперечував останнього.

Йоган Готліб Фіхте (1762–1814) – філософ, представник німецького класичного ідеалізму, погляди на державу і право розвивав у руслі природно-правової доктрини. Методологічною основою державно-правової концепції Фіхте висував суб'єктивний ідеалізм. *Суб'єктивний ідеалізм* – це *філософська течія, прибічники якої увесь матеріальний світ розглядають як сферу прояву свободи людського духу*. Для суб'єктивних ідеалістів не існує об'єктивної реальності поза *людською свідомістю і діяльністю* (самосвідомістю).

Людина у філософії Фіхте є істотою творчою, вільною в своїй діяльності і постійно прагне до реалізації потреби свободи. Реалізація потреби свободи і творчості є необхідною умовою поступу суспільства до рівності та єдності його членів. Зовнішніми умовами реалізації такого поступу виступають держава і право. У державно-правовій концепції Фіхте держава розглядається як самоціль.

Право Фіхте виводить із «чистих форм розуму». Зовнішні чинники не мають відношення до його природи. Необхідність права задовольняється самосвідомістю, оскільки, згідно із вченням Фіхте, тільки з наявності права самосвідомість може в повній мірі виявити себе.

Особливістю права є те, що воно ґрунтується не на індивідуальній волі, а конституюється на основі взаємного визнання індивідами особистої свободи, тобто на підставі *єдиної колективної волі*.

Єдина колективна воля формується внаслідок укладення договору між розумно вільними людьми, який вбирає в себе три типи суспільних відносин: договір про власність, договір про захист, договір про об'єднання. Єдина колективна воля концентрується у примусі. Апаратом примусу є держава. Фіхте заперечував ідею поділу влади у державі. На його думку для запобігання можливим зловживанням з боку держави (як апарату примусу) необхідно створити вищу контрольну інстанцію – ефорат, що призначається народом, стоїть над державою та володіє правом забороняти незаконні (ті, що суперечать умовам договору) дії влади.

Гарантією свободи окремого індивіда в умовах договору та умовою узгодження свободи індивіда із свободою загалу є правова спільність людей. Форму правової спільності втілює юридичний закон, який виражає загальну волю людей. Головне завдання закону полягає в забезпеченні умов договору.

Необхідною умовою договору про власність є те, що держава зобов'язана створити задовільні умови для праці людей і набуття ними власності. Умовою договору про захист є покладання на людину обов'язків захищати свою власність від злочинних посягань і не зазіхати на майно чи власність інших. Умови договору про об'єднання виявляється синтезом умов двох попередніх договорів і виступають гарантом їх виконання.

У зрілому віці під впливом теорій французьких соціалістів-утопістів Фіхте написав працю «Замкнена торгова держава» (1800 р.). Критикуючи суспільні відносини, що склалися на той час у Німеччині, і, захищаючи права трудящої людини на працю і достойне життя, Фіхте запропонував проект ідеальної держави з надмірною етатизацією (одержавленням) усіх сфер суспільного життя. У запропонованому Фіхте проекті держава є не самоціллю, а засобом досягнення ідеального суспільного устрою, в якому люди, озброєні наукою і максимально використовуючи техніку, будуть вирішувати проблеми повсякденного життя без надмірних зусиль.

На думку Фіхте, держава (апарат примусу) створює умови для розвитку продуктивних сил. Вона докладно регулює виробництво і розподіл, суворо регламентуючи побут. З огляду на економічний розвиток держава покликана перетворити країну в самодостатній і самозабезпечувальний організм. Фіхте не відкидає приватної власності, але розглядає її як трудову, тобто таку, яка створюється власною працею. Проте мислитель заперечує приватну власність на землю, наголошуючи, що Земля належить Богові, а

люди лише користуються нею та обробляють належним чином.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) – представник німецької класичної філософії, творець системної теорії діалектики на основі об'єктивного ідеалізму. Державно-правова тематика висвітлена ним у таких працях як «Конституція Німеччини», «Про наукові способи дослідження природного права, його місце в практичній філософії і його відношення до науки про позитивне право», «Феноменологія духу», «Філософія духу», «Філософія права» та ін. Гегель не ставив на меті давати вказівки, якими повинні бути держава і право. Він здійснив ґрунтовний науковий аналіз їх сутності в рамках розв'язання однієї з центральних проблем своєї філософії – проблеми свободи, проаналізувавши зміст поняття свободи як конкретно-історичного явища. Для нього свобода – не ідеал, до якого має прагнути людство, і не пройдений, назавжди втрачений етап, а дійсність, актуальний стан суспільства.

Згідно із Гегелем, увесь історичний поступ людства, не що інше, як об'єктивізація поняття свободи. Змістом свободи є, за Гегелем, розум взагалі. Все, що суперечить розуму – це свавілля або несвобода в дійсності. Спільним корінням свободи та розуму, їх єдністю є людина – вільна (свободна) істота.

Найвним буттям свободи у реальному житті є право. Конкретною формою вираження права є закон, який обмежує свавілля. Втіленням ідеї свободи і права є держава.

Актуалізуючи поняття свободи, стверджуючи, що найбільш адекватного виразу воно досягло в громадянському суспільстві, прусській правовій державі, Гегель, однак, не позбавляв свободу історичної перспективи. У «Філософії права» він чітко розрізняє «зовнішню державу» та державу як «загальну субстанцію». Перша, за Гегелем, є власне «громадянським суспільством» – засіб для індивідів, друга «субстанційна держава» – є самоціллю.

У своїй державно-правовій концепції Гегель синтезував платонівсько-аристотелівську думку про державу як субстанцію і цілісний організм (первинність полісу перед індивідом) з досвідом християнства і лібералізму, зокрема із визнанням останнім індивідуальних прав і свобод, рівності усіх перед законом. Подібно до того, як у Платона і Арістотеля тільки полісна організація суспільства забезпечує справедливість і право (норму політичної справедливості), так і у Гегеля свобода, право, справедливість можливі тільки в державі, яка відповідає ідеї держави, тобто «субстан-

ційній» державі. [Ідея держави розкривається Гегелем троєюко: 1) як безпосередня дійсність у вигляді індивідуальної держави. Йдеться про державний лад, державне право; 2) у відношеннях між державами як зовнішнє державне право; 3) держава як дійсність конкретної свободи (окрема держава) у всесвітній історії.]

[Субстанційна держава, згідно із вченням Гегеля, історично передує громадянському суспільству і є підґрунтям його розвитку.] За Гегелем, народ без державного устрою не має власне ніякої історії. Всесвітня історія для німецького філософа розгортається передусім як поступ державних форм. У цьому сенсі, зрозуміло, що первісність розглядається ним як «доісторичний час», коли не існує державних форм і, на переконання філософа, «всі несвободні» – панує свавілля дикунів.]

[Власне ж в історії людства Гегель виділяє три основні фази: східну, античну (греко-римську) та германо-християнську.]

Східний світ виступає для Гегеля як деспотизм або неістинна монархія, бо свободним там є лише один – деспот. Загальне свавілля дикого стану (первісності) замінене індивідуальним свавіллям правителя, яке й розглядається як закон. Власність, сім'я, державність не мають індивідуалізованих форм, розчиняючись у всезагальному. [Скажімо, сім'я стверджується як необхідність, але не є чимось абсолютним і непорушним, оскільки самодержець може відібрати у чоловіка дружину та дітей.] Так само виглядає картина стосовно власності.

[Природним для античного суспільства німецький філософ вважає демократичний або аристократичний устрій, коли вільні лише окремі люди, а більшість цього блага позбавлена (наприклад, не громадяни полісу і раби). В античному світі свобода визнається вже не за одним (як на сході), а за декількома (в аристократіях) та за багатьма (у демократіях).

[І лише у християнстві, що виникає в надрах античного світу, згідно із поглядами Гегеля, особа в царині релігійного буття знаходить саму себе і свою духовну свободу. Людина тут визнається конкретною особою і водночас образом Божим, вона є і самоціль, і самоцінність, що має призначення для вічності.] Але, на думку філософа, християнський дух не міг знайти можливостей для адекватної державної актуалізації за умов Римської імперії, і це стало можливим лише завдяки нашествю германців.

Лише у середньовічному германсько-християнському

світі, на думку Гегеля, свобода, мораль вперше цілком і неподільно поєднуються з індивідом як таким, а свобода усвідомлюється як надбання всіх. Тут здійснюється принцип дійсної монархії, в системі якої всі вільні.

Європейська державність як поступове здійснення свободи всіх (у їх єдності) має бути монархією. Але єдиновладдя монарха доповнюється (але не обмежується) участю деяких в управлінні та представництвом усіх у станових зборах та судах присяжних. *Тобто Гегель мав на увазі конституційну монархію, засновану на принципі поділу властей.*

Тільки в умовах конституційної монархії, згідно із логикою мислителя, можливий найвищий вияв позитивної (розумної) свободи. Він мав на увазі свободу не окремого індивіда, чи держави, а *органічно цілісну свободу – свободу державно-організованого народу (нації), яка інтегрує в собі свободу окремих індивідів.* Тут всі відносини опосередковані правом і мають правовий характер.

Тільки державно-організований народ, на думку Гегеля, має всі підстави створити громадянське суспільство. Він підкреслював, що *громадянське суспільство – це опосередкована через працю система потреб, яка ґрунтується на принципі панування приватної власності й на загальній формальній рівності людей.* Інакше кажучи, згідно із Гегелем, в умовах існування державно-організованого народу (нації) люди рівні, як абсолютно вільні особистості, *рівні в їх однаковому праві на приватну власність*, але, наголошував мислитель не в розмірах володіння цією власністю. *Право приватної власності є підмурком формальної (тобто правової) рівності людей у громадянському суспільстві.*

Громадянське суспільство (читай буржуазне суспільство) як історичну реальність Гегель піддав ґрунтовному аналізу, узагальнивши цивілізаційні здобутки буржуазного суспільства, що утверджувалося тоді в Європі. Згідно із Гегелем, у громадянському суспільстві існує взаємодія і взаємозв'язок незалежних один від одного індивідів. Він здійснюється на основі розуміння того, що конкретний індивід, який намагається досягнути певної мети, не зможе реалізувати її в повному обсязі, не співвідносячи свою власну діяльність з інтересами інших членів суспільства; усвідомлення індивідом своєї залежності не тільки від результатів своєї власної праці, а й від результатів та блага інших; усвідомлення універсальної залежності потреб та інтересів усіх членів суспільства. Коли особистість зможе подолати свій власний егоїзм, який владно диктує їй, що інші люди для неї «ніщо» або лише засіб досягнення мети, тільки тоді

вона спроможна посісти громадянську позицію, тобто позицію загального інтересу, що і є запорукою реалізації її дійсної (справжньої) свободи. Згідно із Гегелем, дійсна свобода полягає в усвідомленні індивідом того, що він частка субстанційного духу (субстанційної держави, яка сама є правом і свободою в дійсності), а його призначення – злитися із цілим, підпорядкувати свої особливі інтереси та вчинки загальному – державно-організованому народу (нації).

Отже, на погляд Гегеля, істинного розуміння свободи і можливості її досягнення та реалізації індивід набуває в державі, бо держава – це втілення ідеї свободи і права. Право – це наявне буття свободи. Йдеться про справжню позитивну свободу, яка передбачає обмеження, проте не яке завгодно, згідно із Гегелем, а цілком певного типу – *розумне обмеження*. В цьому сенсі право виступає як міра свободи. Конкретною формою вираження права (особливим правом держави) є закон. Втілене в законі право набуває всезагальності і регулює зовнішні аспекти суспільних відносин. Отже, насамкінець, згідно із Гегелем, право є *мірою формально визначеної свободи*.

Таким чином, в державно-правовій концепції Гегеля держава за своєю суттю є *правовим явищем*. Громадянське суспільство може сформуватися тільки в *умовах правової держави*. Сутність права – це *міра свободи*. Сутність закону, як конкретної форми вираження права – це *міра формально визначеної свободи*.

2. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ ПРЕДСТАВНИКІВ БУРЖУАЗНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ У ФРАНЦІЇ ТА АНГЛІЇ

В англо-французькій духовній традиції, на відміну від Німеччини, прогрес усвідомлювався в утилітарно-прагматичній площині матеріального перетворення світу. Неухильний прогрес розуму, економічних потужностей та пов'язане з ним зростання комфортності життя мислились як закономірний рух людства до неодмінно кращого майбутнього. Започаткувався англо-французький позитивістський з утопіями лібералізму та соціалізму підхід до тлумачення держави і права, їх місця і ролі, завдання в загальному поступі історичного прогресу.

Домінуючим способом політичного мислення став лібералізм, а підмурком лібералізму – постулат про *природу вартості*, яка служить задоволенню потреб і сприяє реалізації людської особистості. Визнаючи політичну свободу як

невід'ємний атрибут буржуазної культури, лібералізм взяв на себе завдання зробити з неї набуток загалу, тобто дійсний суспільний наробок. Ліберальні мислителі в основу своїх правових, економічних і політичних реформ поклали принцип найбільшого щастя для найбільшого числа людей. В їхніх теоріях знайшли відображення об'єктивні тенденції розвитку буржуазного суспільства, що проявилися в формуванні буржуазного індивідуалізму та протиставлення держави і громадянського суспільства як самостійних сфер суспільного життя. В суспільному житті впроваджується принцип «laissez faire» – наріжний принцип ліберальної свідомості, який означає вимогу вилучити з життя людей будь-які обмеження і перешкоди, що стоять на заваді реалізації їхніх прав, вільної діяльності і самореалізації. Передусім цей принцип містив ідею звести нанівець втручання держави у вільне підприємництво. Держава повинна лише забезпечувати функціонування і захист громадянського суспільства (в значенні буржуазного суспільства), порядку в ньому, збереження загальних умов капіталістичного господарювання. В основу державно-правових вчень був покладений *утилітаризм* («utilitas» – користь, вигода; прагнення мати перш за все свій власний зиск, користь).

Розвиток таких уявлень поповнився доробком представника англійського лібералізму, філософа і юриста, засновника теорії утилітаризму *Ієремі Бентама* (1748–1832). Свої державно-правові погляди він виклав у відомих працях: «*Принципи законодавства*», «*Фрагмент про урядування*», «*Керівні засади конституційного кодексу для всіх держав*». Основою державно-правової концепції Бентама є положення про те, що в житті людей повинно бути якомога більше користі, задоволень і якомога менше страждань. З особистої користі, блага кожного індивіда складається суспільна користь і загальне благо. Звідси, згідно із вченням Бентама, головною *метою держави* є створення умов для досягнення користі і щастя кожною людиною. Для досягнення вказаної мети держава зобов'язана сприяти розвитку приватної власності, що дозволить зменшити бідність, а, отже, збільшити загальну користь. Важливим важелем у створенні умов для розвитку приватної власності є ефективна боротьба зі злочинністю.

Бентам послідовно проводив думку, що обов'язковою умовою у досягненні накресленого ним суспільного ідеалу є демократизація політичних інститутів. Для цього демократизувати потрібно не лише організацію державної влади, а й усю політичну систему суспільства. У цьому аспекті він

закликав до розширення виборчих прав, включаючи надання виборчих прав також і жінкам. Він переконував, що з допомогою демократичних інститутів таких як вільна преса, громадські дискусії, публічні зібрання можна буде контролювати діяльність законодавчої і виконавчої влади.

Бентам критикував договірну теорію держави, захищаючи думку, що всі держави утворені шляхом насилля і закріпилися завдяки звичкам людей підкорятися урядові. Він також заперечував ідею природного права, яке історично і логічно передує державі, стверджуючи, що ніяких природних прав, що передують державі й урядам не існує. Природними у людини є тільки почуття, нахили та здібності. Стандартом цінностей і причиною людської поведінки є виключно насолода і біль. Право, – за Бентамом, – це *сукупність знаків (символів), виданих і затверджених сувереном для забезпечення належної поведінки підданих*.

У зв'язку з цим необхідно докладніше зупинитися на аналізі Бентамової теорії в царині карного (кримінального) права. Мислитель будував свою теорію на переконанні, що покарання є завжди злом, оскільки воно спричиняє біль, і що виправданим воно буває настільки, наскільки запобігає ще більшому злу в майбутньому чи відшкодовує вже заподіяне зло. На його погляд, карна юриспруденція повинна забезпечувати реальну класифікацію покарань за принципом аналогії, аби зробити кару сумірною злочинові й запобігти кривді. Узагалі мислитель виводив правило, що біль, завданий покаранням, повинен перевершувати вигоду, здобуту внаслідок нанесення кривди, але не примножувати зла, вже заподіяного тією кривдою.

Духівником французького лібералізму переважна більшість науковців вважають відомого публіциста *Бенжамена Анрі Констана* (1767–1830). Відомою його працею, в якій він обґрунтував ліберальні погляди про державу є *«Курс конституційної політики»*, яка побачила світ після смерті автора. Стержнем державно-правової концепції Б. Констана є проблема *індивідуальної свободи*, під якою він перш за все розуміє свободу приватної власності, яка досягається шляхом обмеження впливу держави на економічне життя та поділом властей.

Головною у його вченні була проблема співвідношення індивіда і держави. Своє вчення мислитель присвятив аналізу таких категорій як особистість, держава і громадянське суспільство. Констан підкреслював, що *свобода індивіда* є необхідною умовою формування правової держави і громадянського суспільства. Невід'ємними складниками

індивідуальної свободи є зацікавленість людей у мирі, у результатах своєї праці, розвитку комерції та підприємництва, створенні умов особистої та майнової безпеки. В цьому аспекті Констан вбачав *соціальну роль держави* в забезпеченні особистої свободи людей, а *завдання* – в сприянні розвитку свободи індивіда.

Політичним ідеалом Констана була конституційна монархія. Перевагу конституційної монархії мислитель вбачав у тому, що, на його погляд, в особі конституційного монарха політичне суспільство набуває «нейтральної влади», яка перебуває поза трьома властями: законодавчою, виконавчою, судовою, незалежна від них і тому здатна (і зобов'язана) забезпечити їхню єдність, кооперацію та корисну діяльність на благо суспільства.

Засновником позитивістської теорії держави та права був французький філософ, один із фундаторів позитивізму в соціології *Огюст Конт* (1798–1857). Важливо наголосити, що його правові погляди не є позитивістськими в юридичному значенні, оскільки у його вченні позитивне право не справляє впливу на розвиток суспільства. Провідну роль тут відіграють принципи моралі (класичний юридичний позитивізм розглядає право відособлено від моральних його оцінок). Конт керувався принципом, що ідеї правлять світом, а розвиток суспільства (усі сфери його буття, включаючи політичну владу й державу) визначається формами мислення. За Контом, суспільство проходить у своєму розвитку три стадії: теологічну, за час якої люди пояснюють явища світу на принципах релігії, відводячи провідну роль у світі надприродним явищам; метафізичну – усі явища зумовлюються дією сутностей і причин; позитивну – усі явища висвітлюються з позицій науки. Заперечуючи можливість пізнання сутності речей, мислитель висловив думку, що науці слід лише описувати явища та їх співіснування. У зв'язку з цим у своєму вченні Конт не торкається питань про походження держави і права. Він висуває проблему їх співвідношення, заперечуючи ідею природного права як таку.

Фундаментальною працею Конта, в якій він ретельно аналізує зміст трьох стадій розвитку суспільства, є шеститомний курс *«Позитивної філософії»*, яку він публікував впродовж майже другої чверті XIX ст.

Перша стадія розвитку суспільства, на думку філософа, характеризується пануванням уявлень, які значно обмежують коло знань. Люди пояснюють існування явищ наявністю богів і духів. На цій стадії панує авторитет і монархія.

Метафізичній стадії притаманна дія різноманітних сил, як прояв сутностей. На цій стадії вплив авторитетів слабне, в людській індивідуальності посилюється егоїзм і послаблюються її зв'язки із суспільством. Зростає роль інтелекту, втрачають вагу духовні цінності, домінуючої ролі набувають цінності «інструментальні». На цій стадії виростає прагнення *замінити* владу монарха владою народу. Друга стадія є перехідною до третьої, найвищої.

На третій стадії зміни в суспільстві відбуваються під впливом позитивного знання (наукового знання), яке дає математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія (соціальна фізика). Позитивна наука виявляє порядок у природі, закони природи і суспільства, а метафізичні проблеми, тобто проблеми буття і його сутності оголошуються такими, що не піддаються розв'язанню. На позитивній стадії долається розрив між теорією і практикою, який виник на попередній стадії. Прогрес знань оголошується провідною силою суспільного прогресу. На цій стадії формується нова соціально-політична система – *соціократія*. *Політична влада за соціократії перебуває в руках банкірів та їх радників – філософів-позитивістів*. У суспільстві уніфікується мислення, утверджується тотальний державний контроль і жорстка суспільна та виробнича дисципліна. Суб'єктивних прав не існує, оскільки вони суперечать принципам соціальної солідарності.

Неодмінною умовою стабільного функціонування суспільства та формування соціальної солідарності, згідно із О. Контом, є *закон*, зміст якого виражається у формулі: «Любов як принцип, порядок як основа і прогрес як мета». Перед цим законом у суспільстві всі рівні. Усі володіють єдиним правом – *виконувати свій обов'язок*. Важливим соціальним обов'язком окреслюється обов'язок мати приватну власність, як запоруку створення капіталів і забезпечення високого рівня життя в умовах соціократії, накопичення багатств і створення стабільного фундаменту для нащадків.

Висновок

Державно-правова думка кінця XVIII – початку XIX ст. втілила основні засади лібералізму – ідеології підприємницьких і торгових кіл нового класу – буржуазії, університетської професури та частини вищих категорій чиновництва. Концептуальним ядром лібералізму були дві засадові тези: особиста свобода, свобода кожного індивіда і приватна власність як суть найвищих соціальних цінностей; реалі-

зація вказаних цінностей забезпечує не лише розкриття широких творчих потенцій особистості та її благополуччя, але є водночас і запорукою суспільного руху в цілому і державної організації зокрема. Навколо цього смислотворчого концептуального ядра виникала ціла низка ідей щодо раціональної перебудови світу, про загальне благо і право, конкуренцію і контроль. Серед них були ідеї правової держави, конституціоналізму, поділу влади, самоуправління тощо.

Важливою заслугою Гегеля було обґрунтування суті держави як правового явища. Логічні міркування про те, що держава історично передує громадянському суспільству і є основою його розвитку, завершилися у Гегеля повним підпорядкуванням індивіда державі. Однак, аргументуючи етатизм, мислитель фактично попереджав про небезпеку, яку несе в собі тоталітаризм. Висновок Гегеля про те, що основою формування громадянського суспільства є держава, в якій відносини опосередковуються правом і мають правовий характер, особливо актуальний для посттоталітарних держав, які будують правову державу і громадянське суспільство.

Форму тоталітарної держави обґрунтував Фіхте, висунувши також ідеї про формування національної держави і виховання народу в дусі патріотизму, любові до батьківщини і прагнення свободи, відводячи освіті і вихованню народу вагомую роль. У зв'язку з цим він високо цінував труд інтелігенції, вчених як наставників нації, здатних закласти фундамент для прогресивного розвитку суспільства.

Про право як гарантію індивідуальної свободи говорив О. Конт. Його ідеї соціальної солідарності набули новітнього звучання в працях Л. Дюгі, М. Оріу та ін. Ідея Бенґама про виникнення держав шляхом насилля набула свого розвитку в теорії насилля Гумпловича.

Завдання для індивідуальної роботи

1. У карній юриспруденції Бенґама провідним є правило, що дієвим стримувальним засобом запобігання злочинам є суворість покарання (біль, завданий покаранням, повинен перевищувати вигоду, здобуту внаслідок учинення кривди індивідам, класам чи суспільству в цілому). У карній юриспруденції Бекарія домінуючим є правило, що дієвішим попереджувальним засобом є невідоротність покарань. Обґрунтуйте, який із названих стримувальних засобів, на вашу думку, є дієвішим і чому?

2. Відомо, що в Кримінальному Кодексі УРСР 1927 р. (ст. 7) застосовувались кваліфікації злочинів за аналогією. В утилітаристській теорії кримінального права Бенґама передбачається кваліфікація покарань за аналогією. Який, на вашу думку, у цих підходах домінує принцип? (Розв'яжіть проблему в площині відношення держави і особи, держави і суспільства).

3. На вашу думку, чим обумовлена змістовна відмінність державно-правових концепцій німецького, французького і англійського лібералізму.

4. З'ясуйте різницю між античними уявленнями Платона і Арістотеля та уявленнями Гегеля про субстанційну роль держави.

5. Вкажіть на відмінності в поглядах Руссо і Гегеля на державу.

Література

Гегель Г. Ф. О научных способах исследования права и его места в практической философии и его отношении к науке о позитивном праве // Г. Ф. Гегель. Политические произведения. – М., 1978.

Гегель Г. Ф. Философия права. – М., 1983.

Гайденко П. Философия Фихте и современность. – М., 1979.

Кант И. Метафизика нравов // Сочинения. – Т. 4. – Ч. II. – М., 1965.

Кечекьян С. Социологические взгляды Огюста Конта // Советское государство и право. – 1957, № 12. – С. 90–97.

Нерсисянц В. Гегелевская философия права: история и современность. – М., 1974.

Нерсисянц В. Право и закон.: Из истории правовых учений. – М., 1983.

Пионтковский А. Учение Гегеля о государстве и его уголовно-правовая теория. – М., 1993.

Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. – К., 1997. – С. 549–611.

Семенов В., Шаповал В., Шульженко Ф. К вопросу о философских основаниях права. – 1995. – С. 33–34.

Семенов В., Шульженко Ф. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII–XVIII ст. – К., 1995. – С. 38–47.

Тихонравов Ю. Основы философии права. – М., 1997. – С. 427–483.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій. – К., 1997. – С. 70–83.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ

1. УТОПІЧНІ ІДЕЇ XVI–XVIII ст.

Утопічний соціалізм – це мрійництво, проекти і вчення про докорінне перетворення суспільного ладу на принципах соціальної рівності, відсутності експлуатації і *спільній праці усіх громадян*.

Утопічний комунізм, на відміну від утопічного соціалізму, виражає «ідеал» патріархального ладу з патерналістською психологією людей, з *усуспільненими формами співжиття*.

В зародку ідеї утопічного соціалізму знаходимо у легенді про «золотий вік» (існувала в багатьох народів), яка ідеалізувала суспільний лад з пануючою соціальною рівністю людей.

Велику роль у формуванні утопічного комунізму зіграло раннє християнство, яке проповідувало загальнолюдську рівність і братерство між людьми і особливо евангельський ідеал з усуспільненими формами співжиття, характерними для примітивного комунізму.

Однак християнство спрямувало утопічну думку в русло релігійної утопії. Що ж до аспектів світського життя, то утопічні ідеї виникли разом з критикою буржуазного суспільства, яке могло лише проголосити формальну рівність людей. Буржуазне суспільство за своєю суттю було таким же несправедливим і недосконалим, як і суспільство феодалів. Залишилися багаті і бідні, бідних було ще більше. Буржуазні свободи і права, яких домагались трудящі – це були права і свободи лише для буржуазії. Переважна ж більшість людей не мала роботи. А відсутність основного права на працю позбавляла людей можливості набувати інших прав. Соціальна нерівність породжувала суспільні антагонізми, основною причиною яких була приватна власність.

Ідеологи буржуазії прагнули до утвердження в суспільстві своїх інтересів, захищаючи ідеї приватної власності, свободу підприємництва, конкуренцію. Однак гасла буржуазних революцій про права і свободи громадян, формальну рівність усіх перед законом так і залишились ілюзорними гаслами для переважної маси знедолених трудящих,

інтереси яких знайшли своїх захисників серед ідеологів утопічного соціалізму і комунізму.

В основі державно-правових вчень соціалістичного та комуністичного спрямування лежать ідеї утопічного соціалізму, що їх висловив ще у XVI ст. англійський гуманіст і політичний діяч *Томас Мор* (1478 – 1535). У 1516 р. він написав «*Історію Річарда III*», якій судилося стати першоджерелом для пізнішої шекспірівської драми про злочинного тирана-узурпатора, а також безсмертний твір (первісно титулований) «*Вельми корисна, ще й цікава, справді золота книжечка про найкращий устрій держави та про новий устрій Утопія*». Використане Мором слово утопія укорінилося в багатьох мовах. Це слово грецького походження і первісне значення його – «без місця» і «нема місця». Цю книгу і нині корисно прочитати, оскільки, зокрема її критична частина, зорієнтована на висвітлення суспільних реалій, які не втратили актуальності, у тому числі так званих вічних проблем. Наприклад, явища олігархії означені на сторінках «Утопії» в такий спосіб: «Змова багатіїв, котрі дбають про власний зиск від імені та під вивіскою держави». Звичайно, міркування Мора стосувалися Англії, але, як підкреслював Еразм Роттердамський, у рядках Мора можна дошукатися витоків «майже всякого лиха у державі».¹

Мор одним із перших серед мислителів XVI ст. висловив думку, що закони держави захищають інтереси багатих і спрямовані проти трудящих, а джерелом зла у суспільстві є приватна власність. Мислитель вказував, що там, де панує приватна власність, де все міряють за гроші, там не може розвиватися здорове державне життя. Мор був переконаний, що рівність і справедливість запанують тоді, коли буде скасована приватна власність. В «Утопії» мислитель змалював таке суспільство, в якому після скасування приватної власності утвердилась рівність.

Політичний устрій, який Мор вважає ідеальним, розвивається на принципах загальної рівності. Всі посадові особи вибираються народом, звітують перед ним і правлять в інтересах народу. Доленосні для Утопії питання обговорюються всіма жителями країни. А головне завдання, яке стоїть перед державою – це організація виробництва і розподілу. Більш за все, обов'язками держави є боротьба із злочинністю, а також забезпечення для громадян мирних умов життя.

¹ Усенко П. Блаженний сер Томас // Історичний календар. – К., 1997. – С. 46–48.

У Томаса Мора посадові особи – не привілейований стан, а слуги народу. Очолює державу виборна особа – князь. Будь-які прагнення князя запровадити тиранічне управління завершується відстороненням його від влади. Усі інші посадові особи і сенат, до складу якого входять наймудріші, переобирається щорічно. Фактично із «Утопії» Мора випливає, що найкращим для мислителя є правління, яке поєднує елементи прямої і представницької демократії. Саме така форма правління, на його думку, може забезпечити умови для формування в суспільстві моральних засад. Високий рівень суспільної моралі робить зайвим, на думку мислителя, складну систему законодавства, оскільки право й мораль стають єдиними.

Ідеї утопічного соціалізму в Італії розвинув італійський публіцист і поет *Джованні Доменіко Кампанелла* (1568–1639), автор знаменитого «*Міста Сонця*». (У монастирі ордену домініканців у місті Плаканіді він одержав ім'я *Томмазо*, тобто Тома, на честь святого Томи Аквінського, відомого теолога католицької церкви). Кампанелла вивчав Платона, Арістотеля, Альберта Великого, переймаючись ідеями знаменитих мислителів, а його власні філософські роздуми увінчалися славним «*Містом Сонця*». Автор назвав вимріяну ним ідеальну державу саме так, бо зі словами «сонце», «сонячне» асоціювалось у нього найкраще, досконале, світле.

Томмазо Кампанелла, як і Томас Мор був переконаний, що приватна власність є основним джерелом бід і негараздів у суспільстві. Ідеальний устрій вчений вбачав у теократичній республіці, в якій всі громадяни як у політичному, так і в економічному відношенні рівні. Загальнообов'язкова трудова повинність, колективна праця як джерело радості, свідоме ставлення до праці всіх громадян, чотиригодинний робочий день, розподіл матеріальних благ за потребами, доступність освіти для кожного, громадське виховання дітей, вибір професії за здібностями і покликанням, обов'язковий для всіх режим дня – такі основні риси суспільного життя соляріїв – мешканців міста Сонця.

Кампанелла вважав, що держава в такому суспільстві буде існувати, але влада функціонуватиме на невідомих досі засадах: *по-перше*, основною функцією держави буде організація виробництва і розподілу, управління вихованням громадян; *по-друге*, провідну роль у здійсненні управління і влади будуть відігравати вчені; *по-третє*, народ братиме активну участь в управлінні державою.

Утвердження ідеального суспільства Мор і Кампанелла

вбачали у силі розуму, тобто раціональному обґрунтуванні переваг суспільної власності, загальної рівності, спільної праці та пов'язували з випадком. Вони були переконані, що досить сконструювати в ідеї ідеальне суспільство і за певних сприятливих умов можна буде втілити ці проекти в життя.

Критику буржуазного суспільства і переконаність у необхідності утвердження комуністичного суспільства як єдино раціонального і як такого, що відповідає прагненням людей до утвердження свободи, і рівних можливостей в користуванні життєвими благами знаходимо в комуністичних трактатах представників французького утопічного соціалізму епохи Просвітництва Мельє, Маблі, Мореллі, Бабефа.

Одим із таких трактатів «Заповіт» належить філософу-матеріалісту, сільському священику *Жану Мельє Мазерни* (1664–1729). Мельє критикував і відкидав думку про «освіченого монарха», як слугу суспільства і закликав народ до революції.

Мельє належав до прихильників ідеї природного права, але на відміну від буржуазних мислителів XVII ст. розглядав його не як право індивіда, а як право «трудящого народу». Заперечував ідею суспільного договору. Дотримувався думки, що держава виникла шляхом облуди, насилля та примусу і є механізмом гноблення простого народу дворянами, чиновниками, тиранами і священнослужителями. Згідно із вченням Мельє, держава – це *організований примус, в основі якого лежить приватна власність*. Мислитель був переконаний, що тиранічні порядки в суспільстві існують із-за мовчазної згоди народу, який тотально неосвічений, а отже і неспроможний усвідомити причини свого тяжкого стану; народ обманутий і пригнічений забобонами, головну роль серед яких відіграє релігія.

Мельє послідовно проводив і захищав думку, що подолати свій гніт і безправ'я трудовий народ зможе тільки шляхом революції, ліквідувавши основне зло в суспільстві – приватну власність. У новоствореному суспільстві, на думку мислителя, держави не буде, всі будуть урівняні в правах і привілеях. У своїй політичній концепції держави Мельє визнає необхідність владного урегулювання суспільних відносин, але не політичним шляхом, тобто на принципах відносин залежності і покори, а на принципах асоціативної єдності людей як рівних у своїх правах індивідів.

Одним із перших теоретиків утопічного комунізму вважається аббат *Мореллі* (достовірних біографічних даних не

збереглося). Його погляди на утопічне комуністичне суспільство найбільш ґрунтовно розвинуті в поемі *«Базіліада»* і в трактаті *«Кодекс природи або істинний дух її законів»*, який вміщує в собі *«Закони про форму правління, покликану попередити будь-яку тиранію»* і *«Закони про управління»*. Теоретичною основою його вчення є природно-правова доктрина.

На думку Мореллі існуючий суспільний лад заснований на приватній власності, суперечить розуму й природі і повинен бути замінений комуністичним ладом. Це буде, на думку Мореллі, своєрідним поверненням до втраченого людьми природного стану, коли вони підкорялися виключно законам природи, а суспільством правили батьки сімейств, які відали організацією праці та вихованням дітей.

Мореллі негативно ставився до ідеї суспільного договору. Він вважав, що кінець природного стану був започаткований появою приватновласницького інтересу, який і спричинив до хаосу в суспільстві. Таке становище, в свою чергу, об'єктивно викликало потребу у необхідності прийняття низки жорстоких законів, що й започаткувало процес формування держави.

Ідеал майбутнього суспільства мислитель вбачав у пануванні суспільної власності. Головні функції держави в такому суспільстві зводив до регулювання промисловістю і сільським господарством, регламентації побуту і виховання. Був переконаний, що організувати владу необхідно на принципах комуністичного самоврядування, де посадові особи є простими виконавцями і зобов'язані піклуватися про благо народу.

Шлях досягнення ідеалу Мореллі вбачав у вдосконаленні законодавства, яке мусить узгоджуватися із законами природи. Мислитель сформулював три «основних і священних», на його думку, закони, виданням яких і розпочнеться перебудова суспільства на комуністичних засадах. Перший із них скасовує приватну власність, другий закон забезпечує всім громадянам право на працю, третій зобов'язує кожного громадянина займатися суспільно корисною працею. Мореллі передбачав, що комунізм буде розвиватися не в окремих невеликих колективах, як мріяли ранні утопісти, а в масштабах усього суспільства, з централізованим обліком та розподілом праці і продуктів.

Одним із найбільш радикальних мислителів європейського просвітництва був утопічний революціонер-комуніст *Гракс Бабеф* (справжнє ім'я *Франсуа Ноель*) (1760–1797),

який у своїй революційній програмі «Змова задля рівності» вперше обґрунтував необхідність створення в ході революції *революційної диктатури*.

Бабеф послідовно проводив думку, що головною причиною антагонізмів у суспільстві є приватна власність, скасувати яку можна не шляхом реформ, а виключно з перемогою революції.

Майбутній ідеал суспільства вбачав у створенні так званої демократичної корпорації аграрників і ремісників, заснованої на дрібному виробництві із ручною працею, з повною зрівнялівкою і тотальним аскетизмом. Бабеф визнавав суспільно корисною тільки фізичну працю. Сутність демократії вбачав у безкомпромісному знищенні приватної власності, в утвердженні колективізму і егалітаризму.

З намірами Бабефа створити відповідне майбутнє суспільство логічно пов'язана його орієнтація на застосування у відношенні до громадян репресивних заходів, з метою запобігання будь-яким намірам до збагачення, переваг у здобутті освіти або прагненні до знань.

Таким чином, намагаючись позбавити людство від експлуатації і гніту, Бабеф посягнув на людську індивідуальність, ігноруючи самотність особистості, її потребу в самореалізації. Згідно із поглядами Бабефа, власне людська індивідуальність є найбільшою перепоною на шляху до демократії.

Утопічний соціалізм кінця XVIII – першої половини XIX ст. узагальнив ідейний матеріал своїх попередників. Представники утопічного соціалізму цього періоду А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен перейнялись від просвітителів XVIII ст. вірою у всемогутність людського розуму, пов'язуючи існуючі в суспільстві недоліки з непізнаною істиною і справедливістю. Вони послідовно проводили думку, що істинним втіленням і виразником розуму, правди і справедливості є соціалізм.

Необхідно наголосити, що в творах Сен-Сімона, Фур'є, Оуена порівняно мало уваги відводиться питанням політики, держави і права. Навпаки, ці мислителі недооцінювали ролі державних і правових інститутів у суспільстві. Однак теорії соціалістів-утопістів вказаного періоду послужили теоретичною підвалиною марксизму, невід'ємною часткою якого стала класова теорія походження держави та права і їх ролі у суспільстві.

Погляди французького мислителя, соціолога, соціаліста-утопіста *Клода Анрі де Рув Руа* (Анрі де Сен-Сімон) (1760–1825) на державу і право переважно визначалися його кон-

цепцією історичного прогресу. В своїй праці *«Нове християнство»* мислитель обґрунтував власне кредо звільнення робітничого класу з-під влади капіталу і проголосив його вищою метою свого життя.

Мислитель вважав, що фундаментом розвитку суспільства є певна система поглядів і переконань і сформулював відповідну закономірність: якщо пануючі в суспільстві погляди і переконання втрачають довіру і перестають цінуватися, то існуючий порядок руйнується. Так він стверджував, що до руйнування феодального ладу спричинила перемога ідей Просвітництва над теологією. Отже, мислитель був переконаний, що тільки новий рівень ідей – «сучасні позитивні науки» – можуть створити надійний фундамент для постфеодального, індустріального порядку. Це, на його думку, станеться тоді, коли на зміну правлячим класам – землевласникам і духовенству – прийде клас учених, інженерів, художників, а також промисловців і підприємців. У майбутньому суспільстві Сен-Сімон зберігає приватну власність, але підпорядковує її централізованій плановій системі.

Сен-Сімон вважав, що лише всесвітній розвиток промисловості на основі ефективного використання наукових принципів організації праці може позбавити трудящих від злигоднів і страждань, спричинених підневільним становищем і тяжкою фізичною працею. До таких принципів він відносив запровадження обов'язкової для всіх продуктивної праці, забезпечення рівних можливостей для застосування своїх здібностей, створення планової організації виробництва, яке, на його погляд повністю забезпечить суспільство всім необхідним для розвитку. На таких принципах суспільство має перетворитися у величезну виробничу асоціацію промисловців (індустріалів), де робітники будуть підкорятися «природним» лідерам. Еволюція прогресу завершиться створенням єдиного класу асоційованих виробників із спільними інтересами, а увесь світ перетвориться у світову асоціацію народів, в якій політика із науки управління людьми перетвориться у науку управління виробництвом.

Франсуа Марі Шарль Безансон Фурьє (1772–1837) – видатний соціаліст-утопіст створив вчення про соціалістичний лад, який розуму, як регулюючому важелю в суспільстві відводив другорядну роль, схилиючись до думки, що рушійною силою соціального прогресу є пристрасті людей. Ці погляди він обґрунтував у відомих працях *«Теорія чотирьох світових рухів і світових доль»*, *«Теорія всесвітньої*

єдності» і «Новий господарський соцітарний світ», запропонувавши власну концепцію циклічного розвитку людства.

Згідно із поглядами Фур'є, увесь історичний цикл триває 80 тис. років, а суспільство у своєму історичному розвитку проходить ряд етапів: первісного раю, варварства і цивілізації. Позаяк, на думку Фур'є, цивілізація недалеко відійшла у своєму розвитку від варварства, він розробив структуру організації майбутнього суспільства (лад «гармонії»), де долаються всі суперечки і утверджується гармонічний лад, адекватний історичній необхідності. В основу такого ладу мислитель поклав принцип «схильності страстей,» тобто природної схильності до певного виду праці. Гармонія завершується занепадом суспільства і розпочинається початковий цикл його розвитку.

Фур'є, різко критикуючи державно-правову систему буржуазного суспільства, наголошував, що сучасна йому держава захищає інтереси багатих, а знедолені відчужені від влади і позбавлені політичної та соціальної свободи. Закони ж захищають інтереси привілейованої меншості, яка зосередила в руках усю повноту влади. Проголошена революцією свобода – є тільки міфом, бо не звільнила людей від рабської праці, а в соціальній площині не забезпечила свободи вибору занять за схильностями. Люди, позбавлені елементарного права на працю, об'єктивно втрачають усі інші права.

Піддаючи критиці буржуазний лад, Фур'є пропонував створити общини (асоціації) типу промислово-споживчих товариств, які «об'єднуюватимуть представників різних соціальних груп і відтіснять державу з її інститутами. Центральна влада та її апарат не втручатимуться у внутрішнє життя асоціацій. Регулюватимуть життя останніх норми, встановлені за суспільною згодою. Мислитель був упевнений, що в асоціаціях утвердяться всі необхідні умови для всебічного розвитку кожного із їх членів.

У порівнянні зі своїми французькими сучасниками А. Сен-Сімоном і Ш. Фур'є англійський утопічний соціаліст *Оуен Роберт Ньютаун* (1771–1858) переймався питаннями майбутнього суспільного ідеалу вже на період промислової революції і загострення класових суперечностей, що й справило значний вплив на формування особливостей його поглядів щодо ролі держави і права в суспільстві.

Свій суспільний ідеал Роберт Оуен розробляв під кутом зору визнання того, що на розвиток соціального середовища значно впливає характер людей. На його думку, формування капіталістичних відносин негативно вплинуло на

формування характеру людей, спричинивши падіння моралі, поширення розпусти, утвердження неосвіченості і невігластва. Головним чинником негативного впливу на характер суспільства Оуен визнавав приватну власність і намагався переконати, що закони, які панують у суспільстві, є нерозумними і вкрай шкідливими, бо їхня основна мета полягає утримувати людей в покорі, убогості, нищості й брутальності.

Суспільним ідеалом для Оуена була федерація вільних і автономних комун, що функціонують на принципах самоврядування, суспільної власності, рівних прав і обов'язків членів комуні, з раціональною і гуманною системою освіти і виховання підростаючого покоління. Згідно із поглядами мислителя досягти ідеалу можна за умови успішного використання науково-технічних знань і досягнень промислового прогресу.

У 30–40-х роках ХІХ ст. в духовному житті Західної Європи помітну роль зіграли концепції революційно-утопічного комунізму, ідеологами якого виступали *Огюст Бланкі*, *Теодор Дезамі* – у Франції, *Вільгельм Вейтлінг* – у Німеччині, *Джеймс Бронтер О'Брайєн* – у Англії. Усі вони захищали інтереси робітничого класу і закликали до революційної перебудови суспільства. Різко критикуючи буржуазне суспільство, вони розглядали існуючі держави, правові системи, закони, юридичні процедури як *знаряддя насилля* в руках буржуазії. Демократичні права й свободи, проголошені під час буржуазних революцій, виявились недосяжними для обездоленого люду, тому ідеологи утопічного комунізму закликали до нової революції, яка ліквідує приватну власність і породжену нею соціальну несправедливість та, врешті, забезпечить умови для панування пролетаріату. Усі вони ставили завдання рішучого відсторонення експлуататорів від управління державою і передачі влади у руки трудящих. Їхні ідеї революційно-утопічного комунізму заклали міцний фундамент у марксистське вчення про державу і право.

2. МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ

Висуновши ідею гуманізації суспільства на підставі знищення буржуазної приватної власності, соціалісти-утопісти не відповіли позитивно на питання про *засоби* реалізації такої мети, а головне – про *суб'єкти*, тобто соціальну силу, здатну це здійснити.

Від Т. Морра і до Р. Оуена представниками цієї течії суспільної думки було запропоновано усі можливі засоби перетворення суспільства: від морального осуду та просвітництва до збройного повстання та запровадження диктатури; розглянуто усі наявні і більш-менш відповідні часу соціальні суб'єкти суспільних перетворень: від селян і плебсу до парламентів і навіть самих капіталістів.

Утопія не зуміла віднайти ту соціальну силу, котра відповідала б водночас двом вимогам: *по-перше*, була б кровно зацікавлена у знищенні приватної власності на засоби виробництва та перетворенні суспільних відносин, що є її основою і, *по-друге*, спроможна це зробити.¹

У середині ХІХ ст. виникла комуністична політико-правова ідеологія, що синтезувала погляди своїх попередників і була розвинута відомими теоретиками пролетарської революції *Карлом Генріхом Марксом* (1818–1883) і *Фрідріхом Енгельсом* (1820–1895), які створили *матеріалістичну (класову) теорію держави та права*.

Завершена концепція матеріалістичного розуміння держави і права викладена Марксом і Енгельсом у роботі *«Німецька ідеологія»* в рамках цілісної концепції матеріалістичного розуміння історії, яка будується на принципах визначальної ролі суспільного буття у відношенні до суспільної свідомості; формаційності історичного розвитку; класової боротьби, як рушійної сили розвитку суспільства приватної власності.

Аналіз історичного розвитку людства від родового до державного устрою та зв'язку виникнення держави з приватною власністю і появою класів Енгельс здійснив у роботі *«Виникнення сім'ї, приватної власності і держави»*. «Держава, – говорить Енгельс, – підводячи підсумки своєму історичному аналізу, – аж ніяк не являє собою сили, зовні нав'язаної суспільству. Держава не є також «дійсність моральної ідеї», «образ і дійсність розуму», як твердить Гегель. Держава є продукт суспільства на певному етапі розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв'язану суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не спроможне. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільства в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, вочевидь, над суспільством, сила, яка б

¹ *Ситник П.* Аналіз вихідних принципів суспільно-політичного вчення марксизму: уроки історії. – К., 1997. – С. 19–20.

стримувала зіткнення, держала його в межах «порядку». І ця сила, яка виникла з суспільства, але ставить себе над ним і все більше й більше відчужує себе від нього, — є держава».

Отже, тут з повною ясністю висловлена основна ідея марксизму в питанні про історичну роль і про значення держави. Держава є продукт і прояв *непримиримості* класових суперечностей. Держава виникає там, тоді і остільки, де, коли і оскільки класові суперечності об'єктивно *не можуть* бути примирені. І навпаки: існування держави доводить, що класові суперечності непримиримі. Таким чином, за Марксом, держава не могла б ні виникнути, ні розвинути, якби можливе було примирення класів. Згідно із його вченням держава є *орган класового панування, орган пригноблення одного класу іншим, є створення «порядку», який узаконює і зміцнює це пригноблення, стримуючи зіткнення класів.*

В цілому в марксистській державно-правовій теорії виникнення держави і права розглядається як об'єктивний процес. Згідно із вченням Маркса і Енгельса економічними причинами їх виникнення були: 1) суспільний розподіл праці; 2) поява приватної власності; 3) розшарування суспільства на класи. Усі ці фактори унеможливили існування родової системи влади і управління, виникла політична організація влади — *державна із апаратом примусу*. Державний апарат виокремився із суспільства і перетворився в *інструмент* політичного панування приватних власників і засіб гноблення трудящих.

Отже, згідно із марксистською теорією держава — *це політична організація, організоване насилля одного класу над іншими*. Право — *це возведена в закон воля панівного класу*. Його зміст визначається *матеріальними умовами життя цього класу*. Закон — *це державна воля панівного класу*.

Майбутнє суспільного розвитку Маркс і Енгельс вбачали у прогресі виробничих відносин, які в своєму розвитку зможуть піднятися до рівня, за якого існування приватної власності втратить сенс; і з революційною ліквідацією приватної власності зникнуть класи і сама держава як інструмент політичної влади експлуататорів. «Держава, — писав Маркс у «Критиці Готської програми», — відмирає, оскільки капіталістів уже нема, класів уже нема, тому придушувати будь-який клас не можна». Маркс продовжує: «... На вищій фазі комуністичного суспільства, після того як зникне підкорення людини поділові праці, яка поневолює її; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної

праці; коли праця перестане бути тільки засобом до життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з всебічним розвитком індивідів зростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства зіллються повним потоком, — тільки тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: «Кожний по здібностям, кожному по потребах».

Необхідно наголосити, що насильницька комуністична державно-правова ідеологія сприймалася свого часу неоднозначно. Наприклад, відомий представник німецької соціал-демократії *Фердінанд Лассаль* (1825–1864) творцем і рушійною силою прогресу вважав розум, а джерелом права — державу. Право розглядав як регулятор суспільних відносин, як надкласовий інститут. Важливу роль у суспільстві Лассаль відводив закону. Він переконував, що у державі всі мусять коритися закону, суспільних змін можна досягти не обов'язково шляхом революції, а зміною законодавства, маніфестаціями, поданням петицій тощо.

Прибічниками марксистської теорії були *Вільгельм Лібкнехт* (1826–1900), один із організаторів і керівників соціал-демократичної партії в Німеччині; *Август Бебель* (1840–1913), один із засновників і керівників німецької соціал-демократії і 2-го Інтернаціоналу — *Антоніо Лабріола* (1843–1904), італійський філософ, теоретик і пропагандист марксизму; *Георгій Плеханов* (1856–1918), активний діяч російської і міжнародної соціал-демократії, пропагандист марксизму.

Палким пропагандистом, теоретиком марксизму, хто здійснив практичну реалізацію провідних ідей цього вчення був *Володимир Ілліч Ульянов (Ленін)* (1870–1924). Його соціальним ідеалом було суспільство рівних, формування якого він пов'язував з насильницькою революцією, утвердженням держави диктатури пролетаріату та знищенням ущент буржуазного державного устрою. Цей ідеал Ленін захищав у численних працях, серед яких відомі «Що робити?», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції», «Про державу», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та ін.

Ленін розробив вчення про соціалістичну державність, поглибив погляди Маркса і Енгельса на класову природу держави, вказавши причини, які цю природу обумовлюють.

Згідно Леніну, по-перше, держава є класовою, тому що втілює у собі класові антагонізми, які виникли з часу появи приватної власності; по-друге, апарат держави і, перш за

все, верхні ешелони державної влади, формуються із представників пануючого класу; *по-третє*, державна машина здійснює політику, вигідну головним чином пануючому класу і яка відповідає його корінним економічним, політичним та ідеологічним інтересам. Ленін називав державу *«машиною (знаряддям) для підтримання панування одного класу над іншим»*.

Фундаментом ленінського вчення про соціалістичну державність були положення про диктатуру пролетаріату, пролетарську демократію, про співвідношення комуністичної партії і радянської держави, про економічні функції такої держави, її територіальну єдність та зовнішню політику.

Ленін доповнив *теорію пролетарської (соціалістичної) демократії*, яка виникла у ХІХ ст. як антитеза буржуазній (ліберальній) демократії, (яка надавала перевагу громадянській свободі, тобто повній незалежності особистого життя індивіда від політичної влади, від держави) вченням про *диктатуру пролетаріату, як вищу форму демократії*.

Згідно із його вченням буржуазна держава припинить своє існування в результаті насильницької революції, яка експропріює у капіталістичних власників засоби виробництва, передасть їх робітникам і встановить проміжну стадію, здатну розвинути у комунізм. Ця стадія буде мати форму *держави «революційної диктатури пролетаріату»*, як знаряддя придушення експлуататорського класу, опір якого зросте після його повалення і організації нового суспільно-економічного ладу. Державною формою диктатури пролетаріату, згідно Леніну, повинна бути Республіка Рад. У ленінському тлумаченні така республіка поєднує в собі риси державної і громадської організації; в ній поєднуються елементи представницької і прямої демократії. Ради зосереджують у собі законодавчі, виконавчі і контролюючі функції. Формуватиметься такого типу республіка на принципах демократичного централізму, що означає виборність усіх органів влади знизу доверху, підзвітність їх і підконтрольність, змінованість депутатів. Організованим у ради пролетаріатом керує комуністична партія. Жодне політичне чи організаційне питання не вирішується в такій республіці без керівних вказівок центрального комітету партії. Йдеться про монопольне право партії на всю повноту влади. Цю тезу особливо захищав партійний і державний діяч СРСР *Й. Сталін* (1879–1953). *Сталінська Конституція* (1936 р.) вперше на офіційному рівні визнала і юридично-нормативно закріпила привілейовано-монопольне право «бойового штабу робітничого класу» у радянському суспільстві. Ст. 126

Конституції проголошувала: комуністична партія є «керівним осередком всіх організацій трудящих як громадських, так і державних».

Повне заперечення приватної власності, а, отже, і будь-якої автономної особистості, підміна народу робітничим класом в пролетарській теорії була розвинута в програмних документах КІРС. У цих документах увага акцентувалась на провідній ролі комуністичної партії – авангарду робітничого класу, яка керує процесом переходу до повної демократії – комуністичного самоврядування. Заперечувався фундаментальний принцип розподілу влад, без якого неможливе народовладдя. В дійсності рекламоване «соціалістичне народовладдя» допускало демократію в допустимих межах, які окреслювались партійно-державним керівництвом, що зосереджувало в своїх руках всю повноту реальної влади.

Концепцію нового, революційного пролетарського права як засобу здійснення диктатури пролетаріату розвивав і втілював у практику радянської юстиції *Д. Курський*, нарком юстиції у 1918–1928 рр. За Курським, в умовах диктатури пролетаріату визнання прав і свобод індивіда є недоцільним. Право – це *вираження інтересів пролетаріату*. Отже, в праві повинні домінувати інтереси держави над інтересами особистості.

Помітну роль у формуванні і становленні радянської теорії права зіграв юрист *П. Стучка*, державний і партійний діяч тієї доби. Основними засадами нового революційно-марксистського праворозуміння він визнавав: 1) право має класовий характер; 2) в праворозумінні необхідно керуватися не формальною юридичною логікою, а революційно-діалектичним методом; 3) замість пояснення правових відносин із закону чи правових ідей, в праворозумінні необхідно керуватися законом про визначальну роль економічного базису відносно правової надбудови. Уявлення про класовий характер права знайшли своє втілення в офіційному акті Наркомюсту РСФРР (грудень 1919 р.) і вираження у такій дефініції: право – це *система (або порядок) суспільних відносин, що відповідають інтересам пануючого класу і охороняються його організуючою силою*.

В історії радянської юридичної думки вагоме місце посідають рішення першої наради з питань науки радянської держави і права, що відбулась 16–19 липня 1938 р. Її організатором був *А. Вишинський* – директор Інституту права і одночасно генеральний прокурор СРСР. Мета наради полягала в необхідності утвердити єдину загальнообов'язкову марксистсько-ленінську лінію в юридичній науці. Нарада

затвердила запропоноване Вишинським загальне визначення права: *право* – це сукупність правил поведінки, що виражають волю пануючого класу, встановлених в законодавчому порядку, а також звичаїв і правил поведінки, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується державним примусом з метою охорони, укріплення і розвитку суспільних відносин і порядку, вигідних і догідливих пануючому класу. Таке визначення права увійшло в радянську юриспруденцію як нормативний, а згодом вузьконормативний підхід до права, основою такого підходу визначався принцип ототожнення «права» і «закону» (тоталітарного законодавства).

Концепція ототожнення права з тоталітарним законодавством була єдино пануючою до середини 70-х років, коли розпочалась дискусія, в ході якої розв'язувалась проблема протиставлення права й закону. Була висунута *концепція розмежування права і закону*, яка обґрунтовувала ідею права, як необхідної форми і рівної міри (норми) свободи індивідів. Поява такої концепції орієнтувала науковців на аналіз проблем, пов'язаних із з'ясуванням умов і передумов, за яких взагалі можливе право, правовий закон і правова держава.

Висновок

Європейська думка XVI–XVII ст. збагатилась новими ідеями утопічного соціалізму і комунізму. До проблем держави і права мислителі-соціалісти звертались у пошуках відповідей на питання, якими повинні бути політико-юридичні інститути, здатні адекватно втілити в життя суспільний лад без приватної власності, із соціальною рівністю і справедливістю. Держава і право не були об'єктами дослідження соціалістів-утопістів. Але, розв'язуючи проблему ідеального суспільства, вони так чи інакше торкалися питань держави і права та майбутньої їх перспективи. Соціалісти-утопісти сформулювали риси майбутнього комуністичного суспільства з суспільною власністю на засоби виробництва; соціальною рівністю; обов'язковістю праці; колективністю і плановістю господарства; ліквідацією протилежності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Всі вони були переконані, що новий суспільний устрій можна встановити шляхом пропаганди ідей соціалізму через освіту і моральне самовдосконалення людей. Їхні теорії послужили теоретичною основою марксизму. Не менш важливу роль у формуванні марксистського вчення про державу і право зіграли й радикальні ідеї утопічного

соціалізму і комунізму ідеологів французького утопічного соціалізму і комунізму XVIII ст., зокрема Мореллі, Маблі, Бабефа.

В цілому вчення соціалістів-утопістів розвивалось під кутом зору поєднання ідеї демократії і вільного розвитку індивіда з ідеєю ліквідації приватної власності.

К. Маркс і Ф. Енгельс, намагаючись з'ясувати умови і вказати шлях реального звільнення трудящих від гніту і злиднів, безправ'я і нерівності, поставили завдання теоретично обґрунтувати можливість побудови такого суспільного ладу, в якому відсутнє відчуження виробника від власності і влади і забезпечується гармонійний розвиток особистості. Результатом їхніх роздумів стала *марксистська історико-матеріалістична концепція держави і права*.

Вчення Маркса і Енгельса було поглиблене його прибічниками і пропагандистами і особлива заслуга тут належить Леніну. Ленін не тільки розробив вчення своїх попередників, а й здійснив спробу практичної реалізації його в умовах Росії. Погляди Леніна на владу, політику, державу і право, особливо на «технологію» здійснення політичного панування революційного класу, його діяльність як глави комуністичної партії і радянського уряду рішуче вплинули на розвиток теорії і практики більшовизму. Закріплення в сталінській Конституції 1936 р. монопольного права комуністичної партії на владу (ст. 126) остаточно завершило створення в рамках ленінізму ідеології тоталітарної політичної системи.

Історія державно-правової думки радянського періоду – це історія боротьби проти державності і права в їх онтологічному розумінні як соціальних інститутів, покликаних врегулювати суспільні відносини і захистити індивіда. Аж до середини 70-х років право й держава розглядалися виключно як знаряддя в руках пануючого класу. Юридична концепція нового праворозуміння, яка виходила з необхідності розмежовувати поняття «право» і «закон» заклала підвалини до формування нових світоглядів на державу і право в контексті всесвітньо-історичного прогресу.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Погоджуетесь ви чи заперечуєте, що ідеї ідеального суспільного устрою в теоріях утопічного соціалізму і комунізму були дійсно утопічними? Доведіть свою точку зору.

2. Чи погоджуєтесь ви з твердженням Платона, що з усіх соціальних інститутів найважливішим є право власності й користування власністю? Дайте тлумачення твердженню мис-

лителя, що спільна власність є ідеальною для облаштування держави, але занадто ідеальною для людської природи.

3. Як ви ставитесь до твердження В. Леніна, що диктатура пролетаріату – це найвища форма демократії? Обґрунтуйте вашу точку зору.

4. Використовуючи знання, які ви маєте з Історії держави і права зарубіжних країн, Історії держави і права України з'ясуйте, чи можна виключно на основі матеріалістичної теорії походження держави і права пояснити виникнення держав Стародавнього Сходу, античних полісів, Римської держави, державності у східних слов'ян.

Література

Волгин В. Очерки истории социалистических идей с древности до конца XVIII в.– М., 1975.

Галкин В. Наука или утопия? Опыт исследования социалистических учений последователей Р. Оуэна в Англии 20–40 гг. XIX в.– М., 1981.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения: 2-е изд.– Т. 21.

История политических и правовых учений / (Под ред. *Нерсесянца В.*)– М., 1999.– С. 183–189; 504–516; 620–641.

Кампанелла Т. Місто Сонця.– К., 1988.

Ленин В. Государство и революция // Полн. собр. соч.– Т. 33.

Ленин В. О государстве // Там же.– Т. 39.

Мамут Л. Карл Маркс как теоретик государства.– М., 1979.

Маркс К. Критика Готской программы // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения: 2-е изд.– Т. 9.

Марксистское учение о государстве и праве.– М., 1977.

Мор Т. Утопия.– К., 1988.

Ситник П. Аналіз вихідних принципів соціально-політичного вчення марксизму: уроки історії.– К., 1997.

Себайн Дж, Торсон Т. Історія політичної думки.– К., 1997.– С. 389–391; 653–768.

Утопический социализм.– М., 1982.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій.– К., 1997.– С. 146–164.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В РОСІЇ

1. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ПЕРІОДУ УТВОРЕННЯ ФЕОДАЛЬНОЇ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЗМІЦНЕННЯ АБСОЛЮТИЗМУ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII ст.)

Державно-правова думка будь-якої історичної доби формується під впливом домінуючого типу світогляду, світогляду мислителя та відображає в собі об'єктивні тенденції суспільного розвитку. Історична ситуація на Верхньому Поволжі в добу закладення підвалин Московського князівства сприяла зміцненню тут сильної централізованої влади. Абсолютна влада, започаткована князем Андрієм Боголюбським, остаточно утверджується у Московському князівстві з приходом татар. Зародки необмеженого самодержавства стали благодатним ґрунтом для укорінення в князівстві ординської моделі східного типу. Перші кроки в цьому напрямку зробив новгородський князь Олександр Невський, коли у XIII ст. Московія стала полем битви двох цивілізацій. Якщо татари уособлювали собою Азію, то Лівонський орден у Прибалтиці – Європу. Невський зробив вибір на користь Азії. Всі свої сили він спрямував не проти татар, що саме розгромили Київську державу східних слов'ян, а проти експансії додану із заходу. Фактично своїми перемогами над шведськими і німецькими лицарями (1240 та 1242 рр.) він відстоював право Північно-Східної Русі на азійський шлях розвитку.

Після утворення Золотої орди Московія увійшла у партнерські стосунки із монголо-татарами і навіть стала важливою державною структурою нової імперії – «Руським Улусом». Московський князь Юрій I (1303–1325) оженився на дочці хана Золотої Орди Узбека, за що одержав ярлик на Велике князівство в колоніальній півночі під назвою «Руського Улуса». Саме цей князь стає намісником хана і збирачем податей. Ярлик на Велике князівство і збирання данини залишається як діничний і перетворюється у могутній засіб збагачення і нарощування потужностей Москви.

Ще сильнішою княжа влада стає за Івана Калити, брата Юрія I. До нього сповна перейшли права державного діяча

Золотої Орди. І він їх успішно використав, щоб прибрати до рук більшу частину колишніх руських, а тепер колоніальних татарських земель. Іван Калита уславився кривавими погромами повсталі проти татар Твері, за що і став головою Золотоординської адміністрації на Верхній Волзі. Іван Калита, маючи ханські ярлики на окремі землі, почав «збирання» земель московської держави, на яких остаточно закріпився золотоординський варіант деспотії східного типу.

Однак класична модель східної деспотії, що спирається на бюрократично-військовий служилий стан, сформувалась у Московії лише за Івана Грозного (XVI ст.), який віддав перевагу абсолютній владі перед ефективною ринковою економікою, створивши опричнину.

Військова та урядова криза початку XVII ст. стала прямим наслідком переходу до примусової кріпацької праці. Політична концепція «Москва – третій Рим», яка стала ідеологічним підґрунтям московської державності, започаткувала тенденцію до проголошення Московії, як єдиного у світі православного царства, якому властива якась вища історична світова місія, і обґрунтувала претензії Москви на ідеологічну зверхність над усіма православними народами і не тільки.

Особливості формування Московської та розвитку Російської держави як деспотії східного типу зумовили особливість розвитку державно-правової думки: самодержавство мислилось як неминуча і необхідна форма існування країни і народу, а право – виключно як воля держави – монарша воля; ідея природної рівності людей, що є засадою природного права або не висувалась, а якщо й розглядалась, то визнавалась практично нездійсненною; найбільш гострим програмним державно-правовим питанням постала проблема кріпосного селянства, відданого державою в повну власність і владу поміщиків. Це питання об'єктивно не могло вирішуватись на користь кріпаків, бо опорою царської влади було служиле дворянство-кріпосники.

Характерною рисою державно-правової думки періоду утворення централізованої держави була її практична спрямованість. Панував теологічний світогляд, але середньовічна схоластика, притаманна Західній Європі цього періоду, на московському ґрунті не відігравала значної ролі.

У розвитку державно-правової думки періоду феодалізму в науковій літературі виокремлюють два етапи: 1-й етап XIV–XV ст., коли домінувала ідея укріплення Московського царства; 2-й етап – XVI – перша половина XVIII ст. – після звільнення від монголо-татарського панування і подо-

лання феодальної роздробленості на порядку денному по-стала ідея самодержавної влади, що не визнавала будь-якої опозиції (боярської, церковної, народної). Обґрунтовувалась необхідність посилення необмеженої влади царя, який насаджуючи кріпацтво, проводив активну зовнішню політику укріплення незалежності і могутності Московського царства. Треба підкреслити, що в Московії не існувало дуалізму світської і духовної влад, характерного для Західної Європи. Феодальна православна церква в цілому служила зміцненню самодержавства. В пануючих у цей період теоріях був яскраво виражений полумістичний погляд на царську владу, як непорушну і надприродну.

Ідею централізованої монархії, самодержавної, необмеженої законами влади царя, обґрунтовував у політичній програмі створення централізованої монархії дворянин *Іван Пересветов* (XVI ст.). Він запропонував Івану IV Грозному так звані «*Малу чолобитну*» та «*Велику чолобитну*», у яких виклав свої проекти державних реформ, спрямованих на встановлення і зміцнення самодержавної влади, нейтралізацію опозиційного боярства та скасування намісництв.

Антибоярська спрямованість реформ Пересветова відображала інтереси дворянства, що формувалося і покладало свої надії на сильну царську владу. Він запропонував створити загальнодержавну казну, здійснити військову реформу – збільшити кількість вояків і запровадити новий порядок формування війська, з метою укріплення дисципліни та надійності військових формувань. Особливо Пересветов наголошував на необхідності скасування традиції комплектування війська із холопів. Він підкреслював, що холопи погані воїни, бо можуть перевернутися на бік ворога, якщо він запропонує їм більшу платню і свободу. Захищаючи інтереси поміщиків, Пересветов послідовно проводив ідею покріпачення селянства.

Найкращою формою правління Пересветов вважав необмежену монархію (самодержавство). Він підкреслював, що цар повинен рішуче розправлятися зі своїми противниками і викорінювати будь-якими засобами зло в державі (зло – все те, що загрожує самодержавству. – Авт.).

Вагому роль у зміцненні самодержавства Пересветов відводив закону, визнаючи законну діяльність всього державного механізму на чолі з центральною владою за основний принцип праведного правління. *Пересветовська концепція правління ототожнювала закон із волею самодержця.*

Пересветов послідовно проводив ідею енергійної зовнішньої політики, закликаючи царя до підкорення Казанського

ханства, яке, на його погляд, могло б стати підсумком територіального об'єднання держави, оскільки воно географічно знаходилось у центрі по відношенню до усїєї території Московського царства.

В перехідний період між станово-представницькою та абсолютною монархіями в Росії політико-правова ідеологія розвивалася під впливом Просвітництва Західної Європи, особливо Франції. Першим серед ідеологів «освіченого абсолютизму» «в Московії був *Самуїл Петровський-Ситніанович* (Симеон Полоцький) (1629–1680). Він послідовно захищав ідею соціальної нерівності, вбачаючи в її наявності проєкцію небесних порядків на землі і переконував, що всі люди мусять виконувати свій, визначений долею, земний обов'язок. Симеон, проводячи ідею «освіченої монархії», стверджував, що монарх у своїй діяльності повинен керуватися законом і підкорятися закону, що є запорукою міцної держави. На відміну від Посопшкова Симеон Полоцький захищав ідею мирного співжиття Росії з іншими народами, особливо слов'янськими.

Прихильником ідей Симеона Полоцького був відомий дипломат при дворі Олексія Михайловича *Афанасій Ордін-Нащокін* (1605–1680), який у своїй політико-правовій концепції раціонально обґрунтовував ідею «освіченої монархії», як єдиної форми правління, здатної забезпечити «загальне благо» усім людям.

Вагому роль у політиці «освіченої монархії» він відводив розвитку приватної ініціативи і заохочення підприємливості. Ордін-Нащокін один із перших в історії російської політичної думки розробив ідею «меркантилізму»,¹ що згодом набула поширення в Західній Європі. Будучи прихильником сильної влади монарха, він захищав думку, що розвиток економіки можливий тільки за умови збереження певної самостійності місцевих торгово-промислових центрів.

Зовнішньополітичні погляди Нащокіна зорієнтовані на мирні, добросусідські відносини з державами, особливо слов'янськими. Він переконував, що міць Московської держави залежить від добросусідських стосунків з цими державами, укладення з ними вигідних економічних і військових союзів.

За царювання Петра I (1672–1725) почала формуватися офіційна імперська ідеологія, закріплена в царських указах. Влада царя оголошувалась надзаконною та необмеженою. Одноосібний правитель у державі нікому не підзвітний,

¹ Див.: Словник термінів, с. 219.

своє правління здійснює відповідно до власної волі та державної необхідності. В державно-правовій думці обґрунтовувалась *ідея самодержавства* як неминучої і необхідної форми існування країни і народу, а право розглядалось як веління держави, виразник монаршої волі. Ідея природної рівності людей, що є основою природного права або не розглядалась, а якщо й розглядалась, то визнавалась практично нездійсненою. Найбільш політично гострим продовжувало залишатися питання щодо становища кріпосного селянства, відданого державою в повну власність і розпорядження поміщиків. Це питання взагалі не мало позитивних наслідків. Оскільки соціальною опорою царської влади виступало служиле дворянство, цар не міг позбавити його власності – кріпаків. Апологетами абсолютизму були політичний діяч, історик В. Татищев та ревний прибічник реформ Петра I І. Посошков.

Василь Татищев (1686–1750) офіцер, тривалий час перебував на дипломатичній службі, прихильник *концепції природного права і договірної теорії походження держави*. Татищев стверджував, що людина народжується вільною – це її природний стан. Але як суспільна істота вона прагне до спілкування, а отже змушена підкорятися зовнішнім обмеженням, які накладають на неї суспільні відносини: це влада батька (обмеження за природою), відносини найму (обмеження за договором), рабство або невільництво (обмеження за примусом).

Татищев розглядає *державу як суспільну угоду між розумними людьми, які укладають її заради безпеки і взаємної вигоди*. Згідно із його поглядами держава виникає об'єктивно в процесі еволюції історичних людських спільнот: спочатку люди укладають договір шлюбу, з цього договору випливає договір між батьками і дітьми, а потім – між панами і слугами. В подальшому сім'ї розрослись у общини, общини об'єднались у державу на чолі з монархом, влада якого уподібнена владі батька.

Мислитель стверджував, що будь-яка форма рабства суперечить природі людини, законам християнства та давнім звичаям. Кріпосне право – це результат насилля, а не договору. Власне у його запровадженні криються глибинні причини смуту у державі. Однак, засуджуючи кріпосне право в теорії, Татищев на практиці наводив низку доведень задля збереження кріпацтва, зауважуючи, що без опіки і керівництва освіченого і мудрого поміщика лінивий і неосвічений (темний) мужик загине. Натомість пропонував полегшити становище кріпаків.

Як прихильник теорії природного права Татіщев протиставляв *природний і позитивний (громадянський) закони*. Згідно із його світоглядом *природні закони* є спільними для всіх і визначають, що є правильним за природою, а що суперечить їй. *Позитивні закони* спираються на політичну мудрість і встановлюються з волі кожного народу. Вони визначають, що є корисним, а що зле, шкідливе для держави.

Татіщев нагадував про необхідність ретельної підготовки і вчасного оприлюднення позитивних законів «бо хто, не знаючи закону, вчинить злочин, той не може бути покараний цим законом». Водночас сформулював вимоги, яким мусить відповідати позитивний закон: *закон мусить бути коротким і викладений зрозумілою для громадян мовою; не повинен містити погроз карою за невиконання закону; необхідно стежити за узгодженістю законів і законодавства; своєчасно широко оприлюднювати закони; зберігати давні звичаї, якщо вони не суперечать загальній користі*.

Іван Посошков (1652–1726) як підприємець переймався проблемами економічного життя Росії, намагаючись створити проект політичного устрою держави, який би сприяв економічному розвитку і утвердженню становища купецтва. Результатом його роздумів стала адресована царю Петру *«Книга про злиденність і багатство»*, в якій він порушив питання становища станів, організації економіки, правосуддя, освіти, військової справи. Головним змістом книги слугує ідея тотальної державної регламентації виробництва, праці, побуту задля примноження суспільного блага. Посошков був прибічником сильної централізованої абсолютної влади монарха, яка, на його думку, єдина здатна проводити тверду політику на шляху до всезагального блага і примирити суперечки між ворогуючими сторонами. Він послідовно проводив думку, що влада царя подібна владі Бога – є необмеженою і неподільною.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ РОСІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У другій половині XVIII ст. центральними проблемами державно-правової думки залишалися кріпосництво і самодержавство. Офіційна державно-правова ідеологія закріпилась самодержавною політикою Катерини II, яка запозичила окремі ідеї західно-європейського просвітництва і спробувала пристосувати їх до умов абсолютної монархії.

Виразниками ідей просвітництва в Росії стали представники передового дворянства та демократично-орієнтованої інтелігенції. Серед них заслуговує на увагу автор новітньої теорії держави і права, перший російський професор-юрист, доктор права *Семен Десницький* (1740–1789), виходець із міщан українського містечка Ніжина, що на Чернігівщині. Десницький створив раціональну теорію походження держави. Засадовими принципами його державно-правової концепції став *утилітаризм* (досягнення найбільшого блага для найбільшої кількості людей).

Розвиток суспільства, держави і права вчений узгодив із господарським побутом народів, способом добування ними засобів до життя. Згідно із його вченням держава і право виникають тоді, коли з'являється і остаточно формується поняття приватної власності, а стосунки між людьми регулюються законом. Десницький визнавав за людиною природні права на життя, здоров'я, честь, власність. Однак жодним словом не обмовився за скасування кріпосного права як такого, що суперечить природним правам людей.

У першій половині XIX ст. виникають ліберальні державно-правові ідеї і теорії, поява яких зумовлювалась розвитком капіталістичних відносин – мануфактури із застосуванням найманої праці, розвитком всіляких промислів, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зростанням міського населення. Однак в умовах кріпосного права буржуазія була економічно і політично слабкою і шукала опори в самодержавстві. Ідеологи буржуазії захищали ідею компромісу та співіснування буржуазно-ліберальних інститутів влади з феодально-кріпосницькими порядками.

Дві течії – *реакційно-дворянська*, представником якої був російський історик дворянин, *Михайло Щербатов* (1733–1790) і *ліберально-буржуазна*, представником якої був уже згаданий *С. Десницький* – своєрідно поєдналися в державно-правових поглядах *Михайла Сперанського* (1772–1839) – радника царя Олександра I. Сперанський запропонував здійснити низку незначних буржуазно орієнтованих державних реформ, а пропозиції свої виклав у працях «*Записки про основні закони*», «*Записки про устрій урядових і судових установ Росії*».

Сперанський неухильно захищав *ідею конституційної монархії*, суттєво доповнивши теорію поділу влади, однак інтерпретуючи її по-своєму, намагався у такий спосіб пристосувати до умов самодержавної Росії. Йдеться про те, що Сперанський чітко розмежував поняття «закон» і «нормативно-правовий акт», порушивши тим самим питання про *підза-*

конність правотворчої діяльності виконавчого апарату держави. Законодавчу роль Сперанський відводив Думі, а створення нормативно-правових актів, виданих установами, закладами, регламентами – виконавчій владі на чолі з монархом. Цими актами визначалась діяльність адміністративних органів, порядок знімання податків, зовнішня політика держави. Законодавчу і виконавчу влади (згідно із термінологією самого Сперанського «судна») реформатор розглядав як прояв *єдиної «державної влади»*. При цьому імператору відводилась роль «верховного законодавця», «верховного начальника влади виконавчої», «верховного хранителя правосуддя».

Сперанський значну увагу зосереджував на проблемах запровадження принципу законності у діяльності державного апарату; упорядкуванні державного механізму імперії; кодифікації законів з дотриманням юридичної техніки. Стосовно кріпосного права, Сперанський розраховував, що самі кріпосники відмовляться від нього із-за непродуктивності кріпацької підневільної праці.

На схилі літ мислитель відмовився від конституційної ідеї і вважав за єдино прийнятну для Росії форму держави необмежену владу самодержця.

Самодержавство, пояснював Сперанський, – це поєднання в особі князя (государя) у всій повноті «усіх стихій державного правління; необмеженість полягає в тому, що жодна інша влада як зовні, так і в самій імперії не може обмежити владу государя».

Радикальний напрямок державно-правової ідеології в Росії започаткували декабристи. Схиляючись до ідеї природного права, вони стверджували, що всі приписи позитивних законів мають відповідати природним законам. Стосовно ж майбутнього державного устрою в Росії погляди декабристів відрізнялися. *Павло Пестель* (1739–1826) був ідеологом *республіканізму*, а *Микита Муравйов* (1796–1834) – ідеологом *обмеженої монархії*.

Цікавою є думка Пестеля стосовно природних прав народів Російської імперії на політичну незалежність. Таке право він визнавав виключно за польським народом, а інші, зокрема й український, повинні, на його думку, складати єдиний російський народ. Для реалізації цієї ідеї автор пропонував законодавчо закріпити державною (панівною) мовою російську, скасувати всі назви народів і племен, які входили на той час до складу Росії, ввести однакові закони і єдину форму правління для всієї імперії. При цьому вважав за недопустиме впроваджувати *федеративну форму устрою держави*.

Муравйов, схилиючись до *ідеї конституційної монархії*, проголошував демократичні засади майбутньої держави, послідовно захищаючи принцип поділу властей на законодавчу, виконавчу і судову; ідею народного суверенітету – єдиним джерелом влади розглядав народ, який є вільним від природи; пропонував запровадити суд присяжних; за основний принцип судочинства розглядав верховенство закону; вимагав дотримуватися законності під час притягнення до юридичної відповідальності, яке допускалось виключно у випадку порушення чинних норм права.

Важливу роль у розвитку російської суспільно-політичної думки 40-х років XIX ст. зіграла революційно-демократична ідеологія О. Герцена (1812–1870), М. Чернишевського (1828–1889), які виступили з гострою критикою природи буржуазного ладу, звернувшись до ідей утопічного соціалізму.

О. Герцен в низці своїх праць розробляв ідею «російського селянського соціалізму», намагаючись довести, що російський народ, на відміну від європейських народів, найближче перебуває на шляху до соціального устрою. На його думку, ядром соціалізму, зокрема в Росії, є селянська община з її патріархальним устроєм. Реалізацію ідеї «общинного соціалізму» О. Герцен пов'язував із філантропічними діями пануючого класу.

Утопічний соціалізм М. Чернишевського відрізнявся від «общинного соціалізму» О. Герцена. Реалізацію своїх ідей він пов'язував із класовою боротьбою селянства, з перемогою селянської революції.

Спільною ідеєю, що інтегрувала вчення О. Герцена і М. Чернишевського, була селянська воля «права на землю».

Державно-правові погляди О. Герцена розвивалися в площині договірної теорії держави, завдання якої мислитель вбачав у створенні умов для суспільної безпеки. Уявляючи собі соціалізм як суспільство без держави, О. Герцен водночас не вимагав негайної її ліквідації після перемоги селянського соціалізму. Розв'язуючи питання про можливі форми державної організації майбутнього суспільства, він різко критикував як російське самодержавство, так і буржуазну державу та право. Герцен писав, що абсолютизм, домагаючись тотального порядкування над суспільством, є гальмом для держави, тиск якого непомірно збільшується, загрожуючи врешті зруйнувати державну машину і власне призвести до загибелі Росію.

Значне місце в творчості О. Герцена посідає критика державного чиновницького апарату в умовах самодержавства. Яскраво змальовуючи картини морального зубожіння

чиновників, він підкреслював, що їх розбещує заборона на гласність, перетворюючи на раболіпний, холопський клас Росії, доля якого цілком і повністю перебуває в руках самодержця. Царська адміністрація не має соціальної опори в народі, відірвана від нього і власне є ворожою йому, а селянин оточений суцільною несправедливістю: імператор переслідує його рекрутськими поборами, поміщик краде у нього працю, а чиновник – останню копійку.

Критикуючи буржуазну державу і право, Герцен, виступив як противник капіталізму і прихильник соціалістичних ідей. Визнаючи в цілому прогресивність переходу від феодалізму до капіталізму, він водночас підкреслював, що капіталізм несумісний із загальнонародним добробутом. «Праця з одного боку, капітал – з іншого, робота з одного боку, машина – з іншого, голод з одного боку, багнет – з іншого» – так характеризував Герцен капіталістичне суспільство.

На думку Герцена, у буржуазному суспільстві антигуманний лад панує тому, що буржуазія зосередила у своїх руках багатства як духовні, так і матеріальні, підпорядкувавши собі церкву і школу, уряд і військо, перетворивши державу в криваву терористичну інституцію. Запорукою формування такої держави, на думку мислителя, є буржуазний парламентаризм. «Шляхом підкупу і погроз, інших засобів тиску на виборців, – писав Герцен, – буржуазія забезпечує догідливий їй склад парламенту, до складу якого представникам народу пробитися дуже важко, а виборче право є одним із засобів одурманення народних мас». Герцен довів, що буржуазія лише формально проголошує принцип рівності, не забезпечуючи його реальними гарантіями.

Намагаючись віднайти шлях утвердження єдності особи і суспільства, подолати відчуження влади від індивіда, Герцен висунув ідеал *«соціальної республіки»*, протиставивши його *«республіці політичній»* (тобто буржуазній), однак розглядаючи останню як необхідний і закономірний етап на шляху до утвердження республіки соціальної. «Досвід політичних республік, – писав він, – неоднозначно переконує, що вони були республіками лише за назвою, що вони були лише словом, *disederata* (бажаним). Вони тільки представляли суверенітет народу, але не були його втіленням». *Соціальна республіка*, за Герценом, – це така суспільна організація *співжиття*, в якій реально здійснюється *«справа народу»*.

Герцен розрізняє дві форми організації суспільства – монархію і соціальну республіку. При цьому важливо наголосити, що він відійшов від традиційного їх тлумачення як

форм правління (традиція ця започаткувалась ще в часи Арістотеля). Поняття монархія і республіка у вченні Герцена набули нового змісту, йдеться не про дві форми правління, а про дві принципово протилежні *форми управління справами суспільства*.

Згідно із вченням Герцена монархія від республіки, *по-перше*, відрізняється тим, що монархія базується на священному недоторканному авторитеті, знищення ж авторитету, це і є початок республіки. Її першою умовою є вільні самобутні люди із незалежним розумом, *по-друге*, монархія заснована на дуалізмі уряду і народу, де інтереси уряду не збігаються з інтересами народу, навпроти, у республіці народ сам є самодержцем, а його представники у владних органах не піднімаються над народом і не протистоять його інтересам. Згідно із поглядами Герцена, управління в республіці – це волосне правління, народна контора, канцелярія громадянських справ, регістратура народної волі, поліцейський порядок тощо; *по-третє*, монархія не може існувати без сильної централізації, навпроти, республіка не потребує централізації, республіканська єдність забезпечується інтересом спільної вигоди і базується на спільних інтересах, спільному розвитку і правах тощо.

Важливими в аспекті права народу на своє самовизначення є ідеї Герцена про право націй на самостійне визначення своєї долі, включаючи право на створення власної держави. При цьому мислитель висловлював глибоке переконання, що народи, які населяють Росію, не захочуть відділитися від неї після революції, а увійдуть у добровільний взаємовигідний союз. «Якщо Росія...» – писав він, – дійсно створить... нову форму співжиття, я не думаю, щоб Україна захотіла відділитися від неї...».

У вченні М. Г. Чернишевського про державу і право значна роль відводиться проблемі їх виникнення, яку він намагався розв'язати в площині первісної історії.

На думку Чернишевського, в умовах племінної організації суспільства панувала общинна (читай суспільна) власність на землю, з повновластям членів племені та відсутності апарату управління. Він наголошував, що первісне «суспільство не знає окремого стану суддів: суд і розправа в первісному племені здійснюються усіма членами племені на загальних зборах... До військової справи однаково належні всі члени племені без будь-якої спеціалізації».

Далі Чернишевський вказує, що з переходом до землеробства виникає необхідність в особистій поземельній влас-

ності, яка поступово витісняє общинну. Врешті зміна форми власності приводить до виникнення держави. *Держава*, за Чернишевським, — це *форма організації управління*, яка відрізняється від форми управління в умовах племінної організації суспільства. В державу, перш за все, об'єднується все корінне населення, яке в рівній мірі володіє общинною власністю. У цій якості воно протистоїть рабам і підкореним, які земельної власності не мають. Майнове ж розшарування серед корінного населення відбувається, на думку Чернишевського, тільки після того, як виникне держава, воно лише сприяє утвердженню нової форми управління, що утворилася.

Виникнення прав Чернишевський теж пояснює із класових протиріч, які виникають, на його думку, на основі приватновласницьких відносин, що склалися. Але розглядає цю проблему в аспекті відношення «людина — природа». За своєю натурою, — пише він, — людина прихильна і доброзичлива у спілкуванні з іншими; але себе кожний любить більш за все, прагнучи до задоволення власних потреб; кількість природних засобів для задоволення цих потреб обмежена; із цього виникає ворожнеча між людьми, яка руйнує природну доброзичливість і прихильність. Зіткнення інтересів зумовлює необхідність у встановленні із обопільної згоди правил, які врегульовують стосунки між людьми, у різних сферах їхньої діяльності. Це є характерним для кожного суспільства, яке прагне до утвердження правил державного устрою, стосунків між приватними особами тощо. Таким чином, виникають закони політичні, громадянські і кримінальні».

Чернишевський був прибічником ідеї демократичної республіки з розвинутим місцевим самоуправлінням, на чолі з виборним «народним старостою». Демократію ж поєднував з ідеєю федералізму, розглядаючи демократичну державу як союз республік, з сильною загальнодержавною централізованою владою, здатною регулювати відносини між суб'єктами федерації і виступати від імені всієї держави.

Застосовуючи сучасну наукову термінологію, можна стверджувати, що захищаючи ідею федерації (звичайно, маючи на увазі Росію. — Авт.), Чернишевський пропонував створити не союз держав, а *союзну державу*, ідея якої криє в собі загрозу тоталітаризму.

3. КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В РОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ–ХХ ст.

Особливістю державно-правової думки Росії другої половини ХІХ–ХХ ст. є набуття нею професійного характеру. О. Куніцин, В. Соловйов, Б. Чичерін, М. Коркунов, П. Новгородцев започаткували підходи до з'ясування філософської сутності права, розглядаючи його як частину моральної філософії, та розпочали активне обговорення ідеї правової держави. Наприклад, *Олександр Куніцин* (1783–1840) у книзі *«Право природи»* розмежовував природне право і позитивний закон. Згідно із його вченням природне право випливає із *природи людського розуму*, а основою позитивних законів є *свавілля законодавців*. Куніцин послідовно проводив думку, що запорукою створення досконалих і справедливих позитивних законів є пізнання *сутності природного права*. *Природне право* мислитель поділяв на *«право чисте»* (ідея права) – *природні права, що належать людині* і *«право прикладне»*, яке полягає в пристосуванні *«чистого права»* до людських стосунків.

Правова концепція *Володимира Соловйова* (1853–1900) тісно пов'язана з його вченням про моральність. Право мислитель тлумачить двояко: з одного боку він наголошує, що *право – це свобода обумовлена рівністю* (формальне тлумачення права). Така *свобода* розглядається як *природна сутність людини, а рівність – як форма свободи*. З іншого боку – право, як *визначений мінімум моральності*. Тут принципом права є *справедливість*, яка полягає в забезпеченні свободи.

Треба зауважити, що свободу Соловйов визнає не за окремим індивідом, а за суспільством в цілому, оскільки був переконаний, що існування суспільства залежить не від досконалості окремих індивідів, а від безпеки загалу (на думку мислителя особиста свобода не повинна суперечити умовам життя в суспільстві). Гарантом суспільної безпеки, вказував Соловйов, є виключно юридичні закони, що мають характер примусу, для тих, хто чинить протиправні дії.

Соловйов розглядав право і в філософському розумінні, підкреслюючи, що *право* виникає там, де стикаються особистий інтерес і загальне благо, певним чином урівнюючи інтереси особистої свободи й загального блага. За Соловйовим, у філософському розумінні природне право – це *право в ідеї*. За умови реалізації ідеї воно стає позитивним правом. Основою людського буття є *свобода*, тоді як формою свободи є *рівність* (йдеться про формальну рівність

усіх перед законом). У поєднанні свобода і право становлять суспільство як «*правомірний порядок*».

Борис Чичерін (1828–1904) – відомий історик і юрист, автор п'ятитомного видання «*Історія політичних вчень*», а також низки фундаментальних робіт у галузі державознавства і філософії права. В тлумаченні сутності права Чичерін відштовхувався від фундаментального поняття «свобода волі» як реальної належності суб'єкта. Він підкреслював, що духовна природа людини постійно прагне свободи, але суспільство обмежує свободу. Обмеження свободи виражається в законі. *Зовнішня свобода людини, межі якої визначаються загальним законом і є правом.* Цю дефініцію вчений пояснював так: сутність права виявляється у свободі як індивідне і апіорно-метафізичне начало. Оскільки закон визначає права і обов'язки (тобто свободу в певних межах), а отже і відносини, що впливають із цих прав і обов'язків, то ці межі якраз і є основою підвалиною права як *ідеї, як норми свободи.* Таким чином, *право* (закон) у Чичеріна – це *розвиток ідеї свободи.* Свобода виявляється в праві – це зовнішній бік свободи, і в моральності – це її внутрішня суть.

Держава в Чичеріна – це *союз народу, який об'єднується на підставі закону в єдине юридичне ціле задля загального блага* (приватне благо – мета не держави, а громадянського суспільства. – Авт.) *під управлінням верховної влади.* За Чичеріним, держава покликана забезпечити умови безпеки і здійснення морального порядку в суспільстві. Вона ж визначає та захищає *права і свободи, а не природні права.*

Сферою *природного права* на відміну від *позитивного*, на думку Чичеріна, є правда і справедливість. В юридичному розумінні природне право – це *система загальних юридичних норм, які впливають із людського розуму і слугують мірилом і керівництвом до дії для позитивного законодавства.*

Про абсолютну метафізичну цінність права і держави говорив російський релігійний філософ і психолог **Семен Франк** (1877–1950). У книзі «*Духовні засади суспільства*» мислитель використовує поняття «*всеєдність*» для дослідження життя суспільства і доводить, що в середовищі соціальних спільнот у певній мірі відображається їхній зв'язок з Богом.

Своєю працею Франк намагався спростувати засади лібералізму, які, на його погляд, неадекватно трактували закон і право, що й привело до перемоги більшовицької революції. Він доводив, що революція виникла як наслідок бездуховності консервативної і ліберальної опозиції. Захи-

щаючи буржуазну державу, консерватори, стверджував Франк, відмовилися від релігії; водночас ліберали, віддаючи перевагу технічним знанням і практичному досвіду, ігнорували те, що держава і закон мають абсолютну метафізичну цінність (читай держава і закон як мета.— Авт.). Мислитель стверджував, що свобода і право повинні служити абсолютним цінностям добра і справедливості. Йдеться про спробу Франка примирити ідеї особистої свободи і релігійно-державної «всеєдності».

Проблему співвідношення *природного і позитивного права* порушив відомий російський філософ *Сергій Булгаков* (1871–1944). Свої правові погляди він виклав у статті «*Про соціальний ідеал*». Філософ стверджував, що існує природна рівність людей всупереч їх емпіричній (досвідній) нерівності, існує й гідність особистості всупереч приниженому її становищу. За Булгаковим природна рівність людей належить до сфери природного права. Природне право – це *належні ідеальні й абсолютні норми, які відсутні в реальній дійсності, але які є критерієм права позитивного*. Філософ сформулював кілька морально-правових аксіом, які є підмурком природного права, а осередком – ідея рівності. *По-перше*, люди рівні між собою як моральні індивіди; *по-друге*, урівнює людей людська гідність; *по-третє*, людина для суспільства є абсолютною цінністю; *по-четверте*, особистість самодостатня і становить собою мікрокосм.

Ідея рівності у Булгакова з необхідністю вбирає в себе ідею *свободи*, як норму людських відносин і ідеал суспільного устрою. *Свобода, обумовлена рівністю, є правом*. У цій дефініції права мислитель поєднав індивідуалістичні засади з суспільними засадами рівності й фактично прийшов до висновку, що *право – це синтез свободи і рівності*.

Цікавими є погляди відомого юриста і філософа *Івана Ільїна* (1883–1954) на правову і тоталітарну державу. Згідно із його вченням змістом *правової держави* є визнання духовної, свободної, правоздатної людської особистості як самодостатньої величини. Домінуючою в правовій державі є лояльна правосвідомість. Сутність *тоталітаризму* залежить не стільки від *форми правління*, скільки від *тотального обсягу управління*. Засадою режиму є не закон, а партійні вказівки, розпорядження та інструкції, а державні органи – лише зовнішньою оболонкою *партійної диктатури*. І. Ільїн наголошував, що громадяни в умовах тоталітарного режиму є виключно об'єктами розпоряджень і суб'єкта-

ми обов'язків. Правосвідомість у них замінена психічними механізмами голоду, страху, мук і принижень. Звідси філософ робить висновок, що *тоталітарний режим не є ані правовим, ані державним. Формою такої організації є тотальна рабовласницька диктатура.*¹

У роботі «Про монархію і республіку» Іван Льїн висунув проблему державного устрою Росії, наголошуючи, що ідеальною формою правління у цій країні може бути одноосібне правління монарха. Він підкреслював, що в Росії можливі дві форми – або єдиновладдя, або анархія (хаос). Відповідно історичній закономірності ця країна не здатна запровадити республіканський устрій. Буття Росії вимагає єдиновладдя – або релігійного і національного єдиновладдя честі, вірності і служіння, тобто монархії; або ж єдиновладдя безбожного, безсовісного, безчесного, більше того – антинаціонального й інтернаціонального, тобто тиранії.

Альтернативою теорії природного права на початку ХХ ст. у Росії виступає теорія права яскравого представника етатичного позитивізму *Г. Ф. Шершеневича*.

Правова теорія Шершеневича з'явилась напередодні Першої світової війни, в добу чергової смуги в Росії. Несправедливість, жорстокість, невдоволення мас, свавілля уряду, який жорстоко придушив революцію 1905 р. – все це знівелоувало образ автономної моральної особистості, про яку говорилося в ідеалістичних теоріях природного права. Реальна дійсність свідчила, що настала доба насилля, руйнувань. Натомість у правовій науці актуалізувався етатичний позитивізм з його праворозумінням, заснованим на ідеях авторитаризму і державного примусу (докладніше про етатичний позитивізм див. у розділі «Державно-правові вчення Західної Європи другої половини ХІХ–ХХ ст.»).

Шершеневич послідовно проводив думку, що право є *функцією держави*, а тому логічно не мислиме поза державою і не передре державі. Право тримається на авторитеті держави і, перш за все, виражає інтереси можновладців. Власне ці інтереси і є джерелом права. Отже, *право – це інститут насилля, який влада використовує у власних інтересах.*

¹ История политических и правовых учений (Под ред. В. Нерсесянца). – М., 1999. – С. 612.

Висновок

З часу виникнення Московської держави ідеологів сильної централізованої влади цікавили не стільки питання форми правління і державного устрою, скільки ідеологічне обґрунтування легітимності необмеженої верховної влади царя. Якщо і порушувались питання морального лику правлячої монаршої особи, однак вони не виходили за межі проблеми самодержавства, яке мислилось найкращою формою державної влади і державного устрою.

Ідеї правової держави (принципи її побудови): верховенство закону, верховенство представницького органу, визнання прав і свобод особистості та їх гарантія були висунуті вченими-юристами другої половини XIX ст. Ці принципи пропонувалось реалізувати в рамках конституційної монархії. Були сформульовані основні ознаки правової держави: контроль над урядом, законність у правотворчості і дотриманні законів, цивільна і кримінальна відповідальність посадових осіб за порушення законів, незалежність судів.

Але необхідно наголосити, що більшість російських вчених-юристів переважно мали на увазі верховенство закону, а не права. Така позиція звужувала поняття права до писаного (позитивного) закону, ігнорувала проблему співвідношення права і справедливості, практично нівелюючи саму ідею природного права, а отже й ідею правової держави. Підтвердженням цьому є те, що називаючи один із найважливіших принципів правової держави – забезпечення прав і свобод індивіда, російські вчені практично не ставили питання про примат прав громадянина над інтересами держави.

В кінці XIX – першій половині XX ст. посилювався інтерес до історіософсько-морального тлумачення сенсу життя. Однією з центральних проблем державно-правової думки стала проблема виховання поваги до права. Ця проблема виникла як антитеза позаправовій державній ідеології більшовизму, який започаткував і утвердив на певний час тоталітарний режим типу «тотальної рабовласницької диктатури єдиної правлячої партії».

Завдання для індивідуальної роботи

1. На вашу думку: чому С. Десницький, визнаючи природні права людини на життя, здоров'я, власність не виступав із застереженням кріпосного права і не закликав до його скасування?

2. На вашу думку: чи є раціональне зерно в твердженні М. Муравйова, що основним аспектом реалізації природного

права людини на свободу, упередження деспотії є побудова влади в державі за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову?

3. Як ви ставитеся до твердження П. Новгородцева: «...вільна держава не є стан, за якого сильні чинять так, як їм заманеться, це – стан справедливості, за якого суспільство обмежує свободу окремих індивідів задля збереження свободи для загалу (свободи для всіх)». Який зміст втілював учений у поняття справедливості?

4. Відомо, що стародавні грецькі філософи, зокрема Платон і Арістотель, розглядали людину (громадянина полісу) як мікрокосм, російський філософ С. Булгаков теж розглядав людину як мікрокосм. Однак погляди на людину античних мислителів і російського філософа мають суттєву розбіжність. Знайдіть її. З'ясувавши цю розбіжність у поглядах, вкажіть на змістовну різницю в дефініціях понять «право» в античній інтерпретації та інтерпретації С. Булгакова. Вкажіть на раціональне зерно ідеї права, яке виражають ці дефініції і яке не втратило актуальності для сучасного етапу розбудови правової держави і громадянського суспільства.

5. Підтвердіть або спростуйте твердження, що російські вчені-юристи переважно обґрунтовували принципи верховенства закону, а не права.

Література

Грацианский П. Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в. – М., 1984.

Грацианский П., Десницкий С. – М., 1978.

Золотухина Н. Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. – М., 1985.

Зорькин В., Чичерин Б. – М., 1984.

Исаев И. Политико-правовые утопии в России. Конец XIX – начало XX вв. – М., 1991.

Исаев И. История политических и правовых учений России XI–XX вв. – М., 1991.

История политических и правовых учений: учебник (Под ред. *Нерсесянца В.*) – М., 1983. – С. 259–273; 342–376.

Куприц Н. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России (XIX в.). – М., 1980.

Муравьев Н. Проект Конституции // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М., 1951.

Пестель П. Русская Правда. Конституция. Государственный завет. // Восстание декабристов. Документы. – М., 1958. – Т. 8.

Скакун Н. Теория правового государства в дореволюционной России // Советское государство и право. – 1990. – № 2. – С. 100–118.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій. – К., 1997. – С. 83–108.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

1. ВИТОКИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Історію розвитку державно-правової думки в Україні, характерні її особливості не можливо уявити без аналізу її прадавніх витоків. Синтезом правіри наших предків, книгою-міфом, яка відобразила реальність їхнього буття була *«Книга Велеса»*. Автор *«Велесової книги»* передав нащадкам відомості про менталітет праукраїнців, які вірили в справедливість і добрі першоначала життя та світу. Для них природа добра, вони й самі носять добро у своєму серці. Їхні Боги і вожді очолюють їх у битвах – їх безліч, – але жодної битви наші предки не розпочинали з метою підкорення, панування або зла. Вони захищаються і найвищою їх метою є свобода, бо лише в свободі проявляється глибинна сутність форм їхнього життя. І сутність ця життєтворна – гуманістична.

Релігійні вірування наших прапращурів засновувалися на поміркованому, не перенасиченому страхом ставленні до богів і попередників. Сили природи обожнювалися, персоніфікувалися в конкретних чуттєвих образах, але не були фатально неблаганними, бо їх можна було задобрити жертвою, ритуальними обрядами, або позбавитись, особливо від злих, численними магічними заклинаннями. Відсутність віри у фатум, напередвизначеність у житті, прямо пов'язані із спокійним природним середовищем, яке не страхало людину землетрусами, потопами та засухами.

Практично-буденна поміркованість язичницьких вірувань, їх своєрідна раціональність, розсудливість, доцільність, поміркованість, урівноваженість думок, почуттів, працьовитість стали засадовими у формуванні національного характеру, світогляду і культури, менталітету українського народу.

У своїй вірі, політиці, взаєминах з іншими народами наші предки ніколи не були сліпими наслідувачами, вони належали до прагматичного типу людей, здатних на зважені компроміси. Ці риси генетично успадкував від своїх пращурів український народ.

Процес формування державності у східних слов'ян відбувався на власній внутрішній основі і беззаперечно втілював у собі основні риси ментальності і світогляду народу. Еволюція правової свідомості бере свій початок від синкретичних уявлень наших прапредків про добро і зло, які формувалися в часі практичної взаємодії з природою і супроводжувалися перенесенням суто земних суспільних відносин на природні сили з їх наслідками для людини.

Надалі поняття про добро і зло стають більш предметними, набуваючи земного значення. Особливо схожа зміна простежується на етапі переходу від міфологічної свідомості до епічного відображення дійсності. В епосі народна фантазія створює героя, що уособлює сили добра і конкретних ворогів, втілення сили зла. Епічне добро пов'язується з масовим усвідомленням загальноновизнаних ідеалів, що забезпечують існування етносу – патріотизм, необхідність захисту батьківщини від ворогів, ідеалізація розуму, сили.

З розвитком державності ці категорії деталізуються і виступають у формі правди, справедливості, істини, закону. Тут закон наповнений ще *моральним* змістом, а не *правовим*. Йдеться про «закон» у розумінні «традиція», «звичай» предків. З прийняттям християнства поняття «закон» почало ототожнюватися також і з біблійними заповідями. Однак, якщо «Велесова книга», як епічно-драматична картина боротьби все ж гуманістична за своєю сутністю, то з перших же сторінок «*Старого Заповіту*» на читача віє духом безмежної, до того ж часто нічим не спровокованої жорстокості. Часом, лише на підставі чуток, Бог нещадно карає не лише окремих людей, а й цілі народи. Саме тому християнство і стало аналогом несвободи (як внутрішньої, так і зовнішньої), сліпої покори (рабства), фаталізму. Тільки Христос прийшов з концепцією милосердя, справедливості, гуманності, адже не випадково, що його скарають ті ж іудеї-християни.

Особливої ваги в цій площині набуває сприйняття українцями у християнстві того, що не суперечило змісту їхньої ментальності, насамперед етиці і вірі. Це, передусім, гуманістичні ідеї, принесені Христом і утверджені в Новому Заповіті, відкидали ж вони жорстокість, рабський дух Старого Заповіту. Недаремно правові погляди охрещеної Київської Русі пронизані ідеєю гуманізму.

Наприклад, найпримітнішою рисою кодифікованого збірника звичаєвого права «*Руської Правди*» є відсутність

смертної кари (вже після запровадження християнства на Русі), тілесних покарань, заповідання каліцтва (хоча останні запроваджувались церковними судами, які в основному керувались у правовій діяльності рецептованими збірниками візантійського права). Особливо багато статей «Руської Правди» захищають честь, гідність людини, що свідчить про визнання автономності індивіда і прав особистості. Цікаво, що це стосувалося в однаковій мірі представників усіх верств населення, хоч і диференціювали міру покарання. Наприклад, яскраво вираженим гуманізмом з високою патетикою захисту прав людини на життя пронизане «Сказання про Бориса і Гліба». Автор «Сказання» засуджує тих, хто «швидкий на пролиття крові без правди», хто творить зло й беззаконня, а отже заслуговує на кару Божу. Такої кари зазнав Святополк Окаянний, який за вбивство своїх братів Бориса і Гліба був покараний Богом безумством та хворобами.

«Руська правда» започаткувала формування інституту права і добу формування правосвідомості русичів. Масова свідомість ще не розмежовувала норм права та моралі, хоча таке розмежування вже намітилося, зокрема із введенням у правову практику такого, наприклад, поняття як «покон» у значенні «визначена міра покарання», як правова норма, як закон. У Троїцькому списку «Розширеної Руської Правди» (ст. 9) є посилання на те, що покони вирнії (штрафи за вбивство.— Авт.) були при Ярославі Мудрому, а це вже можна розглядати як юридичний прецедент (посилання на попередні норми) (власне з таких прецедентів у багатьох країнах формувалися норми права у юридичному значенні).

Основним джерелом політичної думки Київської Русі за доби християнства були Старий і Новий Заповіти, релігійні вчення Афанасія Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та константинопольського патріарха Фотія. В цілому на розвиток політико-правової думки Київської держави значний вплив справили ортодоксальна і синтетична течії суспільно-політичної думки Візантії, остання поєднувала здобутки античної культури з християнством. Завдяки священослужителям-літописцям до сучасників дійшли і давньоруська політична міфологія, і тексти окремих політико-правових документів світського характеру, наприклад, договори Русі з Візантією X ст., «Руська Правда», в яких закріплювалися уявлення про божественне чи напівбожественне походження влади князя.

2. РОЗВИТОК ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

(XI–XV ст.)

Однією з центральних політичних проблем періоду Київської Русі була проблема взаємовідносин світської і церковної властей. Її розв'язання здійснювалось на засадах двох концепцій політичної влади: *про богоугодного володаря, в основі якої лежала ідея родового династичного князювання та концепція єдинокоролівності, з ідеєю верховенства світської влади*. Обидві концепції знайшли втілення у низці літописів, звернень, повчань. Серед них найбільш відомими є *«Повість временних літ», «Слово про закон і благодать», «Повчання Володимира Мономаха», «Ізборник Святослава 1076 р.»* та ін. Головна тематика цих творів стверджувала самобутність Київської держави, засуджуючи міжусобиці, що ослаблювали Руську землю.

Церква в Київській державі намагалася піднятися над великокнязівською адміністрацією, прагнучи стати своєрідним центром єднання удільно-роздробленої держави. Церковні ідеологи намагались переконати князів, що лише духовний провід церкви є тією реальною силою, яка здатна забезпечити спокій і мир у державі, допомогти уникнути міжусобних чвар та удільних війн, а отже сприяти загальному добробуту.

Домагання церкви знайшли концептуальне відображення в теологічному вченні про *«богоугодного володаря»* з ідеєю *династичного князювання*. Творцем концепції був ігумен печерського монастиря **Феодосій** (помер 1074 р.), який закликав світських володарів опікуватися православ'ям, захищати церковні інтереси і водночас застерігав від надмірних втручань з боку церкви в справи світської влади. Погляди Феодосія надалі розвинув **Нестор-літописець**, творець першої православної *доктрини династичного князювання*. Ідеєю династичного князювання пронизана *«Повість временних літ»*. У *«Повісті...»* Нестор розглядає історію як протиборство сил добра і зла (добро від Бога, зло від Диявола). Різні покарання посилає Бог на неправедних володарів. Всі нещастя, які випали на долю Київської Русі (усобиці, навали кочівників) – є «батіг» Бога, кара за лукавство тих, хто править. Всю відповідальність за нещастя на Русі Нестор покладає на князів. Літописець пропонує вихід із кризового становища – князі не повинні порушувати настанов церкви, тільки тоді вони можуть розраховувати на милість божу. Основною настановою церкви, яку не можна порушувати, є принцип династичного князювання: кожний

князь владарює у своєму уділі. Нестор оголосив удільно-династичне князювання – *єдиною встановленою Богом справедливою формою правління*.

Творцем концепції *єдинодержавності* з ідеєю *верховенства світської влади* був перший київський митрополит (що став ним без дозволу візантійського патріарха в 1051 р.) **Іларіон**. Його *«Слово про закон і благодать»* вважається *першим політичним трактатом на Русі*, написаним між 1037–1050 рр. В трактаті проголошується рівність християнських народів і прославляється Володимир та його син Ярослав Мудрий за те, що завдячуючи цим правителям, віра благодатна «до народу руського дійшла». Іларіон намагався з'ясувати взаємозв'язок Закону та Істини, наголошуючи, що *закон* – це провідник волі Бога або правителя. Істина пов'язана з високим моральним статусом християнина, який не потребує регулятивної дії закону, бо внутрішня моральність сприяє йому в реалізації своєї волі відповідно до Істини.

Іларіон, описуючи хід історії людства, стверджував, що спочатку правив закон, а потім, коли Бог відвідав людство, народилася «благодать та істина». Закон роз'єднує народи, підносячи одних і принижуючи інших (йдеться про боговибраність іудейського народу.– Авт.), засвідчуючи про рабське становище людства. Закон далекий від уявлень про вище благо – свободу, бо він повністю заглиблений у земні пристрасті. Він не ушляхетнює, не очищає, а навпаки, породжує заздрість, гнів, злочини. Істина ж є універсальною, всеохоплюючою і тому тотожна благодаті. Вона знімає односторонність закону і світить усім як сонце. Коли Бог відвідав людство – закон змінився благодаттю, а рабство свободою. Закон був власністю іудеїв, а благодать – подарована всьому людству (бо всі народи перед Богом рівні).

Іларіон славить Володимира, який хрестив Русь і наголошує, що єдиновладдя є опорою християнської віри, яка в свою чергу теж нероздільна з одноособною владою. Таким чином, Іларіон захищає ідею єдинодержавності – гаранта єдності і міцності держави, її територіальної цілісності. Водночас митрополит вказує, що християнство покликане сприяти консолідації країни, стояти на охороні загальнодержавного централізму. Церква повинна служити державі і володарю. До того ж Іларіон виступає проти «візантизації» церкви на Русі, оскільки благодать відкидає закон, проголошуючи свободу.

Отже, концепція митрополита набувала конкретно політичного звучання, оскільки на перше місце ставила питання

про незалежність і самобутність Київської Русі, а також усіх інших народів і держав. У Бога немає вибраних, а є лише рівні, є ті, хто ще перебуває в рабстві й ті, хто вже пізнав свободу.

Свого розвитку концепція верховенства світської влади митрополита Іларіона набула в *«Ізборнику Святослава»* та в *«Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям»*. *«Повчання»* – це, насамперед, настанови главі держави, князю. Володар мусить пам'ятати, що з владою зростає й відповідальність, а найголовніший обов'язок володаря – завжди бути справедливим. Мірою справедливості є знання, тому князь повинен уміти все. Не правомірність, не прозоріння, а знання та розум роблять його справедливим і мудрим, здатним протистояти ворогам, тримати в покорі бояр і удільних князів. Володар зобов'язаний бути взірцем досконалості. *«Повчання»* містить перелік практичних порад стосовно державного управління і ставлення правителя до підлеглих. Яскравий прояв це знайшло у роздумах про справедливий суд і покарання: «ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті і то не погубляйте жодного християнина».

В подальшому концепцію Іларіона розвинув митрополит **Климент Смолятич**, автор численних *«Послань»* – перший вітчизняний книжник, який офіційно був титулований званням філософа.

Ідею *централізації державної влади* знаходимо в *«Слові о полку Ігоревім»* (1187 р.). Невідомий автор *«Слова...»* засуджує принцип «уділів», вбачаючи в них першопричину чвар і усобиць князів, для яких власна слава дорожча за благо Вітчизни. Центральним задумом *«Слова...»* є ідея єдності всіх політичних суб'єктів Київської Русі саме напередодні іноземної навали. Автор *«Слова...»* першим на Русі висловив думку про виникнення держави на основі *супільного договору між князем і народом*.

В цілому вітчизняна політична думка, особливо після хрещення Київської Русі включно аж до XV ст., еволюціонувала переважно у вигляді богословських догматів. Значний вплив на її розвиток справила офіційна доктрина константинопольської церкви, автором якої виступив систематизатор ісіхазму¹ візантійський церковний діяч Г. Палама, що пропагував аполітичність, досягнення свободи в аскетизмі, послушанні, спокої. Всупереч традиціям Візантії, де імператор визнавався захисником догматів Христа і мав

¹ Див.: Словник термінів, с. 218.

божественні риси, ісіхастично вважали, що імператор Візантії отримав владу за заповітом Стародавнього Риму і повинен підпорядковуватися у своїй діяльності церкві. Його послідовники в Україні (*К. Святитель* і *Г. Цимблак* поч. XV ст.) пропагували ідею верховності божественної влади над світською, церкви над державою, невтручання князів і королів у справи церковні, підносили роль ченців у суспільно-політичному житті.

3. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ДУМКА В УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ (XVI–XVIII ст.)

Державно-правова думка вказаного періоду мала своїм джерелом неоплатонізм та переважно вчення Арістотеля, що проникали на Україну завдяки творам І. Дамаського, Л. Візантійського, Н. Емеського. Важливо наголосити, що майже за сто років до Гроція та Гоббса на ґрунті еллінських уявлень, особливо на основі вчення Арістотеля, священник-гуманіст з-під Перемишля *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1515–1567) у працях «*Про природне право*», «*Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу*», «*Політія королівства Польського*» обґрунтував ідею природного права і торкнувся питання *поділу влади*, наголошуючи водночас, що стабільною держава (влада короля) буде лише за умови священного дотримання права.

С. Оріховський-Роксолан послідовно проводив і захищав думку про природну рівність людей і намагався переконати короля провести низку реформ, які були б наближені до уявлень мислителя про ідеальну державу. У найвищому своєму творі «*Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу*» Оріховський виразно проводив думку *по-перше*, про необхідність розвитку України, як автономного утворення (окремого державного тіла) в умовах спільного життя із Польщею і Литвою. Він пропонує перемістити центр державного життя із Кракова та Вільна до Києва (бо там з часів Київської Русі, могутньої феодальної держави перебували всі правителі. Такий захід, на думку мислителя, сприяв би зростанню на українських землях освіти, культури та відновленню державотворчих процесів. Король не повинен цуратися народу, а жити на Русі-Україні; *по-друге*, мислитель виразно протиставляє *конституційну, гуманну*, на його погляд, *монархію* і *тиранію* (перша, на його думку, була на той час у Польщі, друга – в Московщині). В умовах конституційної монархії король дбає про

доблесть, шанує справедливість і плаче їх. В умовах тиранії тиран шанує лише несправедливість, розподіляючи почесні негідникам, гублячи доблесть ганьбою. За тиранії з розподілом посад і почесей мають значення гроші, підлабузництво, на якому це правління й тримається.

Не менш відомим трактатом Оріховського була «Політія королівства Польського», написана на зразок книги Арістотеля, «політика», в якій подається огляд станової структури «коронного тіла», основними складниками якого є король, сенат і поспільство. Стосунки між ними регулюються з допомогою прав і привілеїв. Суб'єктами політії (громадянами.— Авт.) є священики, король і шляхта. Селян і ремісників Роксолан не включав до списків громадян, бо вважав, що слуги, люди залежні, не мають належних моральних якостей, і добросовісно не можуть брати участі в управлінні державою. До такого висновку Оріховський прийшов на основі переконання, що свою людську сутність індивід може реалізувати виключно завдяки *свободі*, яка виникає з *природного права*. Водночас мислитель підкреслював, що права і свободи повинні регламентуватися законом (конституцією), якому підпорядковується і вища державна влада.

Всі представники панівних станів теж повинні бути рівними перед законом. Король має бути виборним і теж обмежуватися законом, що є необхідною умовою і перепорою на шляху до утвердження тиранії. Оріховський наголошував, що «по справедливості тоді королівство Польське назване Політією, оскільки воно власним правом нищить тиранію, губить зло, стає на заваді сваволі урядовців, нарешті робить рівним найвищого з найнижчим у Польщі».¹ Таким чином, Оріховський-Роксолан виступає проти спадкової монархії, бо, на його думку, жодна людина не народжується королем. Претендент же на трон має перевершувати інших своїми моральними й розумовими якостями. Обраний королем стає «сторожем» шляхетських вольностей, а королем його чинить сила божого слова в час коронування.²

Першим теоретиком-фундатором козацької держави, задовго до реалізації її в проєкті Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика був український шляхтич римо-католицького сповідання *Йосип Верещинський* (помер 1598 р.).

У державно-правовій концепції державного устрою України Й. Верещинський чітко окреслив устрій Козацької

¹ Шевчук В. Козацька держава.— К., 1995.— С. 372.

² Там само.

держави у формі князівства чи герцогства з васальною підлеглістю польському королю. Ця ідея стала основоположною у XVII ст. Як повідомляє відомий знавець історії українського державотворення Валерій Шевчук, саме за неї змагалися гетьмани від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського, а в проєкті Гадяцького договору вона оформлена як Велике Князівство Руське.¹

Й. Верещинський був *першим*, хто накреслив Конституцію України як Козацької держави, в якій князь ставав чільним правителем краю (про гетьмана тут згадки немає). За територіальним устроєм держава мала поділятися на полки – окремі адміністративно-територіальні одиниці (що було здійснено в XVII ст.). Населення територіального полку з полковим містом і сільськогосподарською округою мало б підлягати юрисдикції місцевих органів влади. Князь володів правом адміністративного правління над усіма цивільними підданими (крім козаків), незалежно на території якого полку вони проживають (про владу над козаками, які, на думку Верещинського, мають бути окремим шляхетським станом, не говориться). В державі, наголошував Верещинський, повинне панувати самоврядування та традиційні козацькі звичаї.

Утворення Речі Посполитої, Брестська унія не залишили надії на відновлення української державності. Тому українська державно-правова думка цього періоду вкладалась у рамки гострої релігійної полеміки та культурно-освітницької і наукової літератури українських братств (XV–XVI ст.). Полемічна література і просвітницька робота братств не ставили на меті відновити державність, але вони будили політичну свідомість, оскільки висували проблеми про захист українства на різних щаблях управління й самоврядування в Речі Посполитій, вимагали релігійних свобод, права участі у прийнятті доленосних для українців рішень, закликали до збереження української мови, культури, звичаїв і традицій народу. Все це в умовах бездержавного існування українського народу набувало політичного забарвлення.

Серед полемістів, представників ісіхастичної (містично-аскетичної) течії найбільш яскравою постаттю стоїть **Іван Вишенський** (бл. 1550 – бл. 1620), який на відміну від інших полемістів спробував окреслити певний суспільно-політичний ідеал, втіливши його у *концепції про «істинну церкву»* (мислитель ототожнював церкву і суспільство,

¹ Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – С. 383.

отже, в концепції йшлося фактично про ідеал суспільства істинних християн). Підмурком концепції була ідея соборності церкви (суспільства) – тут йдеться про рівність усіх людей перед Богом. Дотримання принципу соборності мислитель розглядав як запоруку рівності людей у церковно-релігійному і суспільно-політичному житті і, дотримуючись ідеалів раннього християнства, вбачав головне призначення влади, яка, на його думку, належить Богові, а не царям і королям, у ствердженні законності і християнської справедливості. Водночас виступаючи проти тиранії і поневолення народів, І. Вишенський відкидає практику насильницьких методів зміни форм правління, які здійснюються заради утвердження справедливості, рівності і свободи.

Представником просвітницько-критичного напрямку в релігійній полеміці був *Христофор Філалет* (кінець XVI – початок XVII ст.), який у своєму знаменитому «*Апокрисисі*» (1598 р.) захищав ідею рівності людей, незалежно від становища в суспільстві, і заперечував принципи абсолютизації влади світськими і духовними монархами. Полеміст послідовно проводив думку, що відносини між монархом і підданими мають здійснюватися на підставі *суспільного договору і природних прав*. Сам монарх зобов'язаний поважати закони, права та свободи підданих, як, зрештою, і шляхта, яка хизується власною шляхетністю.

Одним із перших, хто порушив питання про характер майбутньої державності, був київський митрополит *Петро Могила* (1596–1647). Він пов'язував долю української держави з іншими православними державами. Водночас Могила порушив проблему співвідношення світської і духовної влад, вказуючи на недопустимість втручання держави у справи церкви, наголосивши при тому, що правитель одержує владу безпосередньо від Бога і звітує про свої вчинки тільки перед ним, а церква має бути радником правителя.

Вагомий внесок у розвиток державно-правової ідеології України здійснив один із видатних політичних діячів періоду Козацької держави, автор Гадацького договору *Юрій Немирич* (1612–1659). Його ідеалом була держава (тобто Річ Посполита), як союз федеративних республік у складі Литви, Польщі і Руського князівства (останнє об'єднувало територію Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини). Новоствореному Руському князівству надавалась широка автономія з власним державним правом, яке узгоджувалося із звичаєвим правом.

У проєкті Гадяцького договору Виговський відійшов від принципів традиційного демократичного устрою в Україні, який утвердився в козацькій державі, і запропонував запровадити у Князівстві Руському змішану аристократично-демократичну республіку, або аристократичну на взірець Великого Князівства Литовського з близьким до монархічного гетьманським правлінням, але такий монархізм мав би мати риси обмеженого.

За 200 років до скасування кріпацтва за повне звільнення селян від панщини, за заборону смертної кари, за мир між народами, свободу совісті, свободу творчості виступали відомі у тогочасній Європі проповідник соціанства в Україні **А. Вишоватий** (біографічні відомості невідомі) та історик, церковний діяч, викладач Києво-братської колегії у 1655–1672 рр. **Теодосій Сафонович**, автор «Хроніки з літописів стародавніх». У своїй праці Сафонович послідовно проводив ідею договірною походження держави і пріоритету природних прав людини.

4. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ДУМКА ЧАСІВ ЗАНЕПАДУ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КІНЕЦЬ XVII–XVIII ст.)

У XVIII ст. спостерігається високий рівень розвитку української державно-правової думки, що пояснюється відродженням української державності під час Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. на чолі з Богданом Хмельницьким, а також поширенням ідей гуманізму і реформації в Україні. Найвидатнішими мислителями цієї доби визначаються С. Яворський і Феофан Прокопович, М. Козачинський, Г. Сковорода, Я. Козельський. Не менш вагомими були погляди на майбутній устрій держави гетьмана Пилипа Орлика.

Останні два десятиріччя XVIII ст. — це час, коли схвалювалися конституції: 1787 р. — конституція США, 1791 р. — конституції Франції та Польщі. В Російській імперії спроби створити конституцію мали місце тільки у першій чверті XIX ст., але закінчилися трагічним повстанням декабристів 1825 р. І тут важливо наголосити, що Україна вела у цьому перед, українська Конституція була схвалена 5 квітня 1710 р. і називалась «*Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького* (Конституція Пилипа Орлика або інша назва «Бендерська Конституція»). Цей документ склався як *договір* поміж трьома основними політичними сила-

ми козацької держави: гетьманом, генеральною старшиною та Військом Запорозьким. Наведемо повну назву договору, щоб став зрозумілішим характер його змісту і суть втіленої ідеї – «Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького, укладені між ясненьовельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах».

У Конституції Пилип Орлик фактично сформулював *концепцію правової держави* на принципі поділу властей на законодавчу, виконавчу і судову. Ст. VI Конституції визначила Державу Війська Запорозького та народу руського (малоруського – Авт.) як стану виборну гетьманську монархію парламентського типу. (Дуже важливо, що репрезентанти Лівобережної України, незважаючи на терор режиму Петра I, взяли участь у впровадженні в українській державі парламентської системи).

Конституцією закріплювався *принцип територіального представництва*. Законодавчі функції покладалися на парламент у складі генеральної старшини, цивільних полковників з урядниками і сотниками, генеральних радників від полків і послів від Низового війська Запорозького. Усі парламентарі присягались на вірність державі (державі і суспільству не протиставлялися). Питання на обговорення в парламенті вносив гетьман.

Найвища виконавча влада згідно із Конституцією належала гетьману з генеральною старшиною. Кандидатури генеральних старшин затверджувались парламентом з подання гетьмана. Генеральна старшина була підзвітною гетьману і парламенту.

Місцева адміністрація складалась із полковників і полкових старшинських Рад. Судовій владі у Конституції відводилось мало місця. Єдине, що уповноважувалося Генеральному Суду – це розглядати справи державної ваги та здійснювати контроль за виконанням законів у державі.

У Конституції викладений дуже важливий правовий принцип – *верховенство закону*. Виконання приписів закону було основним обов'язком гетьмана, інших владних структур і народу.

Найвидатнішими представниками української суспільно-політичної думки першої половини XVIII ст. були С. Яворський і Ф. Прокопович.

Стефан Яворський (1658–1722) – викладач Києво-Могилянської академії, претендент на посаду Київського митрополита. Однак уже в кінці XVIII ст. долею українців розпоряджались не в Києві. Петро I, прагнучи створити нову державу – імперію, підбирав не пов'язаних із староруськими церковними традиціями, а тих, по-європейськи освічених людей, які б віддано служили йому і допомагали в реалізації намічених планів. 42-річного С. Яворського, тоді київського ієромонаха, цар Петро призначив на посаду митрополита Муромського та Рязанського, а згодом місцеблюстителя патріаршого престолу та голови Священного Синоду. Таким чином виходець із Східної Галичини став ідеологом петрівських реформ.

С. Яворський порушив проблему співвідношення світської і духовної влад. Перебуваючи на Україні, він додержувався поширеної думки про юрисдикційну рівність церкви і держави – інституцій, які мають свої сфери впливу і не втручаються у справи одна до одної. Перебуваючи в Російській державі на службі у Петра I, за якого церква остаточно втратила свою незалежність від держави, Яворський у богословському трактаті *«Камінь віри»* намагався обґрунтувати питання про невтручання держави у справи церкви, яка повинна вирішувати питання віри і виступати партнером держави у справі розбудови і зміцнення останньої. Водночас мислитель захищав ідею сильної централізованої влади монарха. Ця ідея послужила підмурком створеної ним логічної структури милітаризованої російської держави, де на верхніх щаблях перебувають перші та другі чини (вельможі царські та військовий генералітет і офіцерство); на третьому рівні – духовна знать, яка освячує таку структуру і, нарешті, внизу – всі посполиті, у тому числі торговий люд, міщани, селяни – землероби і представники вільних професій. Міщан і селян – Яворський закликав терпляче зносити своє безправ'я і визиск.

Значний внесок у розвиток української політичної думки здійснив державний і культурний діяч, письменник, публіцист, викладач Києво-Могилянської академії **Феофан Прокопович** (1681–1736). З 1716 р. за викликом Петра I він приїхав до Петербурга в якості радника Петра I з питань освіти та церкви. З того часу Феофан Прокопович стає теоретиком і практичним учасником петрівських реформ. Він автор численних праць, присвячених суспільно-політичній тематиці. Найвідомішими серед них є *«Слово про владу і честь царську»*, *«Правди волі монаршої»*, *«Духовний регламент»*, *«Розшук історичний»* та ін.

Мислителю належить заслуга створення *концепції держави освіченого абсолютизму*, що об'єктивно відображала й обґрунтовувала процеси централізації російської імперії, які відбувалися наприкінці XVII – початку XVIII ст. Підмурком концепції стала ідея *природного права та суспільного договору*, але у просвітницько-абсолютистському варіанті, оскільки ідеалом Прокоповича була монархія, сильна російська держава на чолі з освіченим монархом-самодержцем.

Спираючись на вчення Гоббса про природний стан людини як «війни всіх проти всіх», Прокопович сформулював постулат, що в державному житті людей були і мир, і війна, і любов, і ненависть, і добро, і зло. Однак, на думку Прокоповича, більш природним для людини є творити добро. Природні закони, що є нічим іншим, як вимога *здорового глузду*, підштовхнули людей укласти *договір про створення держави*. Ідея договору була реалізована через природну схильність людей до спілкування і спільної праці, але під впливом божественної волі і мудрості.

Отже, згідно із Прокоповичем, вища влада в суспільстві утворилась шляхом договору, уклавши який, народ позбавив себе суверенітету, вручивши його верховній владі. При цьому народ міг на власний розсуд вибрати будь-яку форму правління: монархію, аристократію, демократію. Здоровий глузд підказав йому, що для Росії найкращою формою правління є абсолютна спадкова монархія, яка здатна забезпечити внутрішню благість для імперії і захист від зовнішнього ворога. Влада монарха є тією силою, яка гарантує виконання законів, а закони необхідні в державі, щоб захищати природні права.

Першим в Україні професійним філософом, який сформулював основи *громадянського природного права*, був **Михайло Козачинський** (1699–1755), один із засновників Києво-Могилянської академії. В трактаті *«Громадська політика»* він порушив питання про природне право, розглядаючи його як *інтегральну частину людської природи*, яку можна пізнати і осягнути лише розумом. Людські закони, з огляду на подвійність влади (світської й духовної), Козачинський поділяв на цивільні й канонічні. Зокрема, до сфери цивільного законодавства відносив питання власності і спадку.

Найвидатнішим учнем М. Козачинського був **Григорій Сковорода** (1722–1794), який засуджував феодальну систему із її правом та судочинством і визнавав волю найбільшим надбанням людини. Суспільно-політичним ідеалом Сковороди була *республіка (суспільний компроміс)*, де

відсутні майнова нерівність, гноблення людини людиною, закони гарантують рівні права всім громадянам, а республіканський устрій забезпечує умови для чесної праці усім вільним людям відповідно до їх здібностей і нахилів. Визнаючи об'єктивну необхідність в державі, мислитель засуджував злочинну владу, а закони розглядав як результат людської діяльності, а не як продукт природи. Сковорода накреслив шлях досягнення суспільного ідеалу через освіту молодого покоління та моральне вдосконалення людини, котру він розглядав як мірило правди.

Значний внесок у розвиток державно-правової думки в Україні зробив *Яків Козельський* (1728–1764), який розглядав державно-правові проблеми через призму теорії *природного права і суспільного договору*. Розвиваючи концепцію природного права, вчений послідовно проводив думку, що закладені природою в людині закони її життєдіяльності (*природне право*) є джерелом законів суспільства. Мислитель наголошував – якщо закони в державі не ґрунтуються на природному праві, то вони не можуть вважатися справедливими. *Теорія суспільного договору* Я. Козельського містила ідеї рівності всіх громадян перед законом і взаємної відповідальності влади і громадян за виконання договору. На думку мислителя, природне право передувало державі і лише в результаті справедливої *суспільної угоди* поступилося місцем державі. Він наголошував, що завдяки суспільному договору людина здобуває волю і власність, а природна рівність поступається рівності по договору і праву.

Вінцем національно-політичної думки перехідного періоду від Гетьманщини до кріпацтва став політичний трактат невідомого автора кінця XVIII ст. *«Історія Русів»*. Трактат підготовлений з позицій уже відомих з часів Дж. Локка на заході, тобто інтелектуальної і моральної течії, яка передусім визнає політичні й економічні права особистості, її абсолютну цінність, свободу поки що привілейованих верств, рівність серед рівних того ж кола громадян, існування невід'ємних природних прав індивіда, суспільно-договірний характер держави, верховенство законів у суспільних відносинах.

По-перше, автор проводить думку, що державне життя українського народу бере свій початок за часів створення саме ним, а не російським народом Київської Русі; *по-друге*, відзначаючи самостійність і відрубність історичного розвитку українського народу від історії московського, литовського і польського народів, автор не проводить схожого

розмежування з білоруським народом; *по-третє*, у творі *вперше в історичній і публіцистичній літературі* чітко сформульовано *ідею*, що найбільшою цінністю для народу є *незалежна національна держава*. І саме в її досягненні автор вбачає зміст боротьби народних мас України з кінця XVI аж до початку XVIII ст.; *по-четверте*, автор *вперше* переконливо розкриває антиукраїнський характер московської політики (починаючи з другої половини XVII ст.) і виступає палким захисником збереження державної самостійності України, демократичності її політичної форми правління, протиставляючи її московському деспотизму; *по-п'яте*, виступаючи послідовним поборником соборності козацької України, автор засуджує міжусобну боротьбу еліти за владу, вбачаючи в ній одну з головних причин за-непаду країни.

5. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ДУМКА В УКРАЇНІ XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX ст.

У XIX – першій половині XX ст. українська державно-правова думка розвивалась переважно на теоретичному ґрунті. Держава і право стають об'єктом пізнання, з'ясовуються питання про їх виникнення, взаємодію, роль у суспільстві та соціальну цінність. Раціональне осмислення держави і права як соціальних інститутів спрямовувалось у русло конституційної регламентації державного устрою, політичного режиму, прав і свобод людини, взаємовідносин індивіда, громадянського суспільства і держави.

Центральною ідеєю XIX ст. в Україні була ідея національно-соціального визволення українського народу. Реалізації цієї ідеї присвятили свою діяльність представники радикальної течії українства, яка знайшла ідейно-політичне відображення в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Творцем підставових документів товариства був **Микола Костомаров** (1817–1885). Підготовлені ним документи – «Устав» і програма товариства «Закон Божий» («Книга буття українського народу») втілили концепцію історичного розвитку та політичну доктрину, яка мала чіткий український зміст. Концепція історичного розвитку містила в собі ідеї християнського соціалізму: творцем історії визнавався Бог, рушійною силою – християнська релігія, яка вказує шлях до спасіння – осягнення Царства Божого.

Політична доктрина впливала з концепції історичного розвитку і складалась з таких засадових моментів:

– всяка влада від Бога, бо він є «цар над родом людським»;

– влада не може бути абсолютною, самодержавною, оскільки «хоч який добрий чоловік буде, але як стане панувати, то зіпсується»;

– демократія не гарантує від свавілля влади «багатьох царків»;

– державний лад повинен бути республіканським, виконавча влада виборною, змінною і підзвітною народним зборам;

– найкращий тип держави – це поєднання рис федеративного і конфедеративного устрою. У такій державі не повинно бути кріпацтва, усі громадяни мають юридичну рівність, смертна кара і тілесні покарання скасовуються, забезпечується свобода торгівлі, свобода совісті, умови загальної освіти народу.

Великий інтерес для українського державознавства становлять «*Начерки Конституції Республіки*» одного із членів Кирило-Мефодіївського братства *Георгія Андрузького* (перша половина XIX ст.). У Конституції автор особливу увагу відводить питанням самоврядування. Г. Андрузький прихильник слов'янської конфедерації. Але цікавим є те, що у цій слов'янській конфедерації не знайшлося місця для Росії, що не характерно для української суспільно-політичної думки цього періоду. В документі чітко проводиться принцип виборності всіх органів влади та розподілу її законодавчих, судових і виконавчих функцій.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Україні поширився лібералізм. Хоча український лібералізм мав і серйозне історичне підґрунтя, але передовсім він став тогочасним домінуючим світоглядом у середовищі культурницької еліти, завдячуючи *Михайлу Драгоманову* (1841–1895) – засновнику новітнього *вітчизняного конституціоналізму*. Однак ідеї федералізму Драгоманова про автономію України у складі Росії вкрай негативно вплинули на свідомість еліти. Лише Іван Франко у 1895–1896 рр. звільниться з-під впливу цих ідей і стане речником ліберального українського націоналізму. До цієї течії належали також Леся Українка та Михайло Грушевський.

У поглядах М. Драгоманова поєдналися утопічно-соціалістичні і конституційно-демократичні ідеї. Соціалістичні ідеї домінували з розробкою кінцевої мети кращого майбутнього. А вимога конституційно-правових змін виглядала як шлях досягнення мети. Драгоманов пропагував ідею створення нової демократичної буржуазної Росії, в якій інтереси

держави не суперечитимуть інтересам народів, що її населяють, та інтересам окремої людини. Для Драгоманова людина – основа основ соціального устрою, найвища цінність (не випадково мислитель вимагає скасування смертної карі), гарантом прав якої може бути лише вільна *самоврядна асоціація* (грумада), а не держава. Необхідною ж умовою забезпечення демократичних прав є впровадження місцевого самоврядування. Драгоманов був переконаний, що терор і диктатура не можуть розглядатися як запорука побудови прогресивного суспільно-політичного ладу, де пануватиме політична свобода, а на сторожі прав і свобод стоятиме суд.

Аналізуючи форми держави, Драгоманов наголошував, що унітарна, централізована держава – це втілення деспотизму, диктатура небагатьох. Найкращою формою держави, на його думку, є організована федерація (на зразок США чи Англії), основою якої є громадянське самоуправління, а місцеве самоврядування, гарантія природних прав і свобод людини, суворе обмеження центральної влади.

У своєму конституційному проекті перетворення Російської імперії він особливо наголошував про недопустимість адміністративно-командних методів втручання вищих органів управління у компетенцію нижчих, бо, як він вважав, самоуправління є основою основ руху до повної соціальної справедливості, до соціалізму. Мислитель наголошував, що *суть держави визначається не формою її побудови, а правами, якими наділені громадяни цієї держави.*

У державно-правовій концепції М. Драгоманова передбачається необхідність запровадження принципу поділу властей на законодавчу, виконавчу і судову. Законодавча влада зосереджується у двох думах – державній і союзній. Главою держави є імператор із спадковою владою, або голова Всеросійського державного союзу, який обирається. Глава держави призначає міністрів, які є відповідальними перед обома думами. Статус суддів визначається законом.

Таким чином, державно-правова концепція М. Драгоманова пронизана ідеєю парламентської конституційної держави із засадами самоврядування.

Близьким другом Драгоманова з київської громади був *Сергій Подолинський* (1850–1891), речник ідеї федеративного устрою слов'янських народів, котрий теж вважав, що основою майбутньої демократичної держави повинна бути *«грумада» – об'єднання людей для виконання виробничих функцій і розв'язання громадських справ.* Подолинський детермінував залежність влади, права і свободи від рівня господарської самостійності громади і розвитку продуктив-

них сил суспільства. Він критикував ідею поділу властей на законодавчу, виконавчу і судову і, услід за Марксом та Енгельсом захищав диктатуру на взірець Паризької Комуни.

За федеративний устрій слов'янства виступав і соратник М. Драгоманова та С. Подолинського галицький демократ **Остан Терлецький** (1850–1902). Він розвивав ідею єдиної української нації і вважав, що Галичина повинна возз'єднатися з Україною, що сприятиме формуванню демократичної республіки з повною політичною і соціальною рівністю. Він послідовно захищав думку, що гарантом рівності буде держава, в якій пануватиме право. Згідно із вченням Подолинського право – це *юридичний акт державної влади, що визначає правила поведінки для певних класів, груп населення або для всієї нації*. Водночас він наголошував, що *сутність права* полягає не в словесному змісті нормативного акта, а у *правильному впровадженні його приписів у життя*.

Вагомий внесок у розвиток української державно-правової думки на зламі століть зробили І. Франко, Ю. Бачинський, Л. Українка. Новий період у розвитку державно-правових вчень започаткували М. Грушевський та В. Винниченко, які, синтезувавши досягнення вітчизняної і зарубіжної державно-правової думки, зробили державу і право об'єктами наукового пізнання, розвинули ідею національно-демократичної держави, здійснили спробу практичного її втілення у життя.

Іван Франко (1856–1916), як критик марксизму та марксистського соціалізму був прихильником ненасильницьких революцій. Ці погляди Франка справили неабиякий вплив на особливості його державно-правової концепції. Проблеми права та політичного життя тогочасної Європи, і України зокрема, вчений розглядав з позицій позитивізму і «соціального дарвінізму». *Соціальний дарвінізм* – ідейна течія XIX – початку XX ст., прихильники якої зводили закономірності розвитку людства до закономірностей біологічної еволюції, а визначальними факторами суспільного життя визнавали принципи природного відбору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих.

Франко вважав, що рушійною силою соціального прогресу є боротьба за існування. Виникнення держави пояснював з позицій матеріалізму. Однак, на відміну від Маркса, засновника концепції матеріалістичного розуміння історії, а отже й походження держави і права, Франко стверджував, що не класові протиріччя є передумовою виникнення дер-

жави (так стверджував Маркс), а навпаки, наростання класових протиріч, аж до антагоністичних, відбувається у суспільстві, яке вже організоване в державу.

Аналізуючи поняття «право», Франко виходив із його вольової сутності, наповнюючи його зміст ідеями гуманності і справедливості. Він наголошував, що право *регулює відносини між людьми з приводу володіння, використання і розпорядження результатами праці та забезпечує свободу і недоторканність індивіда.*

Мислитель мріяв про справедливі закони, які б врегулювали усі сфери суспільного життя, при цьому чітко розмежовував поняття «право» і «закон», розглядаючи їх як генетично пов'язані, але не тотожні. Право розглядав інтегровано: у *формі правових звичаїв* і у *формі звичаєвого права*, тобто правових звичаїв систематизованих, опрацьованих і піднесених державою до рівня законів, приписи яких відповідають інтересам власників, підкреслюючи, що закон – це *нормативно-правовий акт, виданий державою, чи її органами.* Водночас Франко наголошував, що закони повинні видаватися представницьким органом – парламентом. За юридичною дією закони поділяв на конституційні і поточні.

На початку ХХ ст. в умовах посилення революційних настроїв і опозиції царському уряду в Росії розгорнулась дискусія щодо проектів конституційної перебудови імперії. В дискусії взяли участь відомі суспільно-громадські діячі України. Умовно можна визначити два напрямки у розвитку державно-правової думки в Україні цієї доби: народницько-федеративний (М. Грушевський) і самостійно-державницький (М. Міхновський).

Політичною програмою українських поборників федеративної децентралізації Російської імперії став на багато років конституційний проект *Михайла Грушевського* (1866–1934), видатного вченого-енциклопедиста, одного з лідерів українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст. Конституційний проект Грушевського ґрунтується на двох основних принципах: *репрезентаційний уряд* і *широка національно-територіальна децентралізація.* Пріоритетними при організації держави, на думку Грушевського, повинні бути народність, географічне розташування і демографія, а не історичні претензії деяких народів, чи випадкові рішення бюрократів. Розглядаючи можливість автономного устрою України у складі оновленої демократичної Росії, вчений наголошував, що державний уклад цивілізованих народів – це *суверенний союз народу, який шляхом*

планової діяльності задовольняє індивідуальні, національні та загальноукраїнські солідарні інтереси у напрямку послідовного розвитку суспільства.

Невід'ємним атрибутом державного життя Грушевський розглядав право, яке, на його думку, гарантоване усією сумою соціально-психологічних факторів, які діють у суспільстві, важливим серед яких є *примус*. Таке тлумачення права пов'язане з поглядами Грушевського на розвиток людського суспільства, в основу прогресу якого він поклав психологічний, духовний чинник.

Грушевський послідовно проводив думку про визнання невіддільного права українського народу на самовизначення і пошук його оптимальних форм, звертаючи особливу увагу на таку важливу детермінанту пробудження народу, національного розвою, як *державницька ідея*. Він так розкриває її сутність: «Гасло української незалежності пішло в широкі трудові маси і тут нерозривно переплелися ідеї суверенності трудового українського народу, недоторканності його прав, гасло боротьби проти всілякої експлуатації України і проти трактування України як колонії, а українського народу як дешевого гарматного м'яса чи дешевого матеріалу для експериментів».

В умовах розбудови Української Народної Республіки Грушевський розробив засади *теорії національно-демократичної держави*, на основі ідеї *національно-персональної автономії*. Ця ідея матеріалізувалась у Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. (Розд. VII). В ст. 69 Конституції наголошувалось, що кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невід'ємне право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому. В ст. ст. 76–78 підкреслювалось, що органи Національного Союзу є органи державні. Вищим органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на засадах загального, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням принципу пропорційного представництва. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, котра обирається Національними зборами і перед ними відповідає. Всі суперечки між органами Національного Союзу, з одного боку, та органами державного урядування чи місцевого самовряду-

вання й інших національних союзів, з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Засновник Револуційної української партії (РУП), **Микола Міхновський** (1873–1924), запропонував свій варіант конституційного проекту, в якому взагалі не згадується Росія, а в основу покладений принцип побудови вільної, самостійної держави Україна, яка розглядалась ним як *спілка самоврядних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей*. У проекті передбачалось створення президентської республіки при обраному на загальних виборах парламенті, який мав бути противагою владі президента. Президент, який обирається усім народом, обіймає згідно із проектом виконавчу владу. Судова влада належала судам і суддям. Для розгляду карних та політичних злочинів, передбачався суд присяжних. У спеціальному розділі конституційного проекту проголошувались права людини.

У розробці Конституції УНР брав участь **Володимир Винниченко** (1880–1951), видатний український письменник та політичний діяч. Винниченко захищав принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову; ідею рівності як усіх громадян, так і законодавців перед законом. Особливо він наголошував на незалежності судової влади, як запоруки реального захисту прав і свобод громадян.

Цікавим є погляд Винниченка на *сутність державності, яку він розглядає як устрій матеріального і психічного життя народу, його національності, економіки, політики, культури – величезного і складного комплексу самоорганізації людей*.

Цікавими є міркування Винниченка з приводу низки питань стосовно того, як російський і радянський імперіалізм не тільки змушений був зберігати майже всі атрибути державності України, а й вважав за можливе ввести її до ООН. Якщо це був камуфляж, то чому це не викликало негативної реакції світової громадськості, яка визнала факт доцільності перебування України в ООН? Винниченко відповів на ці запитання недвозначно: «Українська держава була і є. Її, повторюю, створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів, народ її захищав, захищає і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними. Не емігрантські «вожді» та «міністри», а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсоветські

¹ Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР (29 квітня 1918 р.)) // Хрестоматія з Історії держави і права України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 58–59.

українці тисячами віддавали свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер».

Оригінальні погляди на державно-правові інститути, що містилися в працях Г. Сковороди, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, С. Подолинського, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Міхновського навряд чи можна було б назвати юридичними дослідженнями у повному розумінні цих слів. Зародження фахової юридичної науки в Україні пов'язане з появою перших вищих навчальних закладів. Більшість вчених-правників зосереджувались на юридичних факультетах Львівського, Харківського, Київського, Новоросійського університетів і відповідно розвивали свої дослідження в руслі офіційної російської або австро-угорської юриспруденції. Проте це не завадило появи в другій половині XIX – початку XX ст. багатьох глибоких досліджень, які посіли гідне місце в історії світової правової науки.

Зокрема в Україні розпочалась діяльність Л. Петражицького – всесвітньовідомого засновника психологічної школи права. В Київському університеті зусиллями І. Даниловича, М. Іванишева та їх учнів склалася одна з найкращих у Російській імперії школа істориків права. З критикою царського кримінального законодавства із загальнодемократичних позицій, палкою боротьбою за скасування смертної кари і піонерськими дослідженнями звичаєвого права виступив О. Кістяківський. А його син, Б. Кістяківський, став одним із перших у Росії поборників популярної сьогодні концепції правової держави.

Правознавець *Олександр Кістяківський* (1833–1885) – фахівець в галузі кримінального права і процесу та історії права, один із дослідників права України. Вчений був одним із перших, хто обґрунтував вчення про кримінальне покарання, що базувалось на принципі *невідворотності покарань*.

Своє державно-правове вчення виклав на основі юридичного позитивізму, однак, на противагу прибічникам цієї концепції, виступав проти визнання закону як єдиного джерела права. Він підкреслював, що *судова практика є більшою дієвою (порівняно із законом) формою правоутворення*.

О. Кістяківський розробив теорію, яку назвав *«теорією прогресивного конституціоналізму»*, вбачаючи у конституційній монархії перший крок до політичної свободи Росії. Вчений послідовно проводив думку, що саме в конституційній державі домінують демократичні засади: місцеве та державне самоврядування; недоторканність особи, крім випадків скоєння нею злочину; право зборів і об'єднань,

свобода слова і віросповідання; відповідальність правителя перед підданими. Згідно із його вченням, реальними умовами реалізації вказаних засад є загальний виборчий процес, право відозви посадових осіб, судова підзвітність чиновників, законність у діяльності органів влади і управління.

Юрист і філософ, історик, теоретик і методолог права. **Богдан Кістяківський** (1868–1920) розглядав право, перш за все як етичну цінність. Вважав, що основою правових норм є етична свідомість людей і доводив, що норми встановлюються через те, що в суспільній свідомості закріплюється переконання у необхідності певних дій. Саме тому правові норми і виражають певну повинність. Базисом повинності є усвідомлення того, що певні дії мусять здійснитися. Вчений підкреслював, що таке усвідомлення є основою виникнення всіх соціальних норм взагалі, і права зокрема, як соціальної норми.

Крім етичної сторони права Кістяківський вивчав його соціальну природу, дійшовши висновку, що саме право, завдяки діям людей, які керуються усвідомленням свого обов'язку, перетворює соціально необхідне на обов'язкове.

Б. Кістяківський розвивав концепцію додатковості, тобто множинності, плюралізму методів дослідження соціальних явищ, намагаючись обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння права. Згідно із його вченням, множинність причин, які обумовлюють право, а також множинність його цілей є підставою того, що різні аспекти права заслуговують різних методів наукового дослідження. З цієї причини, на думку Кістяківського, неможливо дати єдине визначення сутності права. Звідси випливає кілька визначень права, в залежності від сфер людського життя, які регулюються ним: *соціологічне, психологічне, державно-організаційне і нормативне.*

Кістяківський Б. підкреслював, що провідним у теорії права є *державно-організаційне, чи державно-примусове поняття права*: право є те, що держава наказує вважати правом. Це *сукупність норм, виконання яких захищається і гарантується державою.*

Соціологічне поняття права, за Кістяківським – це право, яке існує в житті. Це – *сукупність правових відносин, що здійснюються у житті, а правові відносини кристалізують правові норми.*

Психологічне поняття права – це право, як *сукупність імперативно-атрибутивних переживань, які шляхом пси-*

хічної взаємодії членів соціальної групи набувають загального значення і перетворюються в правові норми.

Нормативне поняття права – це право, як сукупність правових норм, що вбирають в себе ідеї про необхідне, яке визначає зовнішні взаємовідносини людей.

Необхідно наголосити, що поряд із вказаними теоретичними поняттями права Б. Кістяківський вказував на існування *«технічних»* чи *«практичних»* понять права. Він наголошував, що з погляду юридичної догматики право – це *сукупність правил, що вказують, де знайти у чинних правових нормах рішення для всіх випадків, що виникають внаслідок суперечок з приводу уявлень про право і неправу.*

У своєму нарисі *«Держава правова і соціалістична»* Б. Кістяківський, описавши ідеальну природу держави, фактично створив засади теорії *правової держави*, відштовхуючись від принципу *правового її самовизначення*. Йдеться про те, що завдячуючи виключно праву, держава перетворюється у правове явище. Кістяківський наголошував, що держава є єдиним творцем правових норм. Як єдиний творець правових норм вона зобов'язана дотримуватися створених нею норм права. Створене державою право може бути втіленим у життя за умови свободи індивіда.

Розвиваючи класичну ідею солідаризму, вчений ототожнював правову і конституційну держави, вважаючи, що правовою може бути як буржуазна, так і соціалістична держава, бо основне завдання держави, як інституції, на його думку, – це досягнення загального блага і справедливості. Згідно з ідеєю справедливості, кожній людині має бути гарантоване право на гідне існування. Це і є, за Кістяківським, суть ідеальної природи держави.

Цікавими є погляди Б. Кістяківського на соціалістичну державу. Вчений підкреслював, що, говорячи про соціалістичний ідеал держави, треба мати на увазі, що з такою державою можна рахуватися тільки як з принципом, але не з фактом, з тієї причини, що соціалістична держава ще ніде не виправдала себе як факт. Він наголошував, що над створенням соціалістичного ладу ще треба багато і довго працювати як теоретично, так і практично.

Внеском у розвиток власне української культури стала поява перших досліджень у галузі історії українського права. Як відомо, в XIX ст. історія України традиційно вважалася лише частиною російської або польської історії. Завдяки зусиллям професора Київського університету *Михайла Владимірського-Буданова* (1838–1916) цю традицію було зламано. Враховуючи настійну необхідність при

вивченні історії права звертатись до першоджерел, вчений упорядкував «Хрестоматію з історії руського права», яка була першою із таких праць, витримала 5 видань (1875–1908) і стала настільною книгою багатьох поколінь юристів. У своїй фундаментальній праці «Огляд історії руського права» (витримала сім видань і була неперевершеним навчальним посібником) вчений розглядає як окрему самостійну правову систему так зване «західно-руське право», тобто право України періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Владимирський-Буданов послідовно впроваджував думку, що не існує держави і права без конкретного народу, підкреслюючи, що відправним джерелом походження держави є національно-етнічна група з її особливостями. *Право* розглядав, як окремий продукт діяльності нації, а не держави; його джерелом – народну свідомість і волю, а не державу, водночас підкреслюючи, що держава у формі закону формує лише те, що вже створено народною свідомістю. Вчений водночас наголошував, що закон значно обмежений, ніж право, і підкреслював, право і закон збігаються лише тоді, коли закон стає виразником правосвідомості відповідного народу.

Історико-правовий характер мало також вивчення звичаєвого права України. Значний внесок у розробку цієї проблеми здійснили не стільки правознавці, як історики та етнографи. Серед них заслуговує на увагу науковий доробок історика *Олександри Єфименко* (1848–1919). Зосереджуючи увагу на законодавчій діяльності держави, як органічно необхідній, вчений відстоювала *ідею права*, яке ґрунтується на народній правовій свідомості і основою якого є санкціоновані звичаї, а не нормативні акти держави, які найперше закріплюють інтереси панівних класів.

Не менш оригінальною була національно-державницька концепція доктора права, професора цивільного права в університетах Львова і Праги, політичного діяча *Станіслава Дністрянського* (1870–1935), автора Конституції Західноукраїнської Народної Республіки.

Досліджуючи загалом «теорію суспільних зв'язків на основі історичної системи», Дністрянський прийшов до висновку, що *по-перше*, право існує не тільки в державі. Держава є лише соціальним зв'язком найвищого типу поряд з родиною, родом, плем'ям, народом. Для дотримання правового порядку вона використовує адміністративний апарат, котрий застосовує примус на відміну від інших типів соціальних зв'язків, яким притаманний моральний примус звичаїв і традицій; *по-друге*, всі правові норми є водночас

соціально-етичними. Однак не всі соціально-етичні норми є водночас правовими, а лише ті, які вибрані державою для її існування як суспільного зв'язку; *по-третє*, все, що утворюється генетично в суспільних зв'язках протягом століть, залишається реальною основою держави і права; *по-четверте*, авторитет держави знаходить головну опору в авторитеті окремих суспільних зв'язків, які є найвищим критерієм істини, оскільки формуються на основі норм, прийнятих в окремих родинах, родах, племенах, станах, політичних партіях, громадах тощо, тобто на основі морального авторитету, який пов'язує людей набагато міцніше, ніж держава.

Не менш цікавими й оригінальними є погляди одного із представників консервативного напрямку української етнополітичної думки *Василя Кучабського* (1895–1945) історика і публіциста, громадсько-політичного діяча, ідеолога українського монархізму. Свою державно-правову концепцію вчений будував на основі дослідження історії монархічних традицій в Українських державах 1917–1920 рр., аналізуючи причини утворення і занепаду аристократичного ладу в цей час, підкреслюючи водночас особливу роль провідної верстви (еліти) у державному будівництві. Кучабський наголошував на ідеї вищості держави над суспільством і вказував, що держава – це *продукт духовності народу і не з кожним народом можна державу збудувати*. Здорова, органічна держава, на думку мислителя, утворюється лише там, де є політична еліта, якій байдуже почуття власного фізичного самозбереження та егоїстичного матеріального інтересу.

Вчений послідовно проводив думку, що український народ у процесі державотворення має спиратися на свої власні сили – політичний досвід, історію та традиції. Лише в такому випадку можливе створення незалежної держави, де єдиною спільною ознакою для людей різних національностей, мов, культур, віросповідань стане державна приналежність до України.

Висновок

Державно-правові концепції українських мислителів, вчених, політичних діячів посідають належне місце у контексті світової державно-правової думки. Вони виникли одночасно з появою першої праукраїнської держави Київської Русі, а після її хрещення розвивались не тільки на власному ґрунті, а й зазнали впливу офіційної доктрини константинопольської церкви. У зв'язку з цим основною проблемою

державно-правової думки раннього середньовіччя була проблема співвідношення світської і духовної властей. Важливо наголосити, що вже в добу Київської Русі невідомий автор «Слова о полку Ігоревім» *вперше* підняв ідею виникнення держави шляхом *суспільного договору між князем і народом*.

У часи поглинення української державності Литвою та Польщею визначний гуманіст польського та українського Відродження Станіслав Оріховський-Роксолан проголосив примат права в політичному житті та обґрунтував *ідею природного права*.

Берестейська унія кардинально змінила статус українських земель в межах Речі Посполитої. Всі події, що відбулися внаслідок унії, спричинили до бурхливого розвитку полемічної літератури, визначним представником якої був Іван Вишенський. Утопічна система Вишенського мала на меті не будівництво держави як такої (йдеться про політичну організацію народу), а ставила морально-етичне завдання будівництва своєї рідної духовної республіки, де кожний член суспільства буде вільною мислячою особистістю.

Створення української національної державності в ході Визвольної війни українського народу середини XVII ст. сприяло піднесенню української суспільно-політичної думки. Визначну роль у цьому процесі відіграли Петро Могила і Юрій Немирич. П. Могила пов'язував майбутню українську державність із державами православного світу, а ідеалом Юрія Немирича була держава як союз федеративних республік (історію України він розглядав у тісному зв'язку з історією Литви та Польщі).

В умовах занепаду козацько-гетьманської держави спостерігається значний сплеск державно-правової думки (кінець XVII–XVIII ст.). У цей період одним з перших політичних документів української демократії стала Конституція Пилипа Орлика. В ній матеріалізувались ідеї побудови органів влади за принципом розподілу їх функцій на законодавчі, виконавчі і судові (значно пізніше ця ідея знайде своє обґрунтування в теорії поділу влади Ш. Л. Монтеск'є, а матеріалізується в Конституції США – першій у світі Конституції, прийнятій на державному рівні). Певний внесок у розвиток державно-правової думки XVIII ст. здійснили С. Яворський, Ф. Прокопович і Г. Сковорода. Григорій Сковорода наголошував, що державний устрій, політичний лад залежать від того, наскільки суспільно-політичний стан відповідає духовній природі індивіда. Пропагуючи ідею

духовного відродження, мислитель змалював суспільно-політичний ідеал майбутнього – державу, політичний лад якої спирається на суспільний компроміс.

Вершиною розвитку державно-правової думки першої половини ХІХ ст. стала політична доктрина Кирило-Мефодіївського братства, творцем засадових документів якого був Микола Костомаров. Провідною ідеєю Статуту товариства була ідея християнського соціалізму: «правління, законодавство, право власності і освіта усіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії господа нашого Ісуса Христа».

В цілому державно-правова думка в Україні ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. попри всі її прогресивні риси, так і не набула цілісного розвинутого концептуального завершення. Вона не змогла піднятися до рівня логічно-понятійного аналізу державно-правових і політичних інститутів, не кажучи вже про впровадження емпірично-теоретичного підходу до їх вивчення. Все це обумовлено об'єктивними причинами: особливостями еволюції національно-політичних учень, найголовнішими з яких були розшматування етнічних українських земель і багатоківова бездержавність.

Для української ідейно-політичної думки та державно-правової практики, яка створювалась на світовому досвіді вітчизняними мислителями і політичними діячами протягом віків характерною була спрямованість на конституційну регламентацію державного устрою, політичного режиму, прав і свобод людини, взаємовідносин особи, громадянського суспільства і держави.

Державно-правова практика попередніх століть заклала фундамент для формування у ХVІІІ ст. національної державницької ідеї. Український конституціоналізм цього періоду започаткувався як доктрина, тобто на теоретичному рівні. Свідченням цього є книга невідомого автора «Історія Русів». Конституційну думку збагачували і проекти конституційних перетворень ХІХ – першої половини ХХ ст., розроблені Г. Андрузьким, М. Драгомановим, М. Грушевським, М. Міхновським, С. Дністрянським.

Виникненню фахової юридичної науки в Україні сприяло збагаченню вітчизняної державно-правової думки працями таких всесвітньо відомих учених-правників, як Олександр Кістяківський, Богдан Кістяківський, Михайло Вла-

¹ Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991. – С. 34.

димирський – Буданов та ін. Теоретичні праці українських вчених-правників були спрямовані на вивчення етичної сторони права, його соціальної природи, в якій виявляється суспільне значення юридичних інститутів. Наприклад, Б. Кістяківський, як прихильник теорії правового самовизначення держави, вважав, що єдиним творцем правових норм є держава. Найпершою вимогою існування держави є неодмінне дотримання нею створених норм. При такій умові право перебудовує державу і перетворює її на правове явище. М. Владимирський-Буданов створив оригінальну концепцію західноруського права, яка стала ідейним та науковим джерелом для подальшого дослідження українського права його учнями і послідовниками, відомими вченими М. Ясинським, О. Малиновським, М. Максимейком, Г. Демченком.

Насамкінець необхідно наголосити, що українські автори концепцій про державу і право були попереду багатьох мислителів Західної Європи з питань природного права, панування в державі закону, місцевого самоврядування; у співвідношенні держави і особистості переважна більшість із них на перше місце ставили інтереси людини, а метою держави вважали забезпечення прав і свобод кожного індивіда, перед яким держава має цілу низку обов'язків, насамперед йдеться про ідею демократичної правової держави і громадянського суспільства.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Дайте загальну характеристику особливостей та рис державно-правової думки України з урахуванням рис ментальності українського народу.

2. Які перші пам'ятки права України вам відомі? Охарактеризуйте їх.

3. Проаналізуйте поетапно процес формування державно-правової думки в Україні і з'ясуйте які концептуальні засади домінували, як розв'язувалась проблема взаємозв'язку держави і особи на кожному окремому етапі її еволюції?

4. Порівняйте державно-правові погляди Ф. Прокоповича і Г. Сковороди. Дайте правову і юридичну оцінку цим поглядам.

5. Відомо, що декабристський рух мав переважно російський характер і не виходив за межі армії. Однак вплив декабристських ідей, особливо «Товариства об'єднаних слов'ян» певним чином позначився на програмі Кирило-Мефодіївсь-

кого братства. З'ясуйте, яке місце і роль відводились Україні в програмних документах декабристів? Співставте програмні документи декабристів, зокрема «Товариства об'єднаних слов'ян» і Програму Кирило-Мефодіївського братства. Знайдіть суттєву відмінність у програмних засадах слов'янської конфедерації.

6. Як ви вважаєте: чому в Програмі Пестеля домінувала ідея республіканського устрою, а в Програмі Муравйова – ідея конституційної монархії?

7. Проаналізуйте главу VII Конституції УНР (29 квітня 1918 р.) і розкрийте зміст ідеї національно-персональної автономії. В основу якої теорії держави покладена ця ідея?

8. Назвіть основні риси державно-правової думки України ХХ ст.

Література

Захара І. Стефан Яворський.– Львів, 1991.

Історія Русів.– К., 1991.

Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу).– К., 1991.

Копиленко О. «Українська ідея» Грушевського. Історія і сучасність.– К., 1991.

Кухта Б. З історії української політичної думки.– К., 1994.

Литвинов В. Проблема государства в трудах С. Ореховского // Отечественная мысль эпохи средневековья: Сб. науч. трудов.– К., 1987.

Мала енциклопедія етнодержавознавства.– К., 1996.– С. 820–925.

Ничик В. Образ идеального властителя в сочинениях Петра Могилы // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов.– К., 1987.

Ничик В. Феофан Прокопович.– М., 1977.

Оріховський-Роксолан С. Напучення польському королю // Історія філософії України. Хрестоматія.– К., 1993.

Пашук А. Суспільний ідеал І. Вишенського // Від Вишенського до Сковороди: Зб. наук. праць.– К., 1992.

Пашук А. Вишенський – мислитель і борець.– Львів, 1990.

Сас П. Оріховський Р., Верещинський Й.: Політико-правові концепції державного устрою // Польсько-українські студії.– К., 1993.

Скакун О. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917).– Харьков, 1987.

Скакун О. Иван Франко.– М., 1987.

Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції.– К., 1993.

Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. Сучасність.– 1983.– Т. 1–2.

Хрестоматія з Історії держави і права України (З найдавніших часів до кінця ХХ ст.). У трьох книгах / За ред. *Чайковського А.*.– Кн. 1–3.– К., 2000.– Кн. 1.– С. 203–210; Кн. 2.– С. 3, 18, 28–39.

Шульженко Ф. Держава і право у суспільно-політичній думці України: основні етапи розвитку.– К., 1995.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій.– К., 1997.– С. 30–34, 108–146.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ–ХХ ст.

Розвиток державно-правової думки другої половини ХІХ–ХХ ст. у Західній Європі характеризується плюралізмом державно-правових концепцій, серед яких теорії юридичного і соціологічного позитивізму, психологічна теорія права, органічна теорія держави, теорія відродженого природного права, правової держави, доктрини технократії, а також антидемократичні політико-правові вчення.

1. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ТЕОРІЇ ЮРИДИЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ

Юридичний позитивізм сформувався в середині ХІХ ст. на основі ідей *Дж. Остіна* (Англія), *К. Бергбома* (Німеччина), *А. Есмена* (Франція). У ХХ ст. ця течія набула поширення в країнах Західної Європи у вигляді нормативізму, представниками якого були австрійський юрист *Г. Кельзен* і польсько-австрійський соціолог *Л. Гумплович*.

У цілому юридичний позитивізм умовно поділяється на три великих групи концепцій, теорій, доктрин: *державно-інституційний (етатичний), соціологічний, антропологічний (психологічний і біологічний)*.

У позитивістських вченнях держава визнається верховною юридичною особою, правовою формою колективного життя народу і яка передує праву історично і логічно. Водночас наголошується на досить суттєвій ролі держави: створюючи право, вона сама водночас є правовим явищем.

Позитивісти заперечують *теорії природного права*, визнаючи існування тільки *позитивного права, матеріалізованого у прийнятих державою правових нормах*. Фактично йдеться про ототожнення права й закону, виданого верховною державною владою. *Норма права* розглядається ними як раз і назавжди стала *догма*, а єдиним джерелом права визнається *державна влада, наділена примусом*.

Засновником юридичного позитивізму вважається англійський правознавець *Джон Остін* (1790–1859), який пов'язав природу права з наказом, волею суверена (фактично правлячої в суспільстві групи осіб або одного правителя), легітимізувавши, таким чином, правотворчість будь-якої

влади. Йдеться про те, що джерелом права він розглядав суверенну владу, а гарантом функціонування влади і норми права – звичку більшості до покорі.

Водночас Остін твердо розмежував право і мораль, наголошуючи, що предметом юриспруденції мусить бути виключно *позитивне право* незалежно від його досконалості. Згідно із вченням Остіна, позитивне право – це *наказ особи або групи осіб, наділених суверенною владою*.

Цікавим є ставлення Остіна до питання про правотворчість судів. Він наголошував, що рішення суду можна вважати частиною права виключно за умови визнання його таким з боку суверена. Отже, згідно із Остіним, правова норма (норма позитивного закону) – це *наказ суверена, забезпечений санкцією*.

Модернізованою формою юридичного позитивізму є *нормативістська теорія права*, основні засади якої обґрунтував австрійський професор права *Ганс Кельзен* (1881–1973). Вчення Кельзена про право викладене ним в основних роботах «*Загальна теорія права і держави*» і «*Чиста теорія права*», в яких він розглядає право, як специфічну нормативну систему, не пов'язану з іншими нормативними системами суспільства, такими як мораль, релігія, природне право. Згідно із вченням Кельзена, вирішальним критерієм права є «елемент сили». Будь-яка правова норма стає дійсною, якщо вона промульгована сувереном. Отже, наголошує вчений, – право – це *примусовий нормативний порядок (система), який вимагає належної поведінки, узгодженої з приписами конституції і законів*.

Вчений вважав, що підмурком конституції, з якої випливають закони та інші правові акти, є *основна норма*. На окремому щаблі системи права перебувають індивідуальні норми, створені судовими та управлінськими органами відповідно до правових ситуацій, що виникають. Г. Кельзен, схвально ставлячись до значної ролі в правотворчості судового прецеденту, зазначав, що власне завдячуючи прецеденту право постійно розвивається, удосконалюється та індивідуалізується.

Вирішуючи проблему взаємозв'язку держави і права, Кельзен ототожнював їх, наголошуючи, що право не може виникнути без держави, як і держава не може функціонувати без права. Будь-який акт державної влади водночас є правовим актом, навіть якщо в ньому втілена воля найжорстокішого тирана. Отже, згідно із вченням Кельзена, держава (як політична організація влади) це – *персоніфікований правопорядок забезпечений нормами права, які здійсню-*

ються примусом. Інакше кажучи – згідно із Кельзенем, держава, є власне урегульована, упорядкована нормативна система примусу, система відносин, де воля одних є мотивом поведінки для інших. Репрезентуючи правовий порядок, вона підпорядковує свою діяльність приписам правових норм.

Панівною формою позитивізму другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. був *етатичний позитивізм*, який розглядає право як породження та інструмент держави, як форму реалізації державної політики. Етатичний позитивізм виник й існує у двох версіях. Одна з них втілила правовий досвід континентальних європейських країн, де визначальним елементом правового аналізу є закон, законодавство, нормативно-правові акти – це *«законницький позитивізм»* (позитивізм волі суверена). Друга версія втілила досвід систем загального права в Англії і США, де вихідним елементом є юридичні рішення, судові прецеденти, вироки – це *«аналітичний позитивізм»* (позитивізм рішень).

Аналітичний позитивізм тісно переплетений із судовою практикою, яка розглядається як *джерело права*. В рамках аналітичного позитивізму *норма права* – це *відпрацьоване судовою практикою рішення по конкретній справі*. Йдеться про положення, які беруться із особливої частини рішень вищих судів (високого правосуддя). Така норма тісно пов'язана з обставинами конкретної справи і застосовується для вирішення справ, аналогічних тим, за якими вже приймалися рішення, не набуваючи, однак, загального характеру.

Закон розглядається аналітичним позитивізмом як другорядне *джерело права*, що доповнює і вносить низку поправок до норм права, які створені судовою практикою. У законах втілюються не принципи права, а лише рішення, які конкретизують принципи, відпрацьовані судовою практикою.

Законницький позитивізм тісно переплетений з формально-догматичною юриспруденцією (юридичною догмою). В рамках цього вчення існує безліч дефініцій права, але всі вони відображають єдину модель з обов'язковими елементами: *по-перше*, розуміння права як *сукупності норм, які встановлюються державою у формі закону* (писаного нормативного акту, який держава адресує суспільству); *по-друге*, ототожнення *юридичної сили закону зі здатністю держави забезпечувати його силу примусом*; *по-третє*, визнання закону юридично дієвим з часу його офіційної позитивізації і як таким, що втратив силу після його офіційного скасування; *по-четверте*, обмеження кола завдань юристів-практиків проблемами застосування норм права (законів);

по-н'яте, включення до предмета юриспруденції тільки законів, тобто виданих державою нормативно-правових актів. Таким чином, важливою ознакою законницького позитивізму є абсолютне ототожнення права і закону, а сам закон трактується абсолютно формально, як юридична норма (право, закон, юридична норма – одне й те ж).

Етатичний позитивізм яскраво виразився у фашистських концепціях держави і права (А. Розенберг, К. Шмітт, Дж. Джентіле), в яких держава абсолютизується і розглядається в якості єдиного організатора і захисника інтересів нації. В цих концепціях етатичний позитивізм тісно переплетений з доктриною державного імморалізму, яка проповідує ідеї про те, що «держава має виключне право робити все, що завгодно, вона стоїть над мораллю, а свої дії не узгоджує з критеріями моральності»; «за власним розсудом, якщо цього вимагають інтереси, пов'язані з претензіями на світову експансію, вона може порушити клятву і здійснити віроломство. Ніякий обман, ніяка жорстокість не повинні підлягати осуду, якщо йдеться про державні інтереси».

Провідні ідеї фашизму мали своїм джерелом філософію Фрідріха Ніцше (1844–1900), представника ірраціоналізму і волюнтаризму в філософії. Філософ визнавав за найбільшу цінність у суспільстві – владу, яка, на його думку, є метою існування людства. Боротьба за владу, стверджував німецький філософ, пронизує як природну, так і суспільну сфери буття. До суспільних сфер буття він відносив політику, право, державу і законодавство. Згідно із його вченням, вся соціально-політична історія людства – це боротьба двох воľ за владу: воľ сильних (аристократів) і воľ слабких – натовпу, рабів. Воля сильних, які прагнуть влади, втілює в собі прогрес, а воля до влади слабких веде до занепаду і вимирання культури.

Держава, згідно із вченням Ніцше, виникає шляхом *насилля* і є знаряддям та засобом закріплення влади сильної особи. Мислитель різко критикував демократію, яка, на його думку, не здатна створити умови для розвою культури і появи геніїв. Тільки аристократична держава, наголошував мислитель, спроможна за відповідних умов формувати сильний тип особистостей і цим сприяти прогресу.

Критикуючи теорії природного права, вчення про рівність і свободу людей, Ф. Ніцше розглядав *право*, як похідне від воľ до влади. Його джерело вбачав у силі і перевагах надлюдини. Наголошував, що право лише фіксує, закріплює результати, досягнуті шляхом боротьби за владу.

Розвиток антропологічного (психологічного і біологічного) позитивізму пов'язаний з іменем *Льва Петражицького* (1867–1931), соціолога і правника, який заснував психологічну школу права. В історії юридичного позитивізму вчений відійшов від традиційного розуміння права як зовнішнього державного веління. В своїй роботі «*Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності*» Петражицький послідовно захищає думку, що правові і моральні засади людської поведінки укорінені в психіці людей, конкретніше – в емоціях обов'язку.

Своїм вченням мислитель заперечує обумовленість права матеріальними умовами життя суспільства і активну роль держави у його формуванні. Визнаючи головними факторами суспільного розвитку психологічні властивості характеру, інстинкти людей, їх почуття та переживання, Петражицький пов'язує право з індивідом. На його думку, джерелом права є психіка людей, а правові явища є продуктом свідомості людей. Останні існують не об'єктивно, а лише в тій мірі, в якій людина їх для себе усвідомлює.

Керуючись твердженням, що всі люди поділяються на групи «лідерів», психологія котрих пристосована до керівництва іншими людьми і групи «виконавців», що повністю пристосовані психологічно до підкорення «лідерам», Петражицький поділяв право на *об'єктивне, позитивне* (офіційне) та *інтуїтивне*. Останнє визначається характером психологічного сприйняття індивідом права об'єктивного (офіційного). Мислитель наголошував, що інтуїтивне право формується під впливом переживань, позитивне ґрунтується на чужому авторитеті, на зовнішньому нормативному акті. Інтуїтивне право має індивідуально вільний і мінливий характер. Позитивне ж право регламентується приписами, обов'язковими для всіх суб'єктів права. Інтуїтивне і позитивне право у вченні Петражицького тісно інтегровані і у своєму зв'язку становлять *загальне благо*. Розв'язуючи проблему взаємозв'язку права і держави, вчений наголошував, що реалізацію системи правових норм забезпечує держава, яка сама змінюється у відповідності до приписів права і служить йому (тобто служить загальному благу).

Засновником органічної теорії держави був англійський філософ і соціолог *Герберт Спенсер* (1820–1903), якому належить філософське розв'язання проблеми формування загальної теорії еволюції. Для філософа виникнення людини із світу природи уявляється процесом переходу від органічної до неорганічної еволюції, що пов'язується із

перетворенням людини як біологічного виду в людину як члена суспільства.

Спенсер розглядає історичний розвиток суспільства як рух від однорідної системи до систем різнорідних, але через структурування й інтеграцію його окремих елементів на рівні сімей, потім родів, племен і народів. Цей рух учений пов'язав із поглибленням суспільного розподілу праці, особливо у виробничій сфері (диференціація) та із зміцненням зв'язків між різними категоріями людей, котрі займаються різними справами і мають потребу в обміні продуктами праці та послугами (інтеграція). Мислитель водночас наголошував, що особливо важлива роль в інтеграції належить органам суспільної влади та управління, які утворюються як племінні інститути, а згодом переростають у державні.

Спенсер підкреслював, що формування системи соціальних інститутів є невідмінною умовою переходу від дикунства до варварства і цивілізації. Одними із перших, згідно із вченням Спенсера, виникають обрядові, або церемоніальні соціальні інститути, які вже на стадії дикунства через систему освячених авторитетом предків норм і заборон (табу) здатні регулювати взаємини між людьми. Наступним кроком, вважав мислитель, було утвердження інститутів влади і управління та перехід до племінного ладу доби варварства. З появою політичних інститутів боротьба індивідів за своє існування переноситься із внутрішніх суспільних надр на зовнішні форми конфліктів і воєн між автономними, внутрішньо структурованими соціальними організаціями. Завдяки війнам переможці досягають тріумфу над переможеними, яких обертають на рабів або кріпаків і для утримання у покорі яких створюються інститути ефективного контролю. Як наслідок на етапі переходу від варварства до цивілізації виникає держава.

Згідно із органічною теорією Г. Спенсера, який проводить аналогію між державою та біологічним організмом, держава подібна живому організму, в основі функціонування якого лежить диференціація і спеціалізація. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого розвитку ускладнюється, розростається, старіє і гине. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює певну, тільки їй властиву функцію. В результаті формується система органів держави. І все це відбувається як в живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

Серед цивілізованих суспільств Г. Спенсер виділяє два основних типи: мілітарні, в яких особа підпорядкована соціуму і такі, де держава є лише механізмом забезпечення свободи й добробуту індивідів. Водночас мислитель змальовує магістральну лінію еволюції цивілізації від деспотичних держав, заснованих на заборонах, насильстві та мілітаризмі до вільного індустріального суспільства, яке ґрунтується на засадах науки й пацифізму.

До прибічників органічної теорії Спенсера належить і відомий польсько-австрійський соціолог і юрист *Людвіг Гумплович* (1838–1909), основоположник *теорії соціального конфлікту*. Фактично вчений заперечував існування суспільного прогресу, інтерпретуючи суспільний розвиток як циклічний процес, в якому кожне суспільство проходить етапи становлення, розквіту й загибелі.

Гумплович вважав, що між соціальними групами відбуваються постійні конфлікти, що становить головний фактор соціального життя. Конфлікти між автономними суспільними групами та конфлікти інтересів усередині самих груп зумовлюють процес соціальної революції. Результатом цього процесу є держава, що базується на силі і захищається владою. В основі походження держави лежить, за Гумпловичем, *теорія насильства*, боротьба рас і племен. «Історія не дає нам жодного зразка, – зауважував учений, – де б держава виникла не завдяки акту насильства, а якнебудь інакше. Крім того це було насильство одного племені над іншим, що знаходило свій вияв у завоюванні і підкоренні більш сильним чужим племенем більш слабого, вже осілого населення». В результаті такого насильства утворюється єдність протилежних елементів держави: переможених і переможців. З появою держави, підкреслював Гумплович, міжнародні конфлікти не зникають, а тривають у новій формі: «Те, що на примітивній стадії було боротьбою антропологічно різнорідних орд, на вищому ступені розвитку, якого ми досягли, перетворюється в боротьбу соціальних груп, класів, станів і політичних партій».

У концепції Гумпловича особливе місце відводиться нормам права та звичаям, оскільки вони, на думку дослідника, відкривають можливість для пізнання відносин, які дійсно склалися в державі. Він наголошував, що право виникає як результат насилля. Він вважає, що право та держава – це два різні по своїй суті явища. Держава стоїть поза правом, сама від нього незалежна і панує над ним, як його творець, як сила, що гарантує його реальність. Держава є витвором не права, а тільки природи, оскільки вона виник-

ла стихійно в боротьбі рас та суспільних груп, яку вчений розуміє в контексті дарвіністської боротьби за існування.

Погляди Спенсера і Гумпловича на історію людства як поступ структурно-функціональних систем, що взаємодіють із довкіллям та між собою і здатні до самоорганізації і розвитку, продовжив у душі неоеволюційної парадигми представник англо-американської культурологічної думки ХХ ст. *Е. Сервіс* в роботі «*Виникнення держави і цивілізації*». У своїй праці Е. Сервіс спростовує марксистсько-ленінську тезу про те, що заснований на приватній власності класовий поділ суспільства породжує державу як апарат класового примусу. На думку американського дослідника, витoki політичного правління містяться у площині організації та керівництва системою виробництва, що ускладнюється, розгалужується і вимагає цілеспрямованої діяльності племінних вождів, а потім ранньодержавної адміністрації. Виконання таких функцій, які в тенденції стають спадковими, породжує аристократію, яка має свої станові інтереси і перетворюється у панівний клас. Панівна ранньодержавна адміністрація разом з пов'язаною з нею бюрократією використовують своє керівне становище в суспільстві для високого рівня споживання, але приватної власності ще не мають. Таким чином, розшарування відбувається головне на два класи – тих, хто керує, і тих, ким керують, що впливає із функцій, які виконують ці люди у суспільній системі, і не залежить від наявності чи відсутності приватної власності на засоби виробництва. Важлива роль у цьому процесі належить редистрибуції – централізованому перерозподілу благ і послуг, який здійснюється державним апаратом.

Соціологічний позитивізм започаткував у другій половині ХІХ ст. німецький вчений *Рудольф фон Ієрінг* (1818–1892). Свою державно-правову концепцію мислитель розвинув у відомих працях «*Дух римського права на різних стадіях його розвитку*», «*Мета в праві*» і «*Боротьба за право*». Розробляючи правову концепцію, вчений зосередив увагу на соціологічно-прагматичному і утилітаристському аспектах права, розкриваючи в основному його функції. Такий підхід викликаний переконанням мислителя, що тільки через функції будь-якого організму чи явища, можна з'ясувати їх цілі. Р. Ієрінг однозначно підкреслював, що єдиним джерелом права є держава. Згідно із його вченням право – це захищений державою інтерес. Воно гарантує життєві інтереси індивіда, допомагає задоволенню різнобічних потреб людей. На кожному етапі суспільного розвитку з допомогою права забезпечується суспільний компроміс,

обмежується влада з її інтересами і згодом забезпечується панування закону. Ієрінг наголошував, що все це здійснюється шляхом примусу. Без примусу, на думку мислителя, немає сенсу говорити про право.

Важливою заслугою Ієрінга є те, що він заклав основи сучасного розуміння держави і визначив низку її важливих ознак. Він наголосив на тому, що держава виникає завдяки існуючим протиріччям між суспільством та індивідом, егоїстичний інтерес якого шкодить суспільним відносинам, і для його обмеження застосовується примус. Соціальною організацією примусової влади є держава. Мета держави полягає в забезпеченні всезагального інтересу та обмеженні через примус приватного інтересу, оскільки інтереси суспільства «вищі від свободи» (тут теорія держави Ієрінга постає як етатична). Серед ознак держави Ієрінг вказав наявність *апарату примусу, публічної влади, норм публічного права, що визначають правове положення самої держави та її громадян, неподільність суверенітету, наявність відносин управління й підкорення.*

2. СОЦІОЛОГІЧНІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ

Одним із основних напрямків правознавства ХХ ст. стала соціологічна юриспруденція, яка сформувалась як самостійний напрямок у зв'язку з потребою цілеспрямованого вивчення і використання права в якості інструмента регулювання і соціального контролю. Соціологічною юриспруденцією акценти зосереджуються не на з'ясуванні що є право, а як право діє. Представники цієї течії в праві (на противагу неопозитивізму) вважають, що норми, записані в законах та інших актах держави, ще не є правом. Важливішим є право, яке виникає в процесі життя – «*живе право*» (*вільне право*), тобто право, яке твориться у суді, а провідна роль як «творцю права» відводиться фігурі судді.

Біля витоків теорії вільного права стояв австрійський правник *Євгеній Ерліх* (1862–1923), який наголошував, що право укорінене не в законах, а в суспільстві, яке складається із соціальних спільностей, таких як сім'я, торгові товариства, община і сама держава. Думку про те, що право укорінене не в приписах законів, а в житті, Є. Ерліх обґрунтував у своїй знаменитій праці «*Основи соціології права*», у якій наголошував, що джерело права слід шукати в поведінці людей, які реалізують це право. Законодавець

не створює, а лише фіксує відповідну норму після того, як вона знайдена юристами-практиками в повсякденному житті.

Ерліх наголошував, що примус є ознакою будь-якої соціальної норми, а не тільки права (як це стверджували нормативісти). Існує мінімальна різниця між законом та іншими нормами соціального регулювання. Тому стосовно права треба говорити не про державний примус, а про примус соціальний.

Торкаючись питання про сутність держави, Ерліх зауважував, що держава нав'язана суспільству зовні, вона живе своїм, відокремленим від суспільних інтересів життям, в рожа суспільству й існує завдяки суспільству.

Різновидом соціологічного напрямку в юриспруденції є *теорія солідаризму*, засновником якої вважається французький соціолог, теоретик права і конституціоналіст *Леон Дюгі* (1859–1928). Спираючись на ідеї О. Конта, Г. Спенсера і Е. Дюркгейма він розвивав *концепцію соціальної солідарності*, відкидаючи ідеї про класовий антагонізм і політичну боротьбу в суспільстві, критично ставлячись до ідеї народного суверенітету.

Учений обґрунтував ідею нової політичної системи, яку він назвав «синдикалістський федералізм». Послідовно проводячи думку, що в суспільстві кожний клас покликаний виконувати місію по забезпеченню солідарності, вчений наголошував, що політико-юридичною формою і засобом координації дій різних класів і професійних груп стане нова політична система «*синдикалістський федералізм*» – об'єднання синдикатів, регулюючою основою функціонування якої є *норма соціальної солідарності*, зміст якої розкривається завдяки формулі: «Не роби нічого такого, що порушило б соціальну солідарність, а сприймай її зміцненню і реалізації». Дюгі підкреслював, що в умовах синдикалістського федералізму відбудеться примирення класів і класове панування закінчиться.

Згідно із вченням Дюгі, засобом забезпечення солідарності є держава. Держава – це *організована сила суспільства, яка забезпечує взаємозалежність і спільність інтересів різних соціальних груп і класів*. Далі вчений наголошує, що із соціальної солідарності виникає *право*, яке стоїть над державою, та є обов'язковим для виконання.

Дюгі вказував на існування тільки *об'єктивного права* – юридичної норми, яка ні колективу, ні індивіду не надає суб'єктивних прав, його підмурком є норма солідарності, а джерелом (будь-якої юридичної норми) – суспільні відно-

сини. Вчений наголошував, що законодавець не створює право, а лише констатує і фіксує його.

На місце суб'єктивних прав Дюгі поставив соціальний обов'язок наголошуючи, що для всіх існує єдине право виконувати свій соціальний обов'язок. Наприклад, приватна власність перестає бути абсолютним правом і трансформується для власника в соціальну функцію, обов'язок, і тільки в цих межах вона може мати соціальний захист.

Теза про те, що власність зобов'язує і повинна використовуватися в інтересах загального блага знайшла втілення в низці юридичних актів, таких як Конституція Німеччини 1919 р., Цивільний кодекс Мексики 1932 р., Конституція Японії 1947 р., Основний закон ФРН 1949 р. та ін.

До соціологічних теорій держави і права відноситься *теорія «держави загального благоденства»*, в якій надається перевага економічній і соціальній діяльності держави. Творцем теорії є англійський економіст *Джон Кейнс* (1883–1946). Вчений послідовно проводив думку, що в умовах державно-монополістичного регулювання економіки спостерігається процес подолання класових антагонізмів, які панували в добу домонополістичної і монополістичної фаз капіталізму. Держава втратила класовий характер і функціонує в інтересах усіх членів суспільства, використовуючи дієві важелі політики цін, інвестицій, податків, кредитів, держзамовлень, впливаючи на приватний сектор і пристосовуючи його набутки для всезагального блага. Вчений наголошував, що в нових умовах відмирають карально-репресивні функції держави, звужується сфера державного примусу. Держава реалізує основну функцію – соціальних послуг – з метою забезпечення більш високого рівня життя населення всієї країни (надання матеріальної допомоги, поліпшення умов праці, підвищення зарплати і пенсій, охорони здоров'я, розвиток освіти, покращення житлових умов тощо).

Проблеми буржуазно-демократичної системи влади раціонально обґрунтовуються *теорією «плюралістичної демократії»* або *політичного плюралізму*, яка звертається до буржуазно-демократичної системи влади. Творці і пропагандисти теорії політологи *Моріс Дюверже*, *Гарольд Ласкі* та ін. послідовно проводили ідею, що буржуазна держава не є класовою, а виступає формою єдності соціальних груп і прошарків, які формуються на основі спільних інтересів (професійних, матеріальних, станових, вікових, релігійних тощо). Ці інтереси не є антагоністичними і закономірно примиримі. Завдання держави полягає в узгодженні інтересів різних груп як робітників, так і підприємців.

Для захисту своїх інтересів всі ці спільноти утворюють різноманітні об'єднання громадян, які в свою чергу через представників («зацікавлені групи», «групи тиску») впливають на політичну владу, домагаючись реалізації своїх інтересів, і що забезпечує їм участь у реалізації політичної влади. Відбувається своєрідна дифузія суверенітету між багатьма інститутами державного і недержавного характеру. Власне таким чином різні громадські об'єднання поділяють владу з державою.

Прибічники доктрини політичного плюралізму переконують, що завдячуючи плюралістичній демократії політична влада стає в прямому розумінні всенародною.

У середині ХХ ст. внаслідок розвитку НТР та у зв'язку з посиленням впливу науки і техніки на політичне життя в різних країнах зросла роль науково-технічних працівників у державному управлінні. На цій основі виникли різноманітні *доктрини технократії*. Зміст цих доктрин зводиться до твердження, що в умовах НТР виникає нова соціально-політична система – *технократія*, в умовах якої провідна роль у суспільстві належить технократам (інженерно-технічній інтелігенції, менеджерам, працівникам науки і виробництва), що зосереджують у своїх руках політичне управління.

Засновником доктрини технократії вважається американський економіст і соціолог *Веблен Торстейн* (1857–1929), яку він обґрунтував у роботі *«Інженери й система цін»*. Учений наголошував, що в технократичному суспільстві політична влада втрачає свій класовий характер, як знаряддя захисту інтересів капіталу, бо влада технократів здійснюється не в класових інтересах, а в інтересах технологічної ефективності і виробничої раціональності. З метою раціонального використання техніки і енергетичних ресурсів індивідуальна приватна власність повинна змінитися *системою одержавленої економіки під керівництвом інженерів і вчених*. Погляди Веблена Торстейна знайшли подальше обґрунтування в працях політологів *Саймона Г., Беквіта Б., Бжезинського Ж.* та ін.

На рубежі 50–60-х років ХХ ст. з'явилась *теорія конвергенції*, творцем якої став американський економіст *Джон Голбрейт*, прибічник ідеї втручання держави в економічне життя суспільства. Розвиток теорії пов'язаний з іменами *Реймона Арона*, творця *теорії індустріального суспільства*, американського соціолога *Питирима Сорокіна*, творця *теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності*, американського соціолога і економіста *Уолта Росту*,

творця *теорії стадій економічного росту*, нідерландського економіста **Яна Тінбергена**, автора *теорії оптимального суспільного ладу*.

В основі теорії конвергенції лежить ідея про поступове стирання економічних, політичних і соціальних розбіжностей між соціалістичною і комуністичною системами, які в перспективі зіллються в *постіндустріальне суспільство*. Подібна конвергенція є наслідком НТР, яка створює підґрунтя для синтезу культурних і організаційних аспектів у надрах двох систем. Політична влада в конвергентному суспільстві втрачає класовий характер, оскільки керівна роль належить не робітникам і підприємцям, а менеджерам, управлінцям – особливій верстві, що формується в ході НТР.

У першій половині ХХ ст. набула поширення *теорія еліти*, в концепціях якої обґрунтовувались ідеї поділу суспільства на еліту і народ. Засновниками теорії були італійські вчені юрист і соціолог **Уільфредо Паретто** (1848–1923) та економіст і соціолог **Гаetano Моска** (1858–1941).

В основі теорії еліт лежить критика демократії, з якою радикальні демократи і марксистки пов'язували можливість реалізації ідеї свободи людства. Наприклад, Г. Моска вважав демократію утопією, міражем, у гонитві за яким некомпетентні маси перетворюються в об'єкт маніпуляцій з боку демагогів від політики і допомагають останнім прокласти шлях до диктатури, різновидами якої є фашизм і соціалізм. Учений пов'язував свободу людства не з демократією, а з компетентною елітою.

У. Паретто створив *теорію конкуренції еліт*. Він послідовно проводив думку, що суспільством завжди править еліта, яка приходить до влади шляхом конкурентної боротьби з іншими елітами, які формуються в політичній, економічній та інтелектуальній сферах суспільства шляхом відокремлення індивідів, які досягли успіхів. «Людське суспільство, – підкреслював учений, – не однорідне й індивіди розрізняються фізично, морально та інтелектуально... Сукупність груп індивідів, що діють з високими показниками у будь-якій сфері, дістає назву еліти... Остання, у свою чергу, поділяється на пануючу і непануючу. Пануючу еліту складають усі ті, хто безпосередньо чи опосередковано, але досить ефективно бере участь в управлінні».

Згідно із вченням Паретто, будь-яка еліта, прийшовши до влади, заспокоюється на досягнутому, втрачає свої якості, творчу енергію і вироджується. В суспільстві поступово

виділяється нова еліта, що прагне влади. Зміна еліт відбувається шляхом насильницьких переворотів і революцій, які, на думку вченого, в цілому корисні для суспільства, оскільки сприяють його розвитку.

Подальший розвиток теорії еліти пов'язаний з працями відомого німецького політолога *Роберта Міхельса* (1876–1939), який услід за Паретто і Москою вважав, що демократія як форма управління державою є неприйнятною, оскільки існує комплекс тенденцій, що протидіють її здійсненню: це сутність людської природи і сутність організації. Досліджуючи розвиток цих тенденцій, учений прийшов до висновку, що неминучим результатом кожної демократії, незалежно від її історичних форм та соціальної основи є *олігархія*. Він наголошував, що демократія призводить до олігархії або сама перетворюється в олігархію.

Друга половина ХХ ст. характеризується модернізацією та інтеграцією вказаних теорій: з'явилися *теорії елітарної демократії, партисипаторної демократії, корпоративної демократії, комп'ютерної демократії*.

Теорія елітарної демократії виникла в 70–80-х роках ХХ ст. на основі поєднання елементів теорії еліти і теорії «плюралістичної демократії». Творцями теорії були американський соціолог *Дейвід Рісмен*, професор Гарвардського університету, американський соціолог *О. Штаммер* та ін. Теорія елітарної демократії заперечує розуміння демократії як правління народу і обґрунтовує демократичне правління еліт. В теорії стверджується, що існує кілька еліт і жодна з них не домінує в суспільстві. Між елітами, які переслідують не тільки політичні цілі, а й домагаються загальної узгодженості відносно «правил гри», відбувається конкуренція, яка власне і виступає гарантом стабільності й ефективності демократичної системи. Діяльність еліт контролюється народними масами з допомогою загального виборчого права. Тобто вибір правлячої меншості здійснюється всіма громадянами, які надають перевагу певній еліті. Маса можуть впливати на еліти через вибори, «групи тиску», вимагаючи їхньої звітності. Доступ в еліту відкритий для всіх, вона поповнюється вихідцями із народу.

Таким чином, теорія елітарної демократії виходить із розуміння *демократії як вільного суперництва претендентів за голоси виборців, як форми правління еліт, більш-менш підконтрольних народу, особливо під час виборів*. Суть концепції елітарної демократії полягає в ідеї плюралізму еліт, який виростає на основі взаємодії соціальних груп з різними інтересами (ідея плюралізму еліт проти-

ставляється ідеї панування однієї еліти). Отже, згідно з теорією елітарної демократії *сучасна демократія* – це не влада народу як така, а демократичне правління еліт.

Теорія партисипаторної демократії (демократії участі) (автори *Дж. Вольф, Макферсон К., Месбридж Дж.*) заперечує погляди про нездатність мас до конструктивних політичних дій і веде пошук ефективних засобів залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. В якості стимулюючого фактора політичної активності мас пропонується підняти їхній освітній рівень і формувати засади політичної культури.

Прибічники теорії партисипаторної демократії вважають, що утвердженню тиранічних режимів, які встановлюються шляхом виборів за участю некомпетентної більшості народу, можна запобігти. Ефективним засобом є встановлення конституційних перепон на шляху до тиранії. Йдеться про забезпечення високої поінформованості суспільства; здійснення демократичного контролю шляхом загальних виборів і представницького уряду; широке залучення освічених громадян до політичного процесу; децентралізація і контроль над прийняттям важливих рішень. Все це, на думку авторів теорії, може сприяти досягненню дійсної свободи і рівності.

В *теорії корпоративної демократії* (автор – німецький (ФРН) політолог *Г. Краух*) демократія розглядається як інституційний механізм формування політики державних рішень спільно із представниками політичної еліти, держави і лідерів робітничих організацій, тобто еліти, бізнесу і профспілок. Вважається, що саме така взаємодія забезпечить можливість корпоративним організаціям набувати монопольного права для захисту інтересів членів своїх корпорацій у межах своєї компетенції визначеної законом. Ця теорія розглядає демократію як *узгоджене неконкурентне правління керівників корпорацій, найманих робітників, підприємців та партій*. Держава у цих взаємовідносинах виконує роль *арбітра*.

Щодо теорії *«комп'ютерної демократії»*, то в ній послідовно обґрунтовується ідея розширення пропускових можливостей інформації в суспільстві з допомогою комп'ютерів. Комп'ютерна техніка сприятиме розв'язанню проблем «демократії участі» як на місцевому рівні, так і в світовому масштабі, створюватиме засади взаєморозуміння між народами і сприятиме, таким чином, формуванню «духу комун». Завдяки кібернетиці з'являються необмежені можливості встановлення через комп'ютер безпосереднього зв'язку

з урядами, президентами, лідерами політичних партій, що кваліфікується авторами теорії як пряма демократія і дозволяє провести «миттєвий референдум». Плюралістичність теорії «комп'ютерної демократії» дозволяє її авторам захищати демократичні принципи рівності у суспільстві на тій підставі, що всі, хто має в своєму розпорядженні комп'ютери, володіють рівними можливостями «давати поради» політичним і державним діячам, які будуть ці поради враховувати у своїй діяльності.

Специфічний шлях розвитку державності окремих країн Азії та Африки сприяв формуванню наукової концепції так званої *перехідної державності*. Згідно із концепцією перехідною вважається державність, яка виникає в ході національно-визвольної боротьби незалежних народів і спирається на різнотипні виробничі відносини. Ця концепція лягла в основу *теорії перехідної держави*, яка обґрунтовує можливість розвитку держав двома шляхами: шляхом соціалістичної орієнтації – це як правило, орієнтація на общинну, суспільну власність і шляхом капіталістичної орієнтації – це, як правило, орієнтація на збереження приватної власності.

3. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА, ПРАВОВОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Юридична наука стверджує, що природно-правовою можна вважати будь-яку доктрину, в основі якої лежить теза про існування незалежних від держави норм і принципів, що втілюють розум, справедливість, об'єктивний порядок цінностей, мудрість Бога, які мають пряму дію і є директивними для законодавця. Існує кілька варіантів природного права: теологічний варіант природного права – це звернення до Бога (наприклад, всі люди рівні, як творіння Божі); світський варіант – це звернення до природи взагалі і природи людини зокрема (наприклад, всі люди від природи рівні, мають честь, гідність, а урівнює їх право на життя, на протидію тирану тощо).

За теорією природного права право природне і право позитивне протиставляються. В природному праві визнається примат суб'єктивного права над об'єктивним, тобто права людини визначають права влади, а не навпаки; механізм позитивного права діє навпаки: влада визначає об'єм суб'єктивних прав людей, встановлюючи закони. Свої права індивід отримує від держави, а їх природа є патерналістською (у ролі *pater* – батька якраз виступає держава).

Необхідно наголосити, що патерналістське тлумачення природи прав людини – це, по суті, те теоретичне підґрунтя, на якому тримались і намагаються триматися всі тоталітарні режими з їх синдромом державної непогрішимості та тотальною монополією у всіх сферах суспільного життя.

У сучасних умовах набула поширення *теорія «відродженого природного права»*. В теорії домінують інтереси особистості, які є критерієм правової норми, але аж ніяк воля держави чи суспільства.

В залежності від пояснення джерел формування природного права існує кілька доктрин: *неотомізм* – природне право, одержане індивідом від Бога; *неогегельянство* – природне право, що виникає з гармонії об'єктивного розуму і самої ідеї права; *неокантіанство* – природне право, що виникає з чистої ідеї і є безумовним велінням розуму; *феноменологічна доктрина* – природне право, що виникає з правових цінностей; *екзистенціоналістська доктрина* – обґрунтовує виникнення природного права із самого існування абстрактної людини. Реальне буття права вбачається не в комплексі норм, а в правовому переживанні конкретної ситуації. Творити право покликане, зокрема, правосуддя, яке виходить із конкретної ситуації, а не з наперед установлених норм; *герменевтична доктрина* стверджує, що сутність права полягає у справедливості, яка передбачає формальну рівність людей, обмеження свавілля і утвердження суспільної безпеки. Для досягнення такого стану створюються позитивні норми відповідно до свого часу і місця (йдеться про історичність праворозуміння).

Теоретичні уявлення про невідчужувані, невід'ємні природні права людини стали відправним пунктом формування *концепції правової держави*, яку взято на озброєння конституційною теорією та державно-правовою практикою майже всіх держав сучасної Європи. Підмурком концепції правової держави є конституційна гарантія *принципу верховенства права* (панування правового закону). Варто наголосити, що ні в якому разі тут принцип верховенства права не ототожнюється з принципом верховенства закону. На це варто звернути увагу, бо, таким чином, правовою державою можна вважати і будь-який олігархічний чи диктаторський режим.¹

Вперше принцип верховенства права був сформульований англійським публіцистом епохи буржуазної революції

¹ Принцип верховенства закону означає лише співвідношення законів та інших нормативних актів. (Див.: Коментар до Конституції України.– К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.– С. 41).

XVII ст., ідеологом нового дворянства і буржуазії *Джеймсоном Гаррінгтоном* (1611–1677) ще в 1656 р. В запропонованій ним Конституції буржуазної дворянської республіки принцип верховенства права розглядався як «імперія (в значенні правління) законів, а не людей».

Термін «*правова держава*» вперше вжили німецькі вчені-юристи *К. Велькер* (1813 р.) і *І. Фрайхен фон Аретін* (1824 р.). Створення юридично завершеного поняття «*правова держава*» пов'язують з ім'ям німецького мислителя *Р. Моля*, який запровадив його в систему державно-правових і політичних знань у 30-х роках XIX ст.¹ Р. Моль дав визначення *правової держави*. Згідно із його вченням *правова держава* – це держава конституційна, яка функціонує на підставі закріплення в конституції прав і свобод громадян та на забезпеченні судового захисту індивіда.

Сучасною теорією держави і права правова держава розглядається як один із найважливіших загально-людських політико-правових ідеалів і визначається як держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальну реалізацію, охорону і захист основних прав.²

Поняття «*соціальна держава*» вжив у 1929 р. німецький державознавець *Х. Хеллер*. Засновником теорії соціальної держави вважається австрійський філософ і соціолог *М. Адлер*. Після другої світової війни концепція соціальної держави знайшла втілення в конституціях країн Західної Європи. Цим поняттям називали державу сучасного демократичного типу в умовах відносно стабільної і розвинутої економіки. *Соціальна держава* – це вільна демократична правова держава, в якій забезпечується гідне життя людини як в матеріальному аспекті, так і в аспекті соціального захисту; громадянам гарантується особиста свобода; цивілізованими методами досягається соціальна злагода, компромісним шляхом вирішуються соціальні конфлікти. Однією з основних ознак соціальної держави є органічний зв'язок держави з правом. В основі такого зв'язку лежить принцип – права громадян не є дарунком держави, а мають своє власне обґрунтування. Вони об'єктивно існують від народження людини і є невідчужуваними. В такій державі відносини індивіда й держави здійснюються на засадах поєднання прав і обов'язків та взаємної відповідальності.

¹ Див. докл.: Скакун О. Теория правового государства в дореволюционной России. Советское государство и право.– 1990.– № 2.– С. 113.

² Мала енциклопедія етнодержавознавства.– К., 1996.– С. 585.

Юридична наука наводить три моделі сучасної соціальної держави:

«Позитивна держава» (США), тут спостерігається найменша доля втручання держави в економіку і соціальне забезпечення, домінує орієнтація на дотримання індивідуалізму і захисту корпоративних інтересів (соціальна політика держави виступає як засіб контролю);

Власне «соціальна держава» (Великобританія), тут забезпечується гарантований мінімальний рівень життя і рівні стартові можливості (соціальна політика держави виступає як засіб забезпечення повної зайнятості);

«Держава благоденства» (Нідерланди), тут забезпечується мінімальний рівень життя і встановлюється максимальний рівень доходів, зменшується різниця в заробітній платі, гарантується повна зайнятість (соціальна політика держави виступає як засіб забезпечення «рівності кооперації і солідарності»).

У другій половині ХХ ст. як реакція на тоталітарні режими, адміністративно-командні методи управління, порушення прав людини актуалізувалась ідея правової держави. Державно-правова думка поєднала поняття «правова держава» і «соціальна держава», сформувавши ідею правової соціальної держави. Підмурком правової соціальної держави є два важливі конституційні принципи: принцип верховенства права (панування правового закону) як провідного в правовій державі і принцип соціальної справедливості (забезпечення державою соціальної безпеки особистості) як провідного в соціальній державі.

Висновок

Друга половина ХІХ – початку ХХ ст. – період кінця промислового капіталізму – позначилась глобальною кризою суспільної системи. Відповідно визначилися дві тенденції в розвитку державно-правового життя суспільства, що в свою чергу знайшло відображення у державно-правовій думці. Перша тенденція характеризувалась суцільною етатизацією суспільного життя, розширенням впливу держави на соціально-економічну діяльність, почала формуватися агресивність у зовнішніх зносинах держав, посилювались шовіністичні та расистські тенденції. Ідеологією такої політики став *етатичний позитивізм*.

Друга тенденція визначилась в першій половині ХХ ст. і пов'язана з намаганням реалізувати ідею держави і права як знаряддя класового панування та втілити її у світовому

масштабі. У відповідь визначилась тенденція до нового державно-політичного мислення на засадах деідеологізації міжнародних відносин, заперечення класової природи держави. Йдеться про соціологічні державно-правові концепції. Проголошена цими концепціями ідея соціальної солідарності і вільних виборів як дієвого засобу забезпечення демократії і гуманізму, в реальному житті не завжди мала підстави для реалізації. Саме тоді й виникла потреба у відродженому природному праві.

Головною рисою теорії відродженого природного права є те, що ця теорія звертається не до проблем влади як такої, а безпосередньо до індивіда і концентровано виражається в невід'ємних правах особистості.

У другій половині ХХ ст. після Другої світової війни гостро виникло питання про необхідність запровадження в діючому праві механізмів, які б поклали край механізмам встановлення режимів тиранії і беззаконня. Саме тоді ідеї прав людини, які мали здебільшого декларативний характер, набули інституційності і виступили в якості регулятивних юридичних принципів. У відповідь з'явилися нові державно-правові концепції правової і соціальної держави. У цих концепціях держава розглядається як механізм забезпечення цілісності суспільства, як засіб соціального компромісу й інститут соціального контролю.

Концепція правової соціальної держави стала підмурком конституційної теорії та державно-правової практики майже усіх держав Європи.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Зверніться до «Загальної теорії держави і права» і повторіть матеріал про основні сучасні концепції праворозуміння. З'ясуйте: 1) яка концепція праворозуміння втілена у твердженні Локка про те, що кожна людина відповідно до закону природи має право на захист «своєї власності, свого життя, своєї свободи і майна»? 2) яка концепція праворозуміння втілена у твердженні Г. Кельзена: «Право має цінність саме тому, що є нормою»? 3) Яка концепція праворозуміння втілена у твердженні Е. Ерліха, що джерелом розвитку права є не законодавство, а саме суспільство?

2. Назвіть основні ідеї фашистської концепції держави.

3. Як співвідносяться народ, держава і право в концепції правової держави?

4. Що є джерелом права згідно із соціологічною і психологічною концепціями права?

5. Хто був засновником теорії природного права?
6. У якій державно-правовій теорії фактично ототожнюється принцип верховенства права і принцип верховенства закону?
7. Дайте тлумачення принципу «соціалістичної законності». Чи відрізняється вказаний принцип за змістом і значенням від принципу верховенства права?
8. Дайте тлумачення твердженню Дж. Остіна: «Існування права – одне, його переваги та недоліки – інше».
9. Дайте тлумачення твердженню Н. Унгара: «Інструментальна (в значенні формальна) концепція принципу верховенства права – це модель державного правління у відповідності з правовими нормами, які спрямовані на досягнення будь-яких визначених державних цілей. Органічна концепція принципу верховенства права – це модель діяльності держави у відповідності з правом для досягнення цілей суспільного договору свободи та справедливості».
10. Спенсер Г. серед цивілізованих суспільств виділив два типи: мілітарні, в яких індивід підпорядкований соціуму і такі, де держава є лише механізмом для забезпечення свободи й добробуту. Назвіть відомі з історії відповідні типи держав, розпочинаючи з періоду античності.
11. Вкажіть на суттєву різницю в поглядах К. Маркса і Ф. Енгельса та Е. Сервіса на виникнення держави, а отже і її ролі в суспільстві. Прихильником чиїх, із названих мислителів, поглядів ви є? Обґрунтуйте свою позицію.

Література

- Ашин Г. Современная теория элиты: критический очерк. – М., 1985.
- Графский В. Государство и технократия. – М., 1981.
- Завадский С. «Государство благоденствия». Доктрина и практика. – М., 1966.
- История политических и правовых учений (Под ред. Нерсесянца В.). – М., 1983. – С. 599–655.
- Кечекьян С. Социологические взгляды Огюста Конта // Советское государство и право, 1975, № 12.
- Марчук В. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции (Критика концепции Э. Эрлиха). – К., 1977.
- Павленко Ю. Історія світової цивілізації. – К., 1996. – С. 81–97.
- Правова держава. – К., 1995.
- Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К., 1997. – С. 768–814.

Скакун О. Теория правового государства в дореволюционной России // Советское государство и право.— 1990, № 2.

Соколов А. Правовое государство. Идея, теория, практика.— Курск, 1994.

Тихонравов Ю. Основы философии права. Уч. Пособие.— М., 1997.— С. 349–583.

Теория права: новые идеи.— М., 1981.

Четвернин В. Современные концепции естественного права.— М., 1988.

Чистое учение о праве Ганса Кельзена: XIII Конгресс международной ассоциации правовой и социальной философии.— М., ИНИОН, 1987.

Шульженко Ф., Наум М. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій.— 1997.— С. 164–179.

Висновки

«Історія вчень про державу і право», досліджуючи свій предмет, вивчає природу і зміст понять «держава» і «право». Набуті в процесі наукового узагальнення знання є фундаментальними у пізнанні причин і передумов виникнення, закономірностей розвитку та сутності держави і права як соціальних інститутів.

Попри розмаїття існуючих державно-правових теорій, концепцій доктрин всі вони без винятку вказують на об'єктивну необхідність виникнення держави і права та їх регулюючу роль у суспільстві, спрямовану на забезпечення всезагального інтересу.

У процесі історичного розвитку вчень про державу і право остаточно сформувалися два основних підходи до типології держави і права як соціальних інститутів: *формаційний* і *цивілізаційний*.

Підмурком *формаційного підходу* є марксистське вчення про визначальну роль матеріального базису у відношенні до надбудови та про історичний розвиток, як послідовну зміну суспільно-економічних формацій. Поняття історичного типу держави в межах формаційного підходу пов'язується із встановленням закономірної залежності класової сутності держави від економічних відносин, які панують у суспільстві на певному етапі його розвитку. Відповідно держава розглядається як знаряддя захисту інтересів економічно пануючого класу, її сутністю є здійснення організованого насилля, а право розглядається як інструмент насилля. Згідно із класовою теорією (у сталінській інтерпретації) історичними типами держав є рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні (Див. докл.: Сталин Й. В. О диалектическом и историческом материализме // И. Сталин. Вопросы ленинизма. Изд. 11-е.— ОГИЗ, 1947.— С. 535—565).

Підмурком *цивілізаційного підходу* у типологійній класифікації держав, а отже і визначення їх сутності, є поняття «цивілізація». Держава тут співвідноситься із духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку і розглядається як засіб створення умов для узгодження і реалізації інтересів всього суспільства з метою забезпечення всезагального блага. Критерієм класифікації тут виступає спосіб виробництва та різниця у статусі індивіда (азійський, античний, європейський способи виробництва тощо). Йдеться про те, що у відповідності з цивілізаційним підходом сутність держави визначається як співвідношенням

соціальних сил, так і накопиченням, наступництвом культурно-духовних зразків поведінки; політика держави залежить від світогляду суспільства, його моралі, ціннісних орієнтирів, а її типи та шляхи розвитку обумовлені розмаїттям національних культур. Право розглядається як інструмент компромісу.

У сучасних умовах розвитку людства актуалізується цивілізаційний підхід до типології сучасних держав. Актуальність зумовлена ставленням суспільства до індивіда, як неперевершеної цінності. Отже, в центр вивчення минулого і сучасного ставиться конкретний індивід – творча особистість, а не класово-безлика істота, враховується сфера взаємодії соціальних груп на основі не класових, а загальнолюдських цінностей. Йдеться про загальносоціальний аспект сутності держави і права, який яскраво виявляється в їх співвідношенні з громадянським суспільством.

Ідея громадянського суспільства укорінена в античній Греції а, власне поняття «громадянське суспільство», сформувалося у XVII ст., завдячуючи працям Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка та ін. В історії державно-правової думки сформувалося три основних підходи до розуміння співвідношення громадянського суспільства і держави: *по-перше*, держава і громадянське суспільство – дві соціальні системи, що збігаються; *по-друге*, держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи: первинною (домінуючою) є держава, яка контролює громадянське суспільство; *по-третє*, держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи: держава виконує службову (підпорядковану) роль у відношенні до громадянського суспільства.

Засадовим у сучасній концепції громадянського суспільства є положення, що правова соціальна держава може сформуватися виключно в умовах громадянського суспільства. Основою концепції правової соціальної держави є ідея про невідчужувані, невід'ємні права індивіда.

Усе розмаїття теорій і поглядів в історії державно-правової думки стосовно співвідношення «держави і особи» можна звести до двох підходів: *природно-правовий* (індивідуалістичний, гуманістичний) і *юридично-позитивістський* (державницький, етатичний).

Природно-правовий підхід ґрунтується на розумінні особистості як мети, держави як засобу досягнення мети. Тут послідовно захищається теза про те, що права належать людині від природи, вони є невідчужені, людина володіє ними незалежно від держави. Завдання держави і суспільства полягає у визнанні цих прав і створенні умов для їх реалізації.

Юридично-позитивістський підхід ґрунтується на розумінні держави як мети, а особистості як засобу досягнення мети. Тут послідовно захищається теза про те, що людина одержує свої права від держави і суспільства, а природа цих прав патерналістська. Держава виступає джерелом і гарантом прав людини, закріплюючи їх у законі. Право і закон ототожнюються.

В цілому засадовим у природно-правових доктринах є положення про те, що право історично і логічно передує державі, джерелом його є природа, суспільні відносини або правотворчість судів; засадовим у юридично-позитивістських доктринах є положення, що джерелом права є воля законодавця, держави (йдеться про позитивне право). Право виникає тоді, коли виникає держава. Суспільні відносини формуються у відповідності до приписів закону.

Отже, у категоріальному розумінні «держави» сутність її полягає у владному примусі. Владний примус може здійснюватися шляхом посилення карально-репресивних функцій і абсолютного пригнічення волі підвладних, або шляхом певного підпорядкування і впорядкування їхніх інтересів. Останнє передбачає таку залежність, коли індивіди підпорядковуються владній настанові не стільки із-за страху бути покараними, скільки із власної волі, на засадах визнання авторитетності й необхідності владного примусу.

В категоріальному розумінні «права» сутність його полягає в обмеженні свободи, тобто право виступає як міра свободи. Право, втілене в законі, набуває статусу міри формально визначеної свободи і здійснюється шляхом державного примусу.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Апріорі – знання наявне в свідомості до досвіду, передує до-свіду.

Держава – спосіб організації влади в суспільстві.

Державно-правова теорія – форма наукового відображення дійсності, сукупність ідей, поглядів, концепцій, учень, уявлень про державу і право.

Державність – впорядковуючий принцип життя людей.

Доктрина – теорія, система поглядів – провідний теоретичний або політичний принцип у діяльності держави.

Закономірність – певна впорядкованість подій, відносна по-стійність, сталість головних детермінуючих факторів, регулятив-ність зв'язку між речами.

Егалітаризм – різновид утопічного соціалізму, що обстоює принципи зрівняльного розподілу засобів виробництва між дріб-ними приватними власниками і організації виробництва на основі індивідуального господарства.

Етатизм – соціологічна доктрина, яка обґрунтовує необхід-ність активного втручання держави в економічну і політичну та інші сфери життя суспільства.

Ідеал – уявлення про найвищу досконалість, котра як взірець, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії лю-дини.

Ідеологія – система політичних, економічних, правових, мо-ральних, етичних, філософських і релігійних поглядів, що вира-жають інтереси певних соціальних груп.

Ідея – первісна форма розв'язання наукової проблеми. Як фор-ма пізнання навколишнього світу, ідея не тільки відображає об'єкт, але й виражає способи практичної реалізації знань про нього.

Іманентне – внутрішньо притаманне, на противагу трансце-дентному – зовнішньому.

Ісіхазм – етико-аскетичне вчення про шляхи єднання людини з Богом через «очищення серця» слізьми і самозосередженістю.

Категорія – «граничне» узагальнене поняття, що відображає найсуттєвіші властивості, закономірності та відношення реальної дійсності, визначає характер і рівень науково-теоретичного мис-лення епохи.

Концепція – основна ідея будь-якої теорії.

Космополітизм – тип світогляду, для якого характерне обсто-ювання необхідності заміни національного громадянства світо-вим.

Меркантилізм – економічна політика раннього капіталізму, яка передбачала активне втручання держави в економіку і проводилася в інтересах купців.

Натуралізм – це філософський погляд на світ з погляду заперечення ролі «надприродного» в універсальному принципі пояснення всього сушого.

Поняття – закріплені в пам'яті знання про найбільш загальні, суттєві ознаки предмета або явища.

Самореалізація – свідомо, цілеспрямована матеріально-практична, соціальна й духовна діяльність особи, спрямована на реалізацію власних сил, здібностей, обдарувань, можливостей.

Соціальний інститут – одна з форм організації суспільного життя, створювана для захисту інтересів та регулювання діяльності суспільства, підтримання стійкості та динамізму суспільних відносин.

Споглядання – емпіричний ступінь пізнання, в основі якого лежить безпосереднє чуттєве відображення об'єкта.

Принцип – центральне поняття, основоположна ідея, яка пронизує всю систему знання і субординує його.

Прогрес – такий тип розвитку, коли переважають можливості формотворення, появи нового, коли зміни в системі відбуваються у напрямку її зміцнення й удосконалення у напрямку ствердження багатоманітності її функціональних виявів.

Регрес – тип розвитку, який демонструє перевагу руйнівних тенденцій, який здійснює спрощення й збіднення форм, дезінтеграцію цілісності.

Розвиток – здійснення послідовних необоротних якісних змін, які визначають функціонування системи, її спрямованості.

Світогляд – узагальнена система знань, поглядів, вірувань, уявлень звернених на об'єктивний світ і місце людини в ньому, на ставлення людини до навколишньої дійсності та до самої себе, її норми поведінки, цінності, ідеали.

Світогляд міфологічний – історичний тип світогляду, в якому переважає світовідчуття над світорозумінням. Центральною ідеєю міфологічного світогляду є ідея космоцентризму (космічне світовідчуття).

Світогляд релігійний – історичний тип світогляду, в якому переважає світосприйняття над світорозумінням. Центральною ідеєю релігійного світогляду є ідея теоцентризму (в центрі світобудови мислиться Бог).

Світогляд науковий – це філософськи осмислене знання. Науковий світогляд ґрунтується на принципах раціонального пізнання, має чітку структуру, логічно оформлений, виходить із

критичного ставлення до змісту світоглядних уявлень. Центральними ідеями наукового світогляду є історично мінливі ідеї антропоцентризму, техноцентризму та ідея коеволюції.

Сутність – категорія, що виражає головне, основне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене глибинними необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення.

Теократія – форма правління, при якій глава церкви водночас є главою держави.

Тотальність – повнота, всезагальність, всеосяжність охоплення усіх сторін дійсності.

Уява – фантазія, творча здатність людини, що полягає в утворенні нових образів, ідей у наочно-чуттєвій і абстрактній сфері.

Уявлення – чуттєво-наочний образ предметів, явищ дійсності, світу в цілому, який містить узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людини.

Харизма – благодать, божественний дар святості, непогрішимість лідера.

Цивілізація – це соціокультурна система, що включає в себе соціально-економічні умови життя суспільства, етнічні та релігійні його основи, рівень гармонії людини і природи, рівень свободи особистості – економічної, політичної, соціальної і духовної.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ «ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО» ЯК НАУКИ	
1. Предмет «Історії вчень про державу і право»	5
2. Метод «Історії вчень про державу і право»	10
3. Критерій оцінки державно-правових вчень	12
4. Функції «Історії вчень про державу і право»	14
5. «Історія вчень про державу і право» в системі юридичних наук історико-теоретичного циклу	16
6. «Історія вчень про державу і право» в системі суспільних наук	17
Розділ 2	
ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	
1. Загальні риси міфологічних уявлень про державу і право в країнах Стародавнього Сходу	22
2. Державно-правова думка Стародавньої Індії	25
3. Етико-політичні вчення Стародавнього Китаю	27
4. Етико-правовий аспект зороастризму	32
Розділ 3	
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ І СТАРОДАВНЬОГО РИМУ	
1. Загальна характеристика античних уявлень про державу і право	35
2. Деміфологізація політико-правових поглядів у період становлення давньогрецької державності	38
3. Вчення про державу і право доби розквіту філософії та політичної думки. Теорія міста-держави (V–IV ст. до н. е.)	39
4. Концепції держави і права доби пізнього еллінізму та римської античної філософії	50
Розділ 4	
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
1. Основні риси та особливості розвитку державно-правової думки доби середньовіччя	61
2. Ранньохристиянські уявлення про державу і право	63
3. Вчення Томи Аквінського про державу, право і закон	66
4. Державно-правова концепція Марсілія Падуанського та політико-правові погляди Вільяма Оккама	69

Розділ 5

ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПЕРІОДУ КРИЗИ ФЕОДАЛІЗМУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ БУРЖУАЗНИХ ВІДНОСИН (XV–XVII ст.)

1. Загальна характеристика державно-правових вчень доби Відродження та Реформації 74
2. Вчення про державу та право періоду кризи феодалізму (XV–XVI ст.) 75
3. Політичні та правові вчення в Голландії та Англії доби ранніх буржуазних революцій (XVII ст.) 79

Розділ 6

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА ТА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США (XVIII ст.)

1. Загальна характеристика вчень про державу і право доби Просвітництва 91
2. Політико-правова концепція Вольтера 93
3. Теорія поділу влад Шарля Луї Монтеск'є 94
4. Державно-правові погляди Жан-Жака Руссо 97
5. Погляди на державу і право французьких матеріалістів-енциклопедистів Дені Дідро, Поля-Анрі Гольбаха, Клода-Адріана Гельвеція 100
6. Державно-правові вчення в Італії XVIII ст. 102
7. Державно-правова думка в США періоду боротьби за незалежність 104

Розділ 7

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СВИТОГЛЯДУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВЧЕННЯХ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.

1. Вчення про державу і право в Німеччині кінця XVIII – початку XIX ст. 111
2. Характеристика державно-правових вчень представників буржуазного лібералізму у Франції та Англії 119

Розділ 8

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ

1. Утопічні ідеї XVI–XVIII ст. 126
2. Марксистсько-ленінське вчення про державу і право та його еволюція 134

Розділ 9

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В РОСІЇ

1. Державно-правові вчення періоду утворення феодальної централізованої держави та зміцнення абсолютизму (XIV – перша половина XVIII ст.) 143
2. Політико-правова ідеологія Росії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. 148
3. Концепції держави і права в Росії в другій половині XIX–XX ст. 154

Розділ 10

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

1. Витоки державно-правової ідеології українського народу 161
2. Розвиток політико-правової ідеології (XI–XV ст.) 164
3. Державно-правова думка в Україні за козацько-гетьманської доби (XVI–XVIII ст.) 167
4. Державно-правова думка часів занепаду козацько-гетьманської держави (кінець XVII–XVIII ст.) 171
5. Державно-правова думка в Україні XIX – перша половина XX ст. 176

Розділ 11

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX–XX ст.

1. Державно-правові теорії юридичного позитивізму 193
 2. Соціологічні державно-правові концепції 201
 3. Сучасні концепції природного права, правової і соціальної держави 208
- Висновки* 215
- Словник термінів* 218

НБ ПНУС

638264

Навчальний посібник

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

**МІРОШНИЧЕНКО МАРІЯ ІВАНІВНА
МІРОШНИЧЕНКО ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ**

Головний редактор *Гайдук Н. М.*
Редактор *Дубенко Д. О.*
Художнє оформлення *Ковальчук М. А.*
Коректор *Сікорська Л. Л.*
Комп'ютерна верстка *Конопльова Л. І.*

Здано до набору 15.02.2001 р. Підписано до друку 05.04.2001 р.
Формат 84×108/32. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 11,76. Тираж 3000 прим. Зам. № 1—130.

Оригінал-макет виготовлений ТОВ «Атіка»,
04060, Київ-60, вул. М. Берлінського, 9.
Свідоцтво про видавничу діяльність
і розповсюдження видавничої продукції:
Серія ДК № 216 від 11.10.2000 р.,
видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України.

Надруковано АТ «Київська книжкова фабрика»,
01054, Київ-54, вул. Воровського, 24